

Хроніка міста Ярополя

Юрій Щербак

За виданням 1968 року

Сказання історичні, що правдиво змальовують і науково витлумачують різні події, звичаї, міфи, легенди, плітки, химерні факти та життя видатних городян міста преславного українського Ярополя у столітті від початку нової ери двадцятому.

Один у одного питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? Чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
Тарас Шевченко

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ МОЇХ БЛАГОЧЕСТИВИХ, КОЇХ ЗАРАДИ СЯ ІСТОРІЯ БУЛА НАПИСАНА

Майже сорок років тому задумав я зладити для вас, друзі мої велемудрі, урочистим і прегарним стилем написаний літопис, аби була се новітня повість швидкоплинних літ міста мого Ярополя. Адже і моє маленьке місто спромоглося на певний внесок у загальний розвиток людського духу й поступу, у чому переконаєтесь, коли познайомитеся з понижчою повістю. Різні, одначе бурхливі події мого життя не давали змоги завчасно сісти до письмового столу і взятися за перо. Та настав нарешті той день, коли зрозумів я, що не можу більше зволікати зі своїми споминами, якщо насправжки хочу, аби ви довідалися про дивні, незвичайні й тепер уже майже забуті події, свідком яких я був. Бо кінчаються довгочасні сутінки мого життя, і вже кручі над Богункою вкрилися снігами, й засклилися лісові озера, і чийсь голос мовить мені: час уже, брате, час! Моє тіло стомилося од нескінченного кружляння по землі, од вітру, холоду, спеки, серце працює з перебоями і ледве витримує сонячні збурення та іоносферні катастрофи. І поволі вмирає в мені, найясніші мої нащадки, той далекий час, коли був я гравцем збірної Ярополя з баскетболу, коли, легкий і звитяжний, проривався з м'ячем крізь найщільніший пресинг, вистрибував над кільцем і невідпорним рухом руки клав м'яч у кошик. Де він, той молодий мій час?! Втомилося не лише тіло, а й мозок. Я задихаюсь од надміру інформації. Коридори мого мозку схожі радше на архіви неіснуючої більше держави – такий самий запорошений спокій, таке саме умиротворене заціпеніння. Але там зберігаються певні надзвичайно цікаві

документи, з якими хочу вас сьогодні зазнайомити.

Ось чому сиджу тепер я за письмовим столом у порожньому моєму будиночку. За вікном вітер посвистує, льодяна папороть зростає на шибках, сніги наче хтось полив синькою, земля до ночі вже повертає. Я схилився над білими аркушиками паперу, залишаючи на них ламані старечі рядки. Час од часу я повертаюся до грубки, в якій весело підстрибує полум'я, дивлюся на вогняні язики, і сльози мимохіть наворачуються на очі. З горобино-червоними, жовтими, малиновими та блакитнявими язиками полум'я раптом коїтьсл щось незрозуміле: то в непомітному русі вогняних мінливих струменів миттєво з'явиться знайоме мені обличчя, визирне крізь червоні гадючі хвости, зупинить погляд та зникне у своїй закіптявілій криївці, залишивши прослід у моїй душі; то з-посеред іскор та гугнявого голосіння вихопиться якесь слово особливе, саме неначе іскра, – і випалить усе навкруги; то дивну хвильну композицію зрю я в багрощі – якийсь далекий рік з минувшини моєї палаючою намальовкою займеться та й повіється хутко кудись з вітром; то пострілом у конаючих соснових полінцях думка народиться, аж поки її не знищить палахкотюче довкілля, так що й попелу по ній не лишиться...

Отак, читачі мої глибокоповажні, гаразді в науках всіляких та мудрощах! Тепер живовидячки я вам показав, задля чого і як пишу я на схилі віку сю повість, сиріч сказання, легенди, міфи купно з химерними історіями малопримітного міста мого Ярополя. Сею публікацією сповняю по спроможі лише мій тихий обов'язок, який і був єдиною провідною зорею, що присвічувала мені при моїй смиренній праці.

м. Яропіль, року 2000-го,

місяця падолиста дня 29-го

Сказання перше, в котрому мовиться про циркову виставу за участю слона Юмби, сестер Мангуп-Кале, Людини-Без-Рук, клоуна Вольфганга Чжу-Сі, фокусника Василевса та великого мага й чародія Альфреда Макаронова і де ми зустрічаємо також майбутніх героїв повісті нашої, міркуючи одночасно над деякими вселюдськими проблемами.

Року того другого по скінченні Великої війни посуха немилосердна на всій Україні була й шкоди необчисленні починила: збіжжя згоріло й трави, і нестача велика була на хліб, і на сіль, і на сіно, і на м'ясо: а зима ще страшніша прийшла, бо морози люті вдарили на різдво і топити не було чим печі; більшість нашого люду хат не мала, а жила в землянках, бо зондеркоманди перед тим, як піти у свої німецькі землі, села попалили і місто наше Яропіль теж майже все винищили. А що людей вигублено було на війні силу-силенну, то жінок об'явилося багато удових та сиріт – хто в чому вбрані: хто в шинелю ядучо-зелену з гудзиками олов'яними, хто в пілотку вермахтівську, підбиту заячим хутром, хто в бушлат подертий, а хто й у сукню з мішковини, на якій чорною фарбою надруковані були слова:

GEBIETSKOMISSARIAT FÜR UKRAINE

І поїзди через Яропіль сунули темні від людей: із Заходу, з німецьких, угорських, румунських земель, їхали солдати з акордеонами, цяцькованими рожевим перламутром, та з велосипедами; а в торбах їхніх повно було харчів – консерви американські у бляшанках з такими спеціальними ключиками, на які накручуються блискучі металеві смужки, хліб армійський житній, ковбаса, димом березовим пропахчена, сало присолене, товсті плити шоколаду. А зі Сходу їхали люди голодні за хлібом і картоплею до Західної України*-на товарних вагонах, обмерзлих ступійках, брязкучих буферах; коло Ярополя автомобільний міст перетинав залізничну колію: за сто метрів до мосту того на дроті повісили понад вагонами спеціальні мотузки з важкими вузликами-кінцями – аби сонних людей будили, тих, хто сидів на дахах вагонів, щоб голови свої голодні пригинали; бо міст голови стинав неухважним на місці тому залятому, бо низько над вагонами зависали ферми.

Року того в місті нашому – Ярополі – траплялися різні пригоди – веселі й смутні. Але одна з них найбільше запала мені в душу, читачі мої життєлюбні, про що й хочу повідомити вам в оцій своїй пригадці.

Отож в наше засніжене, зруйноване, голодне місто приїхав цирк. Цирк приїхав! Неподалік від фортеці Потоцького якісь серйозні дядьки у ватянках поставили щогли, вбили в мерзлу землю сталеві шпунти, натягнули ванті – ось і шапіто готове! Великий брезентовий намет, брудно-сіра велетенська халабуда, старе вітрило напнулося над містом. Потім з'явилися фургони – обшарпані "студебекери" попривозили реквізит, клітки зі звірами; майданчик, де зупинилися циркачі, залитий був бензином, чорними плямами мастила, захаращений ящиками, скринями, якимись дивними конструкціями, блискучими колесами та велетенськими гилями; і одразу це веселе містечко сповнилося ревом голодних звірів та "Галопом" Дунаєвського: з труб і саксофонів вилітала пара, і найліпше почувався барабанщик – він грав у теплих хутряних рукавичках, від чого ритм галопа був зігрітий внутрішнім вогнем суперечності між змістом виконавця та його формою.

А в Ярополі тим часом з'явилися афіші, які внесли в сувору одноманітність міського життя елемент таємничості – наче з інших якихось світів примандрували до нас циркачі:

ДРЕСИРОВАННИЙ СЛОН – ПОВІТРЯНИЙ ЕКВІЛІБРИСТ!

СЕСТРИ МАНГУП-КАЛЕ – $2 + 2 =$ ОРЛАНДО!

ІЛЮЗІОНІСТ ВАСИЛЕВС З НОВИМ АТРАКЦІОНОМ!

ВЕСЬ ВЕЧІР НА МАНЕЖІ КЛОУН ВОЛЬФГАНГ ЧЖУ-СІ!

ЛЮДИНА-БЕЗ-РУК – НАЙКРАЩИЙ СНАЙПЕР СВІТУ!

ГРУПА БЕНГАЛЬСЬКИХ ТИГРІВ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ

ДОКТОРА ДЗЮРКИ!

ПСИХОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ – АЛЬФРЕД МАКАРОНОВ!

Ви уявляєте собі, що значили для нашого міста оті кольорові варварські плакати, які раптом з'явилися на перехрестях, нахабно красувалися на обгорілих стінах

будинків, парканах та замкових мурах? Для багатьох людей вони мали таке ж значення, як ухвали Потсдамської конференції, бо з усією переконливістю свідчили: війна скінчилася! Війна скінчилася, скиньте з себе її брудне, криваве вбрання, мир нарешті прийшов на вашу землю, люди.

Довгі черги вишикувалися коло кас цирку. Сонце червоним смолоскипом горіло у морозній імлі, по тимчасовому мосту через Богунку повільно повзли газогенераторні машини з великими чорними балонами коло кабін – так, наче до цих машин почеплені були казармені солдатські пічки; в черзі розмови точилися навколо дров та картоплі; хтось пустив чутку, що квитки продаватимуть тільки при наявності довідки про санобробку – так, як на вокзалі; срібними струнами напнулися дроти військового телефону, і на цих струнах мороз вигравав свої веселі пісні про зайчиків та ялинку; прямовисні стовпи диму підпирали пустельне небо; місто дзвеніло, наче зледеніле дерево у синьому січні.

Аж ось нарешті запалюються вогні цирку. Диригент у смокінгу (річ небачена в Ярополі майже з часів походу Пілсудського) змахнув руками, і барабанщик (нарешті він скинув свої рукавички) вдарив на сполох. Бий, бий, бий, барабане, – дзвінке серце цирку! За кулісами – у холодному бараці, прибудованому до шапіто, зчинився страшенний гармидер: наче жовті ліхтарики засвітилися. То бігають тигри, пойняті мистецьким екстазом; служителі тягнуть колісницю з доби Александра Македонського – колісниця має витримати важкий і солодкий тілесний тягар сестер Мангуп-Кале; обер-шпребталмейстер бере в руки припудрене обличчя, потім рішуче йде до виходу, до червоної панбархатної завіси; поважно поправляє свої манжети Альфред Макаронов – людина, якої всі бояться в цирку, бо він читає думки на відстані. Молоді балеринки тягнуть ноги до неба – свої прекрасні стрункі ноги у рожевих трико. Іржуть коні джигітів, фокусник Василевс ковтає справжні яйця – по-справжньому ковтає; сумирно сидить, загорнувшись у селянський кожух, маленький карлик у пенсне – доктор Дзюрка, грізний дресирувальник, котрого, наче вогню, бояться всі тигри Бенгалії та Далекого Сходу.

А у глядачевій залі, у збито.му з дощок амфітеатрі весь Яропіль, затамувавши подих, чекає початку циркової вистави. Прийшов навіть сліпий С. В. Микитась, котрому іпритом випало райдужні оболонки на галлійських рівнинах 1918 року, тут і сам Сергій Онисимович Набатов – у новенькому зеленому френчі з білим комірцем, брови сиві й грізні; прийшов Кіндрат Смола з дружиною та сином Іваном – груди Кіндратові дзвенять орденами; з'явився посланець муз – художник Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Худфонду; навіть славний старощами Лаврін Червінка сподобився зайняти місце своє на першій лаві; прийшов тренер з боксу сивий Вячек Дваржак подивитися на м'язи заїжджих атлетів. У центральній ложі зайняв своє місце керівник відділу культури А. В. Микитась; професор Холодний – ще худий, мов рентгенівська тінь, схотів подивитися на диво циркового мистецтва – сестер Мангуп-Кале. Навіть мати Валерія Орлика привела свого хлопця, котрий поверх зимової шапки нап'яв, негідник, німецьку каску й нізащо не хотів її знімати, аж поки мати, якій

терпець урвався, не стукнула його кулаком так, що каска загула, мов дзвін на Микільській церкві. Отож зібралися всі великі й малі мужі міста нашого, серед яких був також і я, уклінний ваш слуга, статечні читачі мої. А що мужчин у Ярополі і справді мало полишилося, то загубилися мої герої серед жінок та дітей-сиріт, розчинилися, як це буває навіть з видатними особами, які долею небес потрапляють до вируючої людської юрби, що жадає розваг та забуття.

Бий, бий, бий, барабане, – дзвінке серце цирку! Обер-шпрехшталмейстер виніс на арену своє припудрене графське обличчя й голосом, яким радше оголошувати світові війни, ревнув:

– Поччинаймо... брраболанссс... перревентулл!

Оркестр ушкварив туш, церемоніальним маршем вийшли на арену червоні, гаптовані золотом уніформісти; штани брезентові, з генеральськими лампасами; руки у багатьох татуйовані.

І тут залунав такий вивертаючий душу посвист, що частина яропільської публіки полізла під лави, бо саме так вили німецькі пікіруючі бомбардувальники, коли бомбили міст через Богунку. Але з небес упав мужчина з сумними очима та чорними вусиками, у темному фетровому капелюсі з такими гострими крисами, що, здається, ними можна було краяти ковбасу, у величезних черевиках та коротенькому піджаці – знаменитий клоун Вольфганг Чжу-Сі. Потім з грізним посвистом з неба летять два важких лантухи, клоун їх ловить, ставить у центрі арени. Обер-шпрехшталмейстер грізно запитує: що це все має означати? Вольфганг Чжу-Сі верескливим дитячим голосом відповідає, що він вирішив найнятися до цирку. "А що ви вмієте робити?" – голосно питає обер-шпрехшталмейстер, двічі повертаючи до публіки своє мертве графське обличчя. У клоуна очі маленькі, мовби у залізній масці пропиляно іржавим напильником дві шпарки. Він каже, що підготував рекордний номер. Уніформісти виносять великий молот, а Вольфганг Чжу-Сі вже розв'язує один лантух, з якого витягає червону цеглину, кладе собі на голову і пропонує обер-шпрехшталмейстерові розбити її молотом. Всі завмирають, коли важкий молот злітає високо над головою клоуна – барабанний дріб, потім мертва тиша. Обер-шпрехшталмейстер щосили б'є молотом, цеглина розпадається на шматки, червона пудра притрушує обличчя й плечі Вольфгангові Чжу-Сі, оркестр грає туш. Нову цеглину дістає з мішка клоун, знову гукає молотом обер-шпрехшталмейстер, і знову безневинно всміхається Вольфганг Чжу-Сі, мовби нічого не сталося. Весела гра розпалює обер-шпрехшталмейстера, він скидає чорний сурдут, залишаючись у хутряній камізельці, потім і її скидає, закасує рукави, червоніє, вкривається потом, розбиваючи все нові й нові цеглини на клоуновій голові. Нарешті лантух порожній, а вся арена встелена битою цеглою, мов будівельний майданчик. Тоді Вольфганг Чжу-Сі кидає собі на спину другий мішок і повільно чалапає з арени. "А що в цьому мішку?" – кричить йому навздогін знесилений обер-шпрехшталмейстер. "Пірамідон", – не повертаючи голови, пищить клоун і зникає за панбархатною завісою.

"Цей номер має велике виховне значення", – каже сам собі С. О. Набатов,

пригладжуючи на голові волосся, що трошки стало-таки дибки.

А на арену, накульгуючи, вискакує слон Юмба, і всі бачать, що у слона одна нога протезна, бо вночі, у Куп'янську, розбомбили німці ешелон з евакуйованими звірами – тоді загинула сестричка Юмби, а йому довелося ампутувати ногу у польовому хірургічному госпіталі. Юмба легко збігає по драбині вгору, на спеціальний балкончик, від якого нап'ято канат до другого балкончика. Хоботом бере смугасту штангу і ступає на канат. Чути, як вітер хлюпає брезентовими стінами цирку. Дивіться, як Юмба, хоч і протезна в нього нога, повільно танцює на канаті під звуки "Серенади" Шуберта, як тихо порипує його шкіряно-металічний протез, як балансує в повітрі смугаста штанга! Ні, я тверджу, що до нас приїхав не який-небудь провінційний цирк, а справжня циркова академія, гідна ХХ століття. До речі, такої ж думки і С. О. Набатов, який і після цього номера каже сам собі: "Цей номер також має велике виховне значення".

Добре, добре, побачимо, що буде далі. А далі ось що: з'являється на сцені підступний Василевс – воскове обличчя візантійського святого, чорна борідка, нечутна хода. Він підкрадається до обер-шпребхштальмейстера й питає:

– Хто ти?

– Я? – напинає пихаті груди обер-шпребхштальмейстер. – Я – начальник усього цирку, начальник неба і землі, усього всесвіту.

– А ось зараз ми перевіримо, хто ти, – смиренно каже підступний Василевс і відкручує якийсь гудзик на його сурдуті. Велична графська статура раптом вкривається хвилями – і всі чують свист повітря, що виходить з тіла обер-шпребхштальмейстера, наче з кисневої подушки. Всі мовчки дивляться, як зменшується, коцюрбється його постать – ось він завбільшки з велику ляльку, ось ще менше, ось уже не видно його на килимі. Василевс нахиляється, бере у руки те, що лишилося по обер-шпребхштальмейстерові, і кидає до першого ряду. Глядачі передають з рук до рук пласку гумку завбільшки з долоню, мовби надувну іграшку за 80 копійок. Потім повертають її чаклуну. Асистенти подають Василевсу велику помпу, він приєднує до гумки трубку і починає напompувати повітря. Виростає над ареною мале поні, яке весело ірже, струшуючи підстриженою замшевою гривовою. Василевс запрягає поні до великої карети, бере віжки й батога, до карсти сідають уніформісти, й поні, б'ючи копитцями тирсу, везе карету зі сцени повз остовпілих від подиву глядачів. Василевсів атракціон викликає в душі С. О. Набатова мішані почуття: з одного боку, номер йому подобається, бо має велике виховне значення, показуючи, що є серед нас люди, які приховують своє справжнє обличчя, а з другого, С. О. Набатова непокоїть, чи не спричиниться цей номер до того, що кожний, кому не ліньки, випускатиме повітря з людей солідних і авторитетних.

Оркестр грає урочистий марці, і на арену велично виходить Людина-Без-Рук – заслужений артист багатьох республік Лобко-Лобановський – у шовковому циліндрі та чорному фракі без рукавів, бо цей великий артист народився на початку нашого славного століття без рук і рукавів ніколи не потребував. Лобко-Лобановський сідає до столика, елегантним жестом лівої ноги знімає з голови циліндра, великодушно

жбурляє його уніформістам. Потім дістає ногою (всі бачать міцні жовті нігті артиста, його натружені підшви) з бокової кишені гребінець і розчісує волосся, другою ногою тримаючи дзеркальце. Причепурившись, Лобко-Лобановський витягує з валізки, яка стоїть перед ним, пляшку шампанського, кришталевий келих. О зелений шляхетний блиск пляшки! О срібна обгортка голівки! О золоті довоєнні медалі на чорній етикетці! Ось вони – сяючі, тендітні, мов тонке скло, давно забуті символи мирного життя: тихо бомкає великий дзигар, ажурні стрілки завмерли на циферблаті, виконаному в стилі Першої французької республіки, паркетна підлога блищить і пахне ялинкою у покої, і роки тихо повзуть один за одним, мов вгодовані мудрі черепахи, не полишаючи по собі крові. Лобко-Лобановський розуміє серйозність моменту: повільно правою ногою відкручує він дротики, що обплітають головку пляшки. Млосна мить чекання – нарешті шампанське радісно вибухає. Людина-Без-Рук спритно перекидає пляшку з ноги в ногу, наливає шипучу рідину до келиха і п'є за наше здоров'я. Оркестр грає щось веселе з оперети Кальмана, всі плещуть у долоні. А тим часом заслужений артист Лобко-Лобановський дістає з валізки трилінійну гвинтівку та обойму. Клацає затвор, на другому кінці арени вистрибує на спеціальну підставку Вольфганг Чжу-Сі. Знімає свого темного капелюха і вмощує на голову червоне яблуко. Б'є барабан, Лобко-Лобановський, сидячи у фотелі, старанно цілиться в яблуко; ось-ось його нога натисне на спусковий гачок... Але Вольфганг Чжу-Сі раптом тікає – тільки велике червоне яблуко лишається висіти в повітрі на тому самому місці, де залишив його клоун. Лобко-Лобановський жестами кличе клоуна, мовляв, не бійся, нічого з тобою не станеться. Нарешті клоун погоджується і стає під яблуком. Блакитний промінь прожектора вихоплює з темряви бліде клоунове обличчя, він страшенно хвилюється, заламує пальці... Постріл! Яблуко щгзає, натомість на клоуновій голові сидить сизий голуб. Всі полегшено зітхають, а Вольфганг Чжу-Сі накриває капелюхом голуба. Коли ж знову знімає капелюха, всі бачать, що там лежить наскрізь прострелене червоне яблуко. Клоун, весело хрумкаючи яблуком, зникає за панбархатною завісою. С. О. Набатов від захоплення аж ворушить губами, ніби читає важливу статтю в газеті, а насправжки він відзначає про себе, що цей номер має величезне виховне значення, особливо для молоді, бо показує, яких висот може досягти людина в оволодінні бойовою технікою.

Промину я опис виступу сестер Мангуп-Кале та групи бенгальських тигрів, бо нічого особливо цікавого в цих номерах не було: виявилось, що тигри під час лихоліття та голодовки стали вегетаріанцями, і доктор Дзюрка замість м'яса годував їх на арені капустою, а сестри Мангуп-Кале працювали на Н-ському польовому аеродромі у відділі бойового постачання бомбардувальників. Там вони навчилися жонглювати 150-кілограмовими бомбами, балансувати на крилах, бігаючи вночі між літаками, обминаючи невидимі пропелерні кола, і тому теперішній їхній атракціон був дитячою забавкою в порівнянні з тими часами. Їм самим, мабуть, було смішно заробляти гроші на такій чудасії.

Тому перейдемо до великого таємничого незрівнянного мага, чародія й психологічного експериментатора Альфреда Макаронова. Ось під грім овацій ступає він

на арену – похмурий, у золотих окулярах, настовбурчений чорний їжачок, і в душі його ворухатися химерні чорні кулі, якась там складна хімічна реакція відбувається, дивні темні полімери формуються на полюсах його закіптюженої душі. Він запитально дивиться на нас, сіпнувши плечима, бо його втомили люди, їхні банальні думки вже набридли великому магові й чародію, а безмежна влада над юрбою сповнює серце Макаронова пекельною гордістю, бо він, на відміну од усіх владарів світу, знає те, чого не знають, хоч намагаються знати, диктатори і тирані. Він знає, що про нього думають ці люди. Він уміє розшифровувати крижані вітри, які віють у цьому амфітеатрі: для нього не існує мовчання натовпу, для нього воно ущерть насичене нечутними голосами, лайками, криками, благаннями, мовби верескливі короткі хвилі у потужному приймачеві. Альфред Макаронов (за часів його бурхливої молодості він волів прізвище Макароні – тоді він редагував окультичний журнальчик "Sibilla" на території боярської Румунії; на обкладинці цього журнальчика завжди красувався червоний відбиток долоні великого мага й чародія) стоїть зсутулений посеред арени і чекає, коли спаде на нього стан просвітлення та прозріння. Нарешті якась певна кристалізація відбувається в його душі, антрацитовим блиском запалюються очі великого мага й чародія, психологічного експериментатора Альфреда Макаронова, він ще раз сіпає плечима, знімає окуляри з золотими дужками, протирає їх хусточкою, надягає і, натхненний, ступає крок уперед.

– Сеансс... загального... поголовного... гіпнозу... напропансс... маррабуд...!!! – віщає обер-шпребхштальмейстер, і з його графського обличчя сиплеться пудра.

Макаронов витягає з кишені маленьку блискучу кульку і піднімає її над собою.

– Всі дивляться сюди... тільки сюди, – наказує він.

Мертва тиша запанувала в цирку – чути лише, як сніг січе брезент. Всі втупилися поглядами у цю маленьку блискучу кульку, навіть престарий Лаврін Червінка прикипів до неї голубими янгольськими очима, не кажучи вже про інших моїх героїв, про удових жінок та сиріт, які геть-чисто усі позавмирили, дивлячись на кульку Альфреда Макаронова.

– Зараз ви все забудете, – лунає, як з підземелля або зі сну, голос Макаронова. – Відійдуть ваші печалі та нещастя. Полишайте горе ваше за моїм порогом і приходьте до мене очищені від минулого. Ваше минуле мов земне тяжіння. Зараз ви скинете його пута і злетите високо в небо!

Не всі зрозуміли слова великого мага й чародія, але всі відчували якусь дивну полегкість, наче хтось скинув з наших душ тягар, наче справді ми зробили перший скок до неба.

А з кулькою Макаронова кояться якісь несамовиті речі. Вона більшає у нас на очах, набирає неземної краси, і тепер несила відвести від неї погляди, бо в тій голубій сфері з'явилися далекі постаті. Щось там відбувається, не бачене нами, але бажане, те, за чим спрагли наші душі.

– Ви забули ваше минуле. Ви його викреслили з своєї пам'яті, і тепер ваша пам'ять – це чистий аркуш паперу, на якому я напишу свої слова, – лунає голос великого мага й

чародія Альфреда Макаронова. – Немає вашого минулого, стільки майбутнє.

Зовсім великою куля зробилася, як аеростат, і легко тримає її однією рукою Альфред Макаронов. А всередині тієї кулі – леле! Місто наше у скляних відблисках ХХІ чи ХХІІ століття – будинки, що вільно висять у повітрі, пласкі й прозорі, мов планктон у світовому океані, дерева, оранжеві від апельсинів. Помаранчеві сонця освітлюють Яропіль, і зникли старі мури та кам'яниці – замість них стоять сталеві суглобові монументи, блискучі труби автострад перетинають місто, а на землі, серед фонтанів і папороті, простують щасливі люди, діти на повітряних велосипедах ганяються за метеликами, матері годують своїх немовлят молоком і запашними соками рослин, червоні риби, виблискуючи золотими боками, п'ють прозору воду, на центральній вулиці Ярополя вирости кульбаби – великі, мов пальми, в їхніх білих волохатих головах заплуталися сонячні промені, і тепер жодна ніч не загрожує нашому місту... Подивилися б ви, що коїлось у ці хвилини в холодному, засміченому насінням та недопалками амфітеатрі! Подивилися б ви на заяснілі щасливі обличчя людей. Багато хто плакав – радість-бо не знала іншого шляху, ніж цей; дехто співав щось дитяче, а С. О. Набатов став підстрибувати і пританцьовувати, мов хлопчик на весіллі, чим ледве не підірвав власний авторитет. Але ніхто в хвилини загального щастя того не помітив. Вималювалися всередині кулі, яку міцно тримав великий маг і чародій Альфред Макаронов, обличчя чоловіка й жінки, а з ними ще й дівчинки. Художник Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Худфонду, потім запевняв, що то була точна копія відомої картини Леонардо да Вінчі "Мадонна Літта", але йому ніхто не повірив, бо відомо, що на картині Леонардо да Вінчі ніякий мужчина не зображений. Заграв діксілендовий джаз, жінка намалювала пальцем на обличчі чоловіка знаки Сонця й Місяця, і чоловік поцілував її, дівчинка засміялася і випустила з рук своїх квітку, і тут сталося те, чого ніхто не міг передбачити.

– Мамо! Тату! – закричав моторошно підліток, ще майже дитя, що сидів на третій лаві, праворуч від Альфреда Макаронова.

Розштовхуючи глядачів, він вибіг на арену – у солдатській куфайці, кирзових чоботях, виснажений і коротко підстрижений.

– Назад! – крикнув великий маг, обпалюючи хлопця антрацитовим поглядом, але той не звернув на нього уваги і простягнув руку до небесної сфери, яку ще тримав над собою Макаронов.

– Це мої мама і тато!.. – крикнув хлопець. – І сестра... Любою її звали.

– Назад! – з погрозою в голосі повторив Макаронов.

– Але це мої мама і мій тато, – наполягав хлопець. – Це вони, я дуже добре пам'ятаю їх.

Макаронов подивився догори, і куля зникла. Страшний лемент знявся у залі, на підлітка посипалися прокльони і лайки за те, що перервав сеанс, що руку підняв на блакитну сферу радості, на неземне видіння, за те, що в душі людей знов повернулася мука й спомин. Котрась там з істеричних жінок зайшла в риданнях, і плач настав великий на землі, але великий маг і чародій застережливо підняв руку, зупинивши

нещастя.

- Ти скоїв злочин, - сказав Альфред Макаронов, показуючи рукою на залу. - Ти позбавив цих людей тої радості, якої заслуговували вони за довгі роки крові. Ти розумієш це?

- Тато мій пропав безвісти на фронті, маму і сестричку німці забрали, я тільки-но повернувся з німецьких земель, - не вгамовувався хлопець. - Я мушу їх знайти, бо нікого у мене, крім них, немає. Скажи мені - де вони? Що з ними сталося?

- Ти вперта людина, - холодно сказав Макаронов. - Так-так. Я бачу тебе наскрізь, я читаю твої думки. Невже ти не розумієш, що ця картина-тільки символ щасливого життя, що вона має загальнолюдське значення, бо вона стосується всіх людей у цій залі, не тільки тебе? Це видіння, як справжній мистецький твір, промовляє до кожного з тих, хто сидить тут. Скажіть, маю я рацію чи ні? - звернувся Макаронов до глядачів.

Натовп відповів схвальним гомоном.

- Невже ти думаєш, що в тебе одного нещастя? - вів далі Макаронов. - Як можна з такою егоїстичною впертістю ставити своє маленьке особисте горе над почуттями цілого народу?

- Я пробував забути все, як ви казали, - мовив хлопець. - Але... коли я побачив маму...

Вийшов на арену клоун Вольфганг Чжу-Сі, вмовився на бар'єрі, уважно прислухаючись до розмови.

- Але це не твоя мати, - з роздратуванням сказав Макаронов. - Це так само і його мати, і його, і її, і його, он того хлопця, що сидить у дванадцятому ряду, - Макаронов бігав по арені, тицяючи пальцями в різних людей.

- Це моя в мама, я пам'ятаю кожна її рисочку, - вперся хлопець. - Це єдине хороше місце серед усіх картин... Все інше нудне і нецікаве...

- Чому ж це для тебе нецікаве? - з образою в голосі спитав Макаронов.

- Бо мене не цікавить, у яких будинках житимуть люди через скількись там років. Мене не цікавить, який вигляд матимуть автомобілі у двохтисячному році. Мене цікавить одне: чи не боятимуться люди одне одного? Чи довірять одне одному?

- Перш ніж ставити такі запитання, - гордовито відповів маг і чародій, - треба зазирнути у самого себе. Чи маєш ти сам у собі довір'я до людей? Якщо вмерло воно в тобі, то з чим. ти прийдеш у майбутнє?

Альфред Макаронов похмуро подивився на хлопчика, сіпнув плечима, саркастично посміхнувся:

- Бачу я в тобі якусь німкеню... бачу навіть, що вона тебе любить... Як смієш ти носити в собі цю злочинну любов перед лицем цих людей (широким жестом Макаронов наче обійняв увесь зал), серед яких немає такого, хто не був би скривджений німцями? Ти її теж любиш... Чи не блюзнірство це?

У залі знову спалахнули вигуки, свист, тупіт. Клоун витяг з-за пазухи червону квітку й став тулити її до серця, та раптом він із жахом побачив, що в руках його закривавлена ганчірка, і Вольфганг Чжу-Сі огидливо кинув її на арену.

- Вона любила мене, як сина, - сказав хлопець. - Двоє її синів загинули на Східному фронті. Я був схожий на її меншого сина, на Гюнтера. Вона мені фотографію його показувала. Вона витягла мене з Гамбурга, із залізничних майстерень. Якби не вона, я загинув би там, бо туди щоночі прилітало півтори тисячі американських літаків. Якщо ви великий маг і чародій, покажіть їм, що то значить: півтори тисячі літаючих фортець. Фрау Гертруда забрала мене в село. Вона хотіла, щоб я лишився у них назавжди... але...

- Ти її зрадив! Ти доніс на неї! - засміявся Альфред Макаронов, а клоун витяг з-за пазухи скрипку і почав грати "Елегію" Массне,

- Неправда! - крикнув хлопець, і сльози навернулися на його очі. - Неправда! Це не я доніс! Хто-хто, а ви мусите це знати.

- Але ж Гертруда вирішила, що ти її зрадив.

- Так, - сумно похилив голову хлопець, - вона не повірила мені, хоч як я її вмовляв...

- Ось бачиш, - зловтішно усміхнувся Макаронов. - Про яке довір'я до людей ти можеш говорити?

- У старого Фогля була ковбасня в підвалі, - став пояснювати хлопець. - Він нелегально робив ковбаси... Тоді це було заборонено. Під'страхом розстрілу... Він робив дуже смачні ковбаси, і фрау Гертруда інколи давала мені шматочок... Я був весь час голодний, ми всі - оstarбайтери - були голодні й тяжко працювали в полі. Якось уночі я вийшов з повітки, де жив, у двір і побачив тінь біля хазяйського будинку... Хто це був - я не знаю, мабуть, сусід. Бо тінь метнулася туди, на сусідське подвір'я. А мені назустріч вийшла з підвалу фрау Гертруда... Вона пахла ковбасою. А вранці прийшла поліція, і старого Фогля забрали... І фрау Гертруда так дивилася, так дивилася на мене, що я не витримав і втік.

- Ти не просто втік, - сказав Альфред Макаронов. - Ти ще вкрав у Гертруди добру гуму. Навіщо тобі була ця гума?

- Мій тато швець... То я й подумав, що гума згодиться... Німецька, міцна, на підбори... Але мене піймали жандарми, лупили мене гумовими палицями і все питали, навіщо мені та гума... А мені соромно було признатися... Потім приїхали негри на танках, дали мені шоколаду...

Вольфганг Чжу-Сі зняв з ніг свої незграбні черевики, поклав їх на арену, і всі побачили, як черевики повільно пішли по килиму - тільки шлях їхній був закручений і незрозумілий і невідомо було, куди йдуть ці клоунські черевики.

Темні полюси душі великого мага й чародія раптом прошепотіли йому, що, мабуть, кінчається його життя, коли вже такі хлопчики починають виходити з-під влади, в роті стало гірко, наче він жував залізо, у вухах виразно пролунав безмовний сміх цього виснаженого хлопця у драній ватянці, якого лупцювали гумовими палицями жандарми; Альфред Макаронов зробив останню кволу спробу врятувати своє життя - знову увійти в той могутній стан кристалізації, якому підкоряються всі люди в цирках усього світу, стаючи гіпнотичними іграшками в руках великого чародія. Мовби потопуючий, що хапається за соломинку, Макаронов зазирнув хлопцеві в очі й побачив те, чого ще не розумів цей хлопчина і ніхто з нас, і сказав:

- Мені відомо твоє майбутнє... Ти станеш великою людиною, славною на весь світ, але ти зрадиш свого вчителя, який тобі довірятиме. Ти переступиш через того чоловіка, через його безмежне довір'я, і він тобі ніколи цього не подарує.

- Ви помиляєтесь, - сказав хлопець. - Я не хочу бути великою людиною. Не потрібна мені ваша слава. І я ніколи в житті не зраджу.

- Ким же ти хочеш бути? - запитав Макаронов, почувавши, що сили лишають його, сили й надія.

- Я'хочу стати на залізничній колії перед мостом і будити всіх, хто їде на дахах вагонів, щоб голови пригинали, - відповів хлопець і пішов собі з манежу.

Клоун Вольфганг Чжу-Сі перший зрозумів, що кінчається влада великого мага й чародія і що час йому йти на пенсію. А місце його посяде тепер фокусник Василевс - голова місцевкому; а що фокусник Василевс був найкращим другом клоуна, то Вольфганг Чжу-Сі відчув радість велику і, сівши на бар'єрі, натиснув важіль спеціального механізму; з очей його полилися сльози - спочатку невеличкі струмені, а потім більші, під тиском, потоки. Альфред Макаронов прочитав низькі думки клоуна, але великому магу й чародієві стало байдуже, і він пішов геть з арени, чим викликав подив яропільської публіки, яка чекала од нього якихось більших містерій.

Цей номер не сподобався С. О. Набатову; він не побачив у ньому жодного виховного смислу. Навпаки, поцікавився у сусіди, чи не знає той, бува, хлопця того нахабного з переміщених осіб, що спаскудив такий цікавий атракціон, - прізвища його, скажімо, та адреси. Сусіда пояснив, що це Ярослав Гамалія, круглий сирота, вся сім'я його загинула, а живе він побіля Смоли.

Другого дня виставу було відкладено у зв'язку з хворобою великого мага й чародія Альфреда Макаронова, а третього - цирк знявся й поїхав кудись з міста нашого преславного Ярополя, і слід його загубився...

Сказання друге, в котрому говориться про дивні пригоди А. В. Микитася - президента Яропільської республіки, котрий на посаді цій багато зазнав радощів та лиха, у чому переконаємося, коли спом'янемо хоча б історію з палаючим конем приват-доцента Можара.

Якось з одним вельми добродішним громадянином нашого міста, персональним пенсіонером, колишнім завідувачем відділу культури Яропільського міськвиконкому Андрієм Васильовичем Микитасем (братом того сліпого С. В. Микитася, котрий одружився з сестрою моєї хрещеної матері Варвари) скоїлася історія, про яку я хочу сьогодні повідати. Отож під вечір, о тій порі, коли рання осінь починає трусити яблуні в садках і студентство валкою з вакацій з'їжджається - смагле і дуже яре до любощів, відчув А. В. Микитась подув дивного вітерцю. Наче й вікна були зачинені, бо воно вже й не спекотно, а все ж приверзся нашому Андрієві Васильовичу чийсь тривожний

доторк чи шепіт, мов хтось призабутий став за його спиною і не зводить з нього погляду. А. В. Микитась підійшов навіть до дзеркала і з превеликим мистецтвом кумедні пики заходився корчити, складаючи обличчя сюди-туди, як гармошку (звичку цю підхопив А. В. Микитась в артистичних колах, коли невгамовно керував культурою усього міста), а сам у той час пильненько вдивлявся в глибини свого віддзеркалення – мо', й справді якийсь біс прослизнув до його помешкання?

Та все було благочинно. Килими випромінювали червоне вовняне тепло, закарпатські меблі виблискували горіховими свічадами, паркет сяяв кольором яєчного жовтка, а сервант у кришталевій своїй величі скидався на імператорську люстру з Ермітажу; та спокій бажаний не прийшов, і злагода в його душі не відновилася: знову налетіла та аура, те відлуння якихось далеких припливів та відпливів, вітерець не теплий і не зимний, а – щемливий, неочікуваний, і тоді наш герой востаннє спробував звільнитися од сеї напасті: він почав бгати своє обличчя пальцями, мов тісто, бо колись бачив, що так роблять навіть народні артисти, перш ніж вийти на сцену, для заспокоєння або що, та й це не допомогло. Тоді Андрій Васильович поспіхом, поки не повернулася його дружина, витяг з білого фінського буфета на кухні карафку з горілкою, налив хутенько собі чарку і вихилив, а закусив шпротами з тої бляшанки, що стояла у холодильнику; лише холодильник спричинив хвилину тиху радість в його душі – нечутно, як у казці, відкривалися його снігові дверці й автоматично там всередині запалювалося слухняне світло; кілька разів відчиняв і зачиняв ці дверці А. В. Микитась, і щоразу огортала його хвиля розчулення, коли стерильні нутрощі апарата засвічувалися заспокійливо та лагідно. Ну що ж, і на тому спасибі.

Він чомусь згадав триколісний велосипед, який бачив у 1906 році, коли приїхав з батьком до міста купувати чоботи: переднє колесо велике, заввишки з людину, таке, як, приміром, колесо стародавнього паровоза, з блискучими шпичками, й два маленьких коліщатка іззаду, мов підшипники на самокаті. На цьому велосипеді їхала пані у довгій сукенці, у капелюсі, що нагадував тоді Андрійкові капустину голову; А. В. Микитась почалапав до вітальні й увімкнув кольоровий телевізор: на великому екрані (розмір по діагоналі 140 см), на пласкому японському кінескопі з'явилася дівчина у довгій сукні, яка їхала, сміючись, на триколісному велосипеді, тільки без капустиного капелюха. Волосся тріпотіло на вітрі, а за нею біг якийсь вусатий пан у канотье, заламуючи благально руки. Це вже було занадто, бо то був Гришин-Грищенко з контррозвідки, і у Андрія Васильовича почали боліти нігті, відірвані колись у підвалах палацу Потьомкіна. Він підвівся з м'якого фотеля хвильно та так і заляк у темній кімнаті, опромінений лише потойбічним телевізійним світлом. На сучасному червоному фотелі з німецького гарнітура залишився сидіти він, А. В. Микитась власною персоною. Але ж, даруйте, він, А. В. Микитась, стояв за два метри від того фотеля, ил якому лишився сидіти. Чортівня якась! Той Микитась, що стояв, обмацав себе – ніби все гаразд, все на місці, тільки вбрання на ньому незнайоме, дивне: френч шорсткий з невідомим запахом, наче після дезинфекції, багато ремінців, наган та шабля при поясі. Його двійник у фотелі одягнений зовсім по-інакшому: в квітчасту піжаму (такий, знаєте, умовний рослинний

орнамент), куплену в Будапешті, ще й зверху стьобаний бухарський халат темно-зелений, що його подарували Андрієві Васильовичу друзі у день виходу на пенсію.

Хе-хе-хе, як мовить у таких випадках художник Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Художнього фонду.

Бо й справді, існування однієї й тієї ж людини у різних вимірах, але із збереженням просторової конфігурації, сказати б, усіх елементів тіла – це, погодьтеся, випадок не такий уже й пересічний. Андрій Васильович вийшов з однієї оболонки, зручної, треба сказати, пенсійної, і потрапив у другу, молоду. Микитась подумав про себе не без гумору, що він – наче та дерев'яна матрешка, з якої можна витягти ще кілька розмальованих ляльок, кожна на своє обличчя. Але той А. В. Микитась, що сидів у фотелі, аж ніяк не був порожній, як це декому може здатися. Його одяг тримався не на метафізичній порожнечі, а на цілком конкретних старечих плечах. Отож було над чим замислитися, та часу для цього лишалося обмаль. Зовсім вже не стало часу на міркування, бо в двері постукав Васька Сом, вирлооккий ординарець А. В. Микитася, в носі якого росли великі поліпи, якими він пишався, а дихати не міг, і тому ходив завжди з роззявленим ротом, що надавало його обличчю мрійливого вигляду.

Наш герой, власне його друга подоби́зна, та, котра залишила м'який фотель, вибіг на вулицю. Над містом займалася знехотя заграва: чи то Рябий хутір горів, з якого військо вибило повстанців, чи місяць червоний – віщун нещастя та мору великого – піднявся над нашими степами й лісами... Кінь заіржав, його Вуглик заіржав, уздрівши хазяїна. Боже ж ти мій, скільки років вони не бачилися... Андрій Васильошм погладив рукою по теплому боці – відзначив про себе, що кінь доглянутий, вгодований, аж репається. Скочив на Вуглика, той аж затанцював з радості, чорний і ніжний кінь, і Микитась зрозумів, що сьогодні буде великий бій, і коли вія його програє, то знову опиниться в контррозвідці, і знову Гришин-Грищенко видиратиме сталевими обценьками нігті. Ще й не відомо, чи його визволять цього разу з підвалів палацу Потьомкіна. Вони майнули по темних вулицях (десь зникли лампи денного світла, газетні кіоски, рекламні щити та інша наочна агітація, на яку стільки грошей щороку асигнував міськвиконком), лише в домі Ісака Меламуда, власника великого конфекційного магазину, блимало світло. А. В. Микитась почув знайоме бомкання дзвонів Микільської церкви (тепер там широоекранний кінотеатр "Зоря"). Копита шрапнеллю цокали по бруківці. Вершники перетнули навскоси базар, Поліцейський провулок і вискочили на майдан.

Там уже юрмився народ, у двох чи трьох місцях горіло багаття — каша в замурзаних казанках варилася, коні іржали, вози селянські з кулеметами кисли в багнюці, притрушеній свіжою соломою. Малахітовими голосами співали дзвони церкви, що над Богункою бундючно утверджувала свої білі мури й золоті бані, але зараз бані наче червоним мідним листом були вкриті. Сизе передранкове повітря пахло смертю та кінським гноєм.

А. В. Микитась підійшов до великої хури, що належала котромусь там балагулі, а тепер була замість трибуни. На хуру саме виліз куркуленко Матвій Тур, вклонився

громаді, перехрестився й так сказав:

- Товариство православне, земляки! Звиняйте, коли щось не так скажу, але вже, безумовно, вашій комуні каюк. Налетіли білі єнерали, а в них єроплани та орудія, то вже, безумовно, з ними нам не тягатися, з нашими ото пукавками, - він тицьнув рукою в бік кулеметів. - Може, конешно, я по своїй селянській неграмотності скажу кое-що неправильно, то єсть некоторые предмети різних явленьї скажу або спереду, або позаду теченія, за що, конешно, прошу звиняти. Але безумовно, що Денікін роздавить вашу комунію, як пиріжок, що ото діти ліплять з пороху при дорозі. Тож, земляки, збережемо кров нашу та дітей невинних наших! Хай краще іде Денікін, чим, безумовно, народ загине. В його люди, безумовно, образовані - учителя, студенти, гімназисти, вони дадуть Росії порядок, а нам нічого більше не тра... Кінчаймо, громадяни, грати у комунію, награтися - хвате!

Красивий був чоловік, чорновусий, на Ризькому фронті воював у чині унтера, а зараз у синю чемерку вбрався й чоботи любив, щоб блищали.

Гомоном озвався натовп змарнілий, сірошинельний. Прилетів з-за дерев гуркіт канонади, наполохавши коней, бо мало тут було справжніх кавалерійських, все більше сумирні селянські конячини. Ступив тоді на хуру Коробка Юхим - молодий зарізяка з куреня смерті другого охочекомонного полку. Після поранення він лишився у Ярополі, а тепер, бач - оклигав.

Вклонився на всі боки гарно й так рік:

- Брати-українці! Оточили нас люті вороги наші - золотопогонники, сволоч охвіцерська! Хочуть лани українські залити кров'ю нашою і небо затьмарити димом спалених наших хатів! Нам нема чого робити в цьому місті, бо це чуже для нас місто, а справжня Україна там починається. - Коробка повів рукою туди, де за Богункою сині ранкові облоги лежали у багні та висипному тифі, і всі туди теж подивилися. - Киньмо, брати, це осоружне місто і полетимо у степ, вогнем пройдемо крізь вороже кільце, піднімемо прапори наші сонячно-небесні, з братами з'єднаємось, які виборюють для нас українську державність!

Ще бабахнули шестидюймівки з того боку Богунки, натовп стихло думав свою чорну думу; мій батько теж стояв у тому натовпі, серед повстанців, а з ним дядько Василь, котрий помер від дистрофії у 1933 році, - жили вони тоді на передмісті, коло польського фільварку, там, де нині авторемонтні майстерні. Дядько Василь надів того ранку сталеву каску з кумедними крисами-єдиний він був серед повстанців у шоломі французького зразка, привезенім з фронту. Донедавна жінка дядька Василя квасолі у касці тримала.

А на хуру вже відомий нам А. В. Микитась вистрибує. Звично рукою сягає у ліву внутрішню кишеню - по промову, надруковану на машинці, де кожна цифронька узгоджена та перевірена, по ту промову, що завжди починається однаковісінько: "Дорогі товариші! У знаменний час відбувається наша нарада..." - та вчасно схаменувся.

Виголоднілими очима дивилися на нього повстанці, неголені й жорстокі.

Тоді Андрій Васильович пожмакав ту друковану промову, розстебнув ремінці, скинув портупею, шаблю та наган – у повстанців від подиву аж дух перехопило, – потім повільно поодпинав ґудзики на френчі, жбурнув френч на закаляну хуру, витяг зі штанів сорочку, підняв її, заголивши тіло, і спиною до людей повернувся. Страшна була спина у А. В. Микитася в 1919 році. Наче хтось плугом пройшовся по ній, виоравши криваві борозни. Всі мовчали, тільки на супротилежаному кінці майдану плакало мале лоша, руде й тремтливе, в якого вчора мамця загинула.

– Ось вона, ваша українська державність! – крикнув Микитась, до людей лицем повертаючись. – Ось вона, ваша ненька Україна, ваші гетьмани і гайдамаки! Чи ти часом, парубче, у державній варті не служив? Бо я великі щоти з нею маю. Ні? Тоді спочатку навчись соплі підбирати, а потім державність будуй. А ти, Матвію, скільки землі держиш? Га?

– Сім десятин, – кинув Тур.

– А до сімнадцятого года скільки мав?

– Дві з чвертю.

Микитась зіскочив на землю, взяв віжки – з голоблі ізняв – підійшов до чорновусого унтера та й тицьнув йому у руки. І сказав, щоб всі почули:

– Піди он на тому дереві повісся, сучий сину, поки не пізно. Бо прийде Денікін, спочатку шкуру здере, а вже потім повісить.

І знову на хурі стоїть наш А. В. Микитась і мову мовить свою далі:

– Ми нікуди не підемо з цього міста, бо то є наше місто, місто наших батьків і прадідів, то є Україна! І ми ніколи не складемо зброї, бо то є зрада і безчестя... Люди! Не вірте ніколи переможцям! Бо ваші дерева вони спиляють собі на дрова! Вірте тільки у власну перемогу. У денікінському морі, мов острів пролетарської революції, піднімемо ми наші червоні комуністичні прапори! Хто дав вам землю? Скоропадський? Ні! Петлюра? Ні! Денікін? Ні! Вам дала землю Радянська влада. Тут наша земля, наші діти, могили наших батьків. І тут ми боронитимемо всесвітню революцію. Від імені революційного комітету я проголошую Яропільську повстанську республіку! Земля в ній належить довічно вам, хліборобам. Фабрики, (тут він подумав, що фабрик – гай-гай! – справжніх у Ярополі поки що немає – хіба що свічний завод епархіальний та олійниця), фабрики належать вам, робітникам. Ми запалили малий вогник, але він, мов полум'я, охопить увесь світ. Комуна електрикою засяє на горизонті віків. Енергомашини вийдуть на ваші вільні лани, дирижаблі засіють небо, неначе море кораблі!

Повстанці поглянули в небо, в якому прозрівав бляклий день, у небо, подзьобане подертими хмарами, неначе після езекуції. Зволожена беручка земля була встелена палим листям та червоним кінським гноєм – то ветеринарний фельдшер Соломаха годував коней буряками – через те і гній їхній був червоний, як з кров'ю.

– Хай живе Яропільська комуністична повстанська республіка! – крикнув Микитась з хури.

– Слава! – відгукнувся натовп.

- Хай живе пролетарська світова революція! - то Микитась.

- Слава! - то натовп брязкає зброєю, хрипко кричить, видираючи з себе махорочний дух, важко ворушиться, човгає заболоченими чобітьми, мене майданну землю.

Слава, слава... Але генерал Хлищов підтягнув до міста 18-у Донську козачу дивізію, підможену окремим студентським полком імені Суворова, і захоплює лівобережну частину Ярополя разом з палацом Потьомкіна. Англійського виробництва клепаний танк "Архангел Гавриїл" - такий великий, що в ньому, як на сьогоднішній день, можна було б розмістити бюро по обміну житлової площі, - повзе перевальцем до мосту, та завузький для нього цей єдиний тоді міст через Богунку: на двадцятиметровій висоті над урвищем висить цей старий міст, викладений трухлявими колодами, а з правого боку ріки вхід до Ярополя стережуть мури замку Потоцького й кулемети повстанців. Військовий оркестр Добровольчої армії розміщений на старому фільварку, репетирує марш 1-го Кексгольмського лейб-гвардії імператорського полку - гей, соколики, сірі юнкерські шерехи, звийтесь чорними орлами! А ви, витончені нащадки звироднілих аристократичних родів та благовірні чисті гімназистики, дзенькайте острогами і цілуйте білі руки панночок з передмістя, або напивайтесь до ригачки, або сперечайтесь про долю єдиної та неділимої вашої дорогої самодержавної імперії, або читайте вірші Тютчева та Блока, поки не пізно, бо скоро вже ці хами, котрі отаборились перед вами, піднявши червоний прапор на старій кріпосній вежі, багатьох з вас скинуть у води Богунки, на поцвіле, мокре каміння, у гнилизну, безвість, болото, бруд, де сконаєте ви, підпливаючи кров'ю. Бо не зможуть вас витягти ваші брати-жалібники під вбивчим вогнем повстанських кулеметів.

А в місті преславному Ярополі що діється, що діється, ви тільки погляньте! Отець Євлогій, настоятель Микільської церкви, благословляє повстанців і служить молебень, просячи бога дарувати перемогу червоному воїнству над супостатом (у отця Євлогія дочку єдину зґвалтував денікінський офіцер, що походив зі збіднілого грузинського княжого роду; за це велику ненависть має настоятель до білої гвардії). Зате отець Никон з кафедрального собору самотужки поліз на дзвіницю подивитися, чи не скаче, бува, на білому коні генерал сивий, з погонами золотими... Вже й ризу святечну, сяючу, мов яєчко великоднє, витяг з пронафталіненої скрині отець Никон; тільки маленьке плюгавство спіткало отця Никона нагорі, коли вдивлявся він у радісні обрії визволення, де димували польові кухні православного білого воїнства: сліпа куля тюкнула старця в скроню, звідки вилилося з півсклянки крові, й борода його стала червоною, мовби він буряк їв. Ніхто не знав, де подівся отець Никон, і кілька днів голуби ходили по обличчю благовірного старця, вкриваючи його білим послідом. А в купецьких домівках уже чистять сурдути, печуть хліб-сіль, чешуть борода, а члени Яропільського комуністичного осередку, готуючись до підпілля, домовляються про паролі та явки.

На засіданні ревному Андрій Васильович Микитась підписує такий ото наказ:

"НАКАЗ № 1

м. Яропіль

Білобандити обложили місто. Але ми несхитно тримаємо радянський прапор Яропільської республіки. Червона Армія йде на підмогу. Всі атаки Денікіна розіб'ються об залізні стіни революційного Ярополя. Ніякої паніки, громадяни! Провокатори та саботажники будуть розстріляні. Я, даною мені революційними масами владою, наказую:

1. Дня цього оголосити загальну мобілізацію всіх здатних носити зброю громадян народження 1874-1901 років для поповнення республіканського війська;

2. Для потреб війська Яропільської республіки реквізувати всіх коней на території республіки;

3. Ввести в обіг на території республіки гроші, випущені Яропільським революційним комітетом, замість грошових знаків, які залишилися від самодержавства та інших реакційних влад;

4. Ввести карткову систему споживання харчів з огляду на воєнний стан.

Невиконання даного, як і всіх інших наказів, карається розстрілом.

Голова революційного комітету Яропільської республіки

А. В. Микитась".

Так воно колись було на Україні... День торохкотить над, Ярополем, страшний, мов тачанка, з якої кулеметник Кіндрат Смола – хлопець, що плює на смерть, на гроші, на барахло, – вганяє в землю колишніх студентів Петербурзького університету... У сонячному і червоному вбранні стоїть Яропіль; ампір Дворянських зборів присмучено жалобою чорних розбитих вікон, і вітер висвистує у мармуровій залі щось меланхолійне, немов грають далеко вальс "На сопках Маньчжурії". Кінчилися ваші бали, панно Маріє Жулавська, і молодий поручик, що в ладанці носить віхтик вашого вельможного золотого волосся, вмирає від холери в епідемічному барані станції Христинівка; з його тіла витікає рідина, схожа на рисовий відвар, а разом з нею – життя. А тепер ви, панно Маріє Жулавська (де подівся той варшавський корсет, який підпирав ваші дівочі перса, – ви схожі в ньому були на пісковий годинник і так хвилювали молодого поручика), тепер ви, ясновельможна панно, стоїте перед грізним президентом Яропільської республіки, перед А. В. Микитасем, котрий просить вас влаштувати концерт фортепіанної музики для повстанців. Чи не шаленство це? Чи існує якийсь логічний зв'язок між акордами прелюда (d-moll Шопена, опус 24, ідеєю романтичної свободи, романтичної рівності, романтичного братерства, між геніальною гармонійною вишуканістю *allegro appassionato* та оцими дядьками, від яких тхне смородом вошивих шинелей, немитих тіл, самогону, тютюну й хліба? О, панно Маріє, моя кохана панно Маріє, ви навіть не уявляєте собі, як сьогодні повертається ваша доля!

Потім Васька Сом доповідає, що віднайшовся у місті саботажник, якийсь пан Можар, котрий, хоч ти вми, не віддає свого коня – білого красеня-румака – на потреби світової революції та славного війська яропільського. "Привести", – наказує А. В. Микитась. Приводять до нього мужчину не старого, а й не молодого, чисто вбраного,

при пенсне й краватці, з манерами чемними, а очима серйозними. Контра, одразу вирішує А. В. Микитась з певністю дитячого лікаря, котрий здалеку бачить на обличчях своїх пацієнтів кір чи скарлатину. Та не встиг вартовий ще доповісти по формі президентові республіки про особу затриманого, як галас великий, скандалічний зчинився в ждальні, крик та гвалт, і ввірвалася до А. В. Микитася молодиця, слізьми вмита, в ноги нашому героєві кинулася, страшенно його цим зденервувавши.

- Пане отамане, - волає молодиця (а здоров'ям лице її так і пахтить), - рятуйте мене, бабу дурну, бо життя моє пропаще.

- Що таке? - питає А. В. Микитась, молодицю важеленну з підлоги піднявши.

- Чоловік мій, бісова кров, від мене пішов, пане отамане, не хоче зі мною жити.

- А куди пішов?

- До Ганьки, сусідки, - ревма реве молодиця, у хустку ссякаючись.

- А чим же я можу зарадити?

- А хто ж зарадить, пане отамане, як не ви? Ви ж тепер власть... - голосить, мов над покійником, прийда. - Вій, стерво, з Ганькою злигався, а я жєнщина ще молода, інтерєсна, тепер вік свій маю бідувать одна!

- Та ти не плач, - каже, посміхаючись, А. В. Микитась, і всі, хто був у тій кімнаті, теж почали посміюватися, крім Можара, у якого очі все одно серйозні.

- Он бачиш, хлопців скільки, - підморгує Андрій Васильович. - Як вогонь! Та й ти, бачу, нівроку бабонька. Знайди собі якогось та й живи.

Молодиця аж стрепенулася.

- А хіба можна? - питає.

- Та я розрішаю, - сміється президент.

- Так, може б, ви, пане отамане, бумагу мені написали, бо родичі та сусіди так не повірять.

- Можна і бумагу, - каже А. В. Микитась і диктує друкарці:

"ДОВІДКА

Дана громадянці Метелик Мотроні Іванівні в тому, що, як вільна громадянка Яропільської республіки і оскільки закони ненависного царського режиму скасовано, рівно як і власність на жінку, має вона повне право на влаштування своїх любовних справ у відповідності з коханням, тобто вибором серця, що власноручним підписом та печаткою засвідчую.

Голова революційного комітету Яропільської республіки

А. В. Микитась".

Ну, добре, громадяни. Пожартували - й досить. Переходимо до поважніших справ. Що з вами діяти накажете, пане Можаре? Чому не хочете ви поповнити вашим білим жеребцем кінський парк революції? Чи вам невідомо, що повбивано наших коней і стоїть знерухомлена тачанка славного кулеметника товариша Кіндрата Смоли? Чи вам незрозуміло, що кінь цей, румак ваш білий, може вирішити долю світової революції, бо, доки існує наша республіка, Денікін не сміє кинути на Москву всі свої сили, бо Яропіль - мов ніж, приставлений до генералової спини. Чи вас не переконує цей залізний

причинно-наслідковий ланцюг, пане Можаре? Чи, може, бажано вам, щоб переміг Денікін? Щоб виривав нам обценьками нігті у підвалах палацу Потьомкіна Гришин-Грищенко, а потім щоб повісили нас, комуністів, на майдані? Може, цього вам схотілося, пане Можаре? Відповідайте, бо революція не жде, терези її хитаються, на яку шалю ви ставите свого коня?

Поблискуючи скельцями приват-доцентського пенсне, пан Можар з'ясовує, що людина він суто цивільна і далека од політики, і в цей скорботний для народу час намагається триматися оддала від якихось конкретних форм суспільної діяльності, тим паче, що його професія, на щастя, цього не вимагає, оскільки він за фахом біолог-експериментатор, себто людина, яка вивчає найбільш загальні, найбільш вічні закони існування живої матерії, а саме: найпрекраснішу, найпоетичнішу таємницю буття – таємницю спадковості. Всяке насильство приват-доцент Можар вважає злочином перед основоположними постулатами загальнолюдського гуманізму, на яких він вихований; тому він дуже співчуває панові президенту в його, не дай боже, прийшлих муках, які він має прийняти од пана Гришина-Грищенка. Що ж до білого коня, жеребчика на ймення Пегас, то приват-доцент Можар ясує з сумом, що не може віддати його на поталу якомусь неграмотному кулеметникові, у кров та багно боїв, під кулі, тим більше що Можарів румак взагалі ніколи в житті не ходив у запрягу і, дасть бог, не ходитиме. Приват-доцент Можар пояснює панові президенту, вельмишановному А. В. Микитасю, що цей кінь – унікальний, єдиний на цілому світі екземпляр, кінь, якому не можна визначити ціни не тільки у zdeвальвованих миколаївських чи керенках, а й у преславних карбованцях Яропільської республіки чи навіть у доларах та фунтах стерлінгів. Цей румак – вислід двадцятирічної праці, результат схрещення найліпших порід коней арабських, англійських, непальських, козацьких, орловських і монгольських. Він – втілення ідеї Коня у найчистішому її вигляді, пан президент розуміє, що це означає? Він не призначений ні для чого – ні для плуга, ні для тачанки, ні для їздця, ні для іншої якоїсь утилітарної, низької потреби. Недарма його названо Пегасом. Мабуть, пан президент чув, що то є Пегас? Кінь з крилами, кінь поезії – вільний, як птиця, натхненний, як сказання про Пенелопу. Пан Можар тлумачить, що, на його погляд, революція має свої закони, а наука – свої. Пана Можара не обходить, яка економічна система переможе в цій братовбивчій борні; він знає, що каламутні хвили згодом ущухнуть, могили воюючих армій заростуть травою, а наука про спадковість – так звана генетика – лишиться, і одним з неперевершених досягів її буде порода коней, виведена приват-доцентом Можаром. Пан Можар пояснює, що, якими б не були наслідки теперішньої жахливої війни, рід людський житиме і його румак, його Пегас, потрібний буде людям прийдешності, як музика, як гармонійна всеосяжність краси природи, і тоді місто Яропіль назавше увійде до світової історії завдяки цьому коневі; що ж до конкретних обставин, в яких опинилася республіка, то він, приват-доцент Можар, може запропонувати лише свої слабкі послуги – хай краще його запряжуть у тачанку, але кінь мусить лишитися недоторканим.

Цієї хвилини вбіг до покою Васька Сом з обличчям не мрійливим, а швидше

перестрашеним, і крикнув:

- Біляки наступають од Рябого хутора! Тачанок нема, Тур до кадетів подався, зрада! Смола підмоги просить, батьку!

Жорстоким поглядом прикипів Микитась до приват-доцентського пенсне, кров'ю налилися його вени на скронях:

- За десять хвилин кінь щоб був на майдані. Все. - І вибіг на подвір'я, де мобілізовані яропільці шикувалися, зброю отримували.

Справді, з боку Рябого хутора громи повзли похмурі, й боязко поглядали у той бік цизильні. "Ось він, день мій, навпіл переламується, наче суха гілка", - подумав А. В. Микитась, і знову біль пройняв його пальці. Треба було одразу цю контру - цих турів і коробок - шльопнути перед усім народом на майдані. Не можна було ворогів цих лютих відпускати, не треба було їх жаліти; думка його сягнула в майбутнє, на кілька років уперед: Тур, Коробка та їхні поплічники стирлюються в банду, вбиватимуть партійців та активістів каенесів[1]. Багато крові проллють ці вовкулаки, перш ніж їх спіймають чонівці. Микитась востаннє побачить їх на допиті у підвалі палацу Потьомкіна - бородатих, брудних, порослих щетиною якоюсь болотною, лютих і непримирених, а поруч, на столі, лежатимуть їхні обрізани...

А приват-доцент пішов собі до своєї садиби на вулиці Соборній. Всі будинки були рясно пообклеювані наказом № 1 голови революційного комітету Яропільської республіки, але від цього місто не стало люднішим. "Декорація до опери Мусоргського - Мусоргського XX віку", - подумав приват-доцент. Тільки де ж той юродивий, що проспівав свою жалібну пісню? Чуєте - хор десь там, за сценою, басы настроює, за цими одноповерховими будиночками, за віконницями байдушими, за манірними іржавими ґратами, за плутаниною хмелю й дикого винограду?

Підійшов до нього хлопчик у гімназичному кашкеті, з обличчям ангельським, як з книжок Чарської, може, єдина жива людина у цьому спорожнілому місті, спитав:

- Дядю, хіба можна гілки їсти?

А й справді, приват-доцент гризе гілку, тонку й молоду, вкриту солодкуватою зеленою шкірочкою.

- Я її з'їм, - каже приват-доцент, - а потім зроблю у животі дірочку, звідти дерево виросте. І буду я його поливати.

Гигикнув підліток у гімназичному кашкеті й зник.

А приват-доцент вже на подвір'я своє ступає. Бачить вочевидь обличчя тої зверхньої сили, перед якою складає він сьогодні зброю: ось вам мій щит, прикрашений написом: "Beati possidentes"[2] і, ось мій меч, ось мій шолом, бо зле щось у небесах коїться.

У жертвовному вогні революції хай крилатий кінь його згорить.

У стайні - тепле іржання, жеребчик лащить до хазяїна, хвостом весело грає, гривую струшує, рожевими зволоженими губами до приват-доцентової долоні тягнеться. Виводить його у двір приват-доцент Можар, потім йде до сарая, знаходить там бідон з гасом - однією з найдорожчих рідин у часи воєн та революцій - і

повертається до коня свого білогривого. Цілує його у шерехаті губи, очі його розумні чорні цілує, а потім обливає румака смердючим гасом, за п'ять карбованців миколаївських купленім у крамниці купця Царьова. Жовті дзюрки стікають з білих боків Пегаса, кінь неспокійно б'є копитами землю, білі манжети приват-доцента заляпані гасом, й весь він пропахчений гасовим смородом, і волосся скуйовджене... Вони йдуть, вони наближаються, оці бородаті люди з сокирами в руках, хор громогласний і безжальний, як на суді остаточному – страсті від кого вони співають? Від Матвія, Луки чи від Вогню – так, страсті від Вогню животворящего та всежерущого, від світлодарної його сили, звеличують вони її та плачуть за нею; голоси дужчають, і оте сгезсегкіо на тихих яропільських пагорбах, ота сила надлюдська випалює в душі Можара останні парості вагання: він виводить коня на вулицю, що якраз веде до майдану, чиркає сірником – і вогонь охоплює красеня жеребчика...

Смутна історія року того нещадного, що я вам повідав, хилиться вже до кінця. Той, хто бачив цю жахливу картину, повік її не забуде.

На майдан з іржанням диким, у муках, вилетів красень кінь, і полум'я над ним билосся, мов крила червоні. Вже чорними обвуглинами почали вкриватися його білі боки.

– Сволоч! Сволоч! Ірод! Контра! Розстрілять! – закричав у тузі Микитась, і йому схотілося плакати, впасти на землю, у глину, та заридати, мов тій малій дитині, й бити кулаком цю знавіснілу землю...

А палаючий кінь сповнив своїм стогоном Яропіль та околиці, і вниз, до брами Потоцького подався. Всі кинулися на вал земляний, гвинтівки приготували, щоб кінчити цю муку безневинному коневі. Вогняний жеребчик вистрибнув на середину мосту і став – червона заграва над ним піднялася. Цієї ж миті всі побачили, що на міст приват-доцент божевільний вибіг, до коня свого припав, руками почав збивати полум'я. Та пізно. Бо вдарив з лівого берега, з піддашшя палацу Потьомкіна кулемет системи Гочкіс, на двох залізних рогульках поставлений, – добра стара Англія постачала Добровольчій армії найліпші зразки стрілецької зброї.

Вдарив з того боку кулемет.

Кінь перехилився на баляси, а з ним і приват-доцент, обхопивши свого румака за шию. Затріщали баляси, і повалився Пегас зі своїм хазяїном у прірву, у свинцевий плин Богунки.

І тут сталося те, чого навіть А. В. Микитась передбачити не міг: лють страшенна охопила повстанців, настала та хвилина смертезневаги, що тільки раз у житті може бути в людини. Піднявся той червоний гривастий вітер, віддалений подув якого вчув А. В. Микитась вчора ввечері, коли був ще у квітчастій піжамі та бухарському теплому халаті.

Вдарив з того боку кулемет системи Гочкіс, та його кинджальний вогонь вже не міг стримати повстанців. По мосту, встеленому тілами, перебігши, вдерлися вони у передмістя і великий розгром воїнству білому вчинили, багато голів постинали. Сам генерал Хлищов – сивий, з золотими погонами, точнісінько такий, як його уявляв отець

Никон, – ледве живий втік на автомобілі у паризьке своє безчестя.

Ах, читачі мої вірні! Відверніте погляд ваш од цих рядків на хвилину і помисліте: яку владу велику ми маємо над минулим! Якими слухняними бувають у наших руках події давнини, бо знаємо ми, чим вони скінчилися! З яким трепетом, з яким неземним хвилюванням перегортаємо ми пожовклі сторінки газет, бо наперед відаємо те, чого не знали наймудріші тогочасні автори: хто загине, поросте травою й кане у непам'ять, у неславу, а хто переможе й вознесений буде на хвилі хвали людської, навіки врізьблений буде у камінь, у той мур нескінченний, що зветься історією...

Кінчаймо ж, брати, приповідку нашу. Ходімте додивимось до кінця оту телевізійну передачу, в якій дівчина їде на триколісному велосипеді – викапана панна Марія Жулавсьха, а за нею женеться начальник контррозвідки Гришин-Грищенко. Разом з нами посидить тихо у зручному кріслі перший президент Яропільської республіки А. В. Микитась. До речі, чи відомо вам, вельми охочі до всяких цікавостей читачі мої, що гроші та марки, випущені Яропільською республікою, стали найдорогоціннішими реліквіями у філателістичному та нумізматичному світі? Та ця матерія не має, як ви розумієте, прямого відношення до нашого сказання...

До покою входить Марія Казимирівна – дружина нашого героя, А. В. Микитася, котрий трохи лячно зустрічає її запитливий погляд, бо жінка ця вдачі крутої і не терпить ніякого свавільства, особливо по алкогольній лінії: береже Марія Казимирівна серце свого чоловіка та добробут родини. Ось і зараз принесла вона дві пільгові путівки до Кисловодська, у кардіологічний санаторій, та квитки у м'який вагон прямого сполучення.

Треба подружжю збиратися у дальню чуть.

І нам треба збиратися, бо чекають на нас інші події та інші герої. Залишімо на самоті Андрія Васильовича Микитася та вірну його дружину, акомпаніаторку філармонії Марію Казимирівну Жулавську, бо, гадаю, ніхто з вас не має сумніву, що це вона: так, руйнівними зморшками вкрилося її прекрасне вельможне обличчя, але це вона; долоня панни Марії, яку так любив цілувати молодий поручик, ця одвічна суверенна територія хіромантів, також піддана згубній дії часу: переорана лінія життя, зникла під мереживом зморщок лінія кохання, а горбик честолобства вкрито шаром зароговілого епідермісу, але все одно це та сама долоня, по якій у 1915 році приповіла всю її долю стара циганка. І, мов у сні, пронеслося її життя незвіданим, незрозумілим шляхом...

Сказання третє, в котрому автор ясує, коли, де та за яких обставин спіткав державтоінспектор Василь Гриза вантажне авто дивної конструкції, що порушувало правила руху, а також мовить про Івана Смолі/ та його батька Кіндрата, которого згадувано

вже в попередній нашій оповідці.

Ось що по ньому лишилося: дві нагороди, срібний ромб академії, тиша та парадний мундир, порожні рукави складено на грудях аа народним звичаєм. Суворий супокій скрині, плетений пояс охоплює порожнечу, зморшка на офіцерських штанах гостра, як голярське лезо, і кашкет – двоповерхова складна споруда зі своєю парадною частиною, зі своєю символікою: золотим листям та золотими крилами. .Авіаційний марш злітає в небо, стрімкий і монументальний, мов винищувач, бухають труби, дзенькають тарілки – і сонце відбивається від глянсової поверхні дашка; а всередині, в потаємних куточках, підкладка кашкета ще зберігає делікатний запах стриженої голови – той далекий гарнізонний "шипр", балачки старого перукаря Арона Мойсейовича, дзеркало з прозеленню, в якому відбивається худорляве обличчя майора авіації Івана Кіндратовича Смоли; він повільно і задоволено обмацує пучками підборіддя – свіжу молоду шкіру, відполіровану вправною бритвою Арона Мойсейовича.

Майор Смола розокремлений на частини, як молекула на атоми: ось його усмішка розміром 9x12 см, коли він, скинувши льотний шолом, сфотографувався на тлі учбово-тренувального літака після першого самотійного віражу; ось його дружина – білява офіціантка офіцерської їдальні Валя, котру потай кохало не одне, покоління "літунів", ось його донька Світланка. Цей маленький дім на одній з околичних вулиць Ярополя ховає в собі відбитки його існування, вічні й невмирущі, мов сліди доісторичної папороті на ламкому сланці; його улюблений рушник з червоними півнями, старий велосипед, що ним він їздив на пошту за батьковими листами, коли той лежав у польовому шпиталі в Алленштайні. Ось стирчить над дахом телевізійна антена, змастачена ним в його останній приїзд додому: він приладнав на веранді спеціальний блок керування антеною – коліщатка і трансмісії. За їхньою допомогою антена обертається довкола власної осі, схоплюючи бліді тіні радіохвиль якихось далеких закордонних телестанцій: мов рентгенівські примари, спливають на екрані анемічні обличчя дикторів і співаків. І ось тепер уся конкретність його колишнього існування розпорошена по всьому домі, а до скрині підходять навшпиньках, як до труни: це старезна дідівська скриня, розмальована червоними і зеленими квітами. Олія полімеризувалася й почорніла, і скриня мовби закіптюжилася біля вогнищ минувшини; це важка, як спомин про Коліївщину, скриня, де й досі зберігаються весільні вбрання його матері, й свічка, з якою стояла вона в яропільській церкві; гойдливе полум'я цієї свічки повинно знову спалахнути лише в день її похорону, як велить звичай. Але, перш ніж запалився цей вогник, у скриню поклали парадний майорський мундир льотчика винищувальної авіації І. К. Смоли й карту з викресленою на ній химерною червоною лінією.

Спочатку він літав над пустелею. Він літав над Аральським морем, вдивлявся в каламутно-глинистий колір Амудар'ї, в примхливу кривулястість її бігу. Ріка жила великим, неспокійним життям, її лихоманило, вона змінювала річище, а потім знову поверталася на старі земні пруги. З висоти 17 000 метрів, крізь шар блакитнясто-

розрідженого повітря, було добре видно верблюдячу спину пустелі, на якій він читав тільки йому одному зрозумілі знаки стародавніх і нових цивілізацій: древні караванні шляхи й нові залізничні колії, старовинні глиняні кладовища й сріблясто-лускасті розсипи бензосховищ, сумні порепані коржі висохлих оаз і геометричну сталеву окресленість ліній високовольтних передач. У ньому прокинулася туга за хмарами – за важкими, сліпучо-білими, мов виливки якогось нового металу, хмарами, що завше мандрували над його батьківщиною. В ці пустельні краї хмари припливали зрідка, неохоче, а якщо прилітали, то лише надвечір; тоді згасаюче сонце вичервонювало їх ненадовго, і Іванові, який вів літак високо над ними, вони здавалися довгастими червоними рибами, що спочивають на піщаному дні океану. Він літав над пустелею і, переходячи звуковий бар'єр, надовго полишав за собою грім двигунів; верблюди меланхолійно піднімали вгору сонні голови – реактивний гуркіт і минуле, вітер і біла смуга конденсату лишалися позаду. Він ставав невагомим і зосередженим, він уважно прислухався до голосів наземних радіостанцій, хрипких та байдужих, щоб кинути у ларингофони й свої слова – буденні ієрогліфи неба: дані про маршрут, кількість пального, швидкість, а потім плисти на межі ночі й дня, плисти у верхньому, прозорому шарі атмосфери, в крижаному (-52° за Цельсієм) привіллі, ще опромінену сонцем.

Одного разу, коли смеркалось, він побачив те диво: рожево-сріблясте сяйво на крилах, відблиски азіатського сонця. Він кинув літак у віраж, і на тлі темніючої землі алюмінієві площини його винищувача засвітилися ніжним неоновим світлом. З того дня завжди, коли доводилося літати в режимному, сутінковому часі, Іван Смола озирався на крила – чекав, коли з'явиться оте неземне сяйво. Нічого красивішого в своєму житті він не бачив.

Та сутінки в пустельному небі минають швидко.

Десь далеко внизу вже давно почався вечір, вже змішано всі барви в суцільну одноманітну масу, вже точиться нічне життя пустелі, виходять на полювання меткі ящірки; вже можна орієнтуватись по зірках, бо небо стає чорно-фіолетовим, кольору важкого каракалпацького винограду, і можна летіти по зоряній карті неба. Але ми нехтуємо дороговказами природи, ми ігноруємо сталість її засад, незламність її планетарних механізмів, незмінність її сяючих вгорі лоцій; ми виходимо з покори, ми створюємо власні орієнтири, ми не залежимо від природи – ми залежимо тільки від панелі з приладами, від її непевних фосфоричних абстракцій. Ми залежимо від самих себе, від тисячі дрібних випадковостей і ще від чогось невідомого ми залежимо, що зветься нашою долею,

Іван полюбив цей край – суху спеку і брунатні поверхні такирів, із'їдених білими плямами солончаків, мовби солдатська гімнастерка, на якій проступила сіль. Одного разу він потрапив у аварію, довелося саджати літак на соляне озеро, і його МІГ розпанахав плескату, сліпучу, наче встелену першим снігом поверхню, прооравши на ній три чорні смуги... Тоді Іван вперше відчув, що пустеля не є мертва зона, не є схематична полярна протилежність вологих живих земель на Заході, як це підказував йому раціональний селянський розум, який не міг примиритися з безплідністю цих

червоних глин, з безглуздими мандрівками й співами пісків. Тоді, в години, коли він сидів на крилі свого винищувача в очікуванні хлопців з ПАРМу[31], він, здається, збагнув справжній сенс пустелі: уся вона – виклик, кинутий сонцю, його брутальній згубній силі вогню, виклик, кинутий протоплазмою, далекими підземними сховищами вод, існуванням джузгуна та саксаула, безперервним диханням рослин, гарячими верблюдячими горбами, веселою метушнею пухнастих сіро-рудих піщанок, замаскованим потаємним життям, дуже обмеженим у своїх плотських формах і необмеженим у формах духовних. Іван пригадав тоненьку науково-популярну книжечку, де розповідалося про дивні рукописи, знайдені біля Мертвого моря; таємниче напівголодне життя древніх народів, інтенсивний потік їхньої думки, міражі, як наслідок не лише оптичних викривлень, а й особливого стану духу, що сягає раптом за куций виднокруг сьогоденності, суєти, до межі пророцтва й самозречення. Ось справжні кордони пустелі, ось істинні розміри сцени, де відбувається споконвічна боротьба між убивчим полум'ям сонця та життєдайною силою вологи.

Ковток.

Ковток води знову повернув Івана до звичного кола авіаційних уявлень про пустелю, над якою стрімко мчить його літак під час навчального бою. Він летить на бриючому польоті над цими нескінченними пісками, нижче зони діяння радіолокаційних станцій "ворога", і око прагне лиш одного: орієнтира. Смола виводить літак на бойовий курс, і мозок працює холодно і автоматично, згідно з добре витренованою програмою розподілу уваги: курс – висота – приціл – швидкість. Ліва рука лежить на секторі газу, ноги на педалях, і він ще не бачить, але вже відчуває всім своїм єством, чіпкими пальцями правиці, що стискають ручку, відчуває наближення полігону, його погляд прикипає до перехрестя на бронесклі, виводить літак на ціль (як важливо не втратити зараз висоту!), і в якусь невловиму мить великим пальцем правої руки він скидає скабу запобіжника й натискає кнопку. Він дає залп. Ракети струшують літак, який, вібруючи алюмінієвим тілом, злітає по крутій параболі високо в небо, в стратосферу; від перевантаження на якусь мить тьмариться в очах, а далеко внизу згасають вогняні шляхи Іванових ракет: стоять над землею брудно-жовті стовпи куряви – він дивиться на них згори і бачить, що вони далеко від цілі, і перша його думка, що він промазав, та. потім розуміє, що, поки його літак долав висоту, вітер встиг віднести куряву від воронок. Розплавлені острівці піску блищать на сонці. "Смола, все гаразд, Смола, дуже-добре!" – кричать йому з землі, та він і сам знає, що влучив у ціль. Потім, зморений, йде він в обшарпаному комбінезоні по бетонці, думаючи, чи буде сьогодні в ідальні на обід холодна окрошка.

Рід Смоли потроху розгубив на шляхах історії свої циганські, східні, жорстоко-красиві риси, якими відрізнявся колись козак-приблуда Кирило на прізвисько Смола, що з'явився одного дня невідь-звідки на острові Томаківка, саме в ту пору, коли бунтівний гетьман підняв там повстання. Зима, крижаний вітер видубили обличчя Смоли до попелястого відтінку, іній вкрив чорні вуса, долоня прикипала до руків'я шаблі. Під час котрогось з походів на ляхів Кирило знайшов таку ж, як і він, моторну,

смагляву молодицю, й вони згодом оселилися в Ярополі, на правому березі Богунки. Тут жили степовики – чорняві, неспокійні, гарячі люди, схильні до бунтів. Натомість лівобережні яропільці належали переважно до племені лісовиків – розсудливих білявих людей, лагідних, співучих. Тут, на цих горбах, у заростях, у годину падолисту, серед шамотіння дерев змішували свою кров степовики й лісовики; зітхання, стогони, а потім – потомлений нерухомий погляд у небо – он дивись, дикі гуси тріпочуть крильми, відлітаючи з цих повільних, ситих земель, де літо вже повернуло на осінь. У наші часи відомий всім вам яропільський професор Микола Сидорович Холодний вивчив домінантні та рецесивні ознаки всіх відламів яропільського населення: гай-гай, лише кілька відсотків чистих первинних генотипів, що збереглися з давнини, загубилися серед мішаних, перехідних форм: смагла шкіра, світлі очі, темно-русяве волосся, лагідна вдача. Кіндрат Смола та його син Іван належали до найпоширенішого яропільського поспільства.

Кіндрат Смола працював у радгоспі ім. Клари Цеткін. Звичайно, міг би перейти й в автоколону № 5, недалеко од свого обійстя, бо зарібки там вищі, проте не схотів. Не забаглося йому кинути свій "вертоліт" – старий ЗІЛ з величезним кузовом-площиною, переробленим для перевезення сіна; на цьому кузові можна було б грати у баскетбол або поставити балет "Лілея". Кіндратовому "вертольоту" не вільно було виїжджати на звичайні шляхи, де великий рух, де можна зачепити першу-ліпшу зустрічну машину або й навіть "Волгу" відомого публіциста С. О. Набатова; через це їздив забажуреними путівцями на другий та третій відділки – ніхто йому не заважав, ніхто його не підганяв іззаду бібікалкою, крути собі помаленьку бублика, посмоктуй цигарку, та й годі. Аж ось він повертається до Ярополя – пронизливий листопадовий день, у рівчаках, при дорозі, плавають перші несміливі льодяні перетинки, поля чорні, аж сині – він везе мишастого кольору цукрові буряки, "двірника" не вмикає, бо дощу майже нема, і думає про вугілля: чи вистачить на зиму, чи ще завезти, і про те, що його стара приготує щось міцненьке – не на продаж, звичайно, для себе, бо "казьонка" трохи задорога. Він уявляє, як Ганна підставляє ложку під прозорий струмочок, як сьорбає цей вогняний плин, і в душі його стає затишно й тепло. Він в'їжджає на радгоспівське подвір'я, і до нього виходить у розхристаному пальті з сивим смушковим коміром директор радгоспу Отар Іванович Гелбахіані, веселий черевань з дитячими рум'янцями: "Кіндрате, біжи мерщій у військкомат!" Кіндрат дивиться на директора сліпими очима й сідає на приступку свого "вертольота"... А у військкоматі, де завжди пахне чорнилом та тютюном, де на великій червоній дошці розвішано фотографії маршалів і маршали ті суворо дивляться на Кіндрата Смола, стоїть знайомий воєнком без руки і поруч з ним – незнайомий молодий "літун", вони щось витлумачують Кіндратові, показують якусь карту, якісь висновки та довідки, а за вікном починає падати сніг, він встеляє все місто, і фортецю Потоцького вкриває біле пасмо, і цибулини собору, і тільки Богунка темним серпом перерубує місто навпіл.

Вони з Ганною, зіщулені, почорнілі, разом з тим незнайомим капітаном летять на Далекий Схід, не помічаючи гамору велетенських скляних аеропортів, нічому не

дивуючись; політ назустріч морозяному сонцю та океану. Молодий, схожий на Івана генерал цілує руку Ганні, Валя плаче у неї на грудях (Світланку відвезли до Москви, до Валиних батьків). Тут стоять великі тумани і мерзла моква, але все одно – ракетоносці, лишаючи по собі гасовий сморід, зникають в охотській атмосферній трясовині і потім виринають з неї, ковзаючи по слизькій злітній доріжці.

Тут, у клубі, відбувається жалобний мітинг, присвячений пам'яті майора Смоли. Кіндрат і Ганна слухають промови. Потім мовить Кіндрат, він щось каже незрозуміле про *броньки*, які, конешно, були в німців у сорок першому році, а донська кавалерія, була, значить, така дивізія Дон-Берлін, уся чисто полягла, бо *броньки* сильніші, з важкими кулеметами, а що зробить шабля супротив *броньки*? Та воно ще й у нас, приміром, були самолёти брезентові, а в них – "містер німіти", а нині, бач... Ганна ридає, дивлячись на портрет сина в чорній рамці, її освітили сліпучими лампами – ведуть зйомку оператори телестудії. Нарешті старі злітають на вертольоті над тайгою – ось тут загорілася синова машина. Вони бачать дерев'яні прямокутники маленького міста (якби Іван катапультиувався, його літак впав би на це місто – кілька дитячих садків), вертолёт гуркоче над поверхнею моря, генерал звіряється з картою. "Ось тут", – нарешті вимовляє він.

Ось тут.

Білими лютими баранцями скипає холодне море. Летить вінок у воду, танцює на одному місці... Ось тут.

Спочатку Іван літав над пустелею. Потім його перевели на Далекий Схід, у тайгу. Він полюбив цей край, похмурою синьою барвою підмальовані сопки; громіздкі хмари клубочилися над аеродромом, важкі й ліниві, мовби лігвище білих ведмедів. Зимна охотська мряка часто мжичила на літаки, на майстерні, на смугасту будку радіолокаторників, на малий виселок – і тоді з'являлася туга за прозорістю азіатського неба, за пустелею. Але влітку сонце розсувало хмари, оранжево горіли в тайзі "жаркі" – небаченої краси квіти, ночами не хотілося спати, пілоти почували збудження, ніби напилися міцного настою китайського лимонника. Здавалося – життя починається спочатку, світло було на душі й на небі, вони з Валею гуляли в тайзі (тільки змащували руки та обличчя диметилфталатом від гнусу) й дивувалися нерозрідженій могутності цього присмеркового пралісу, який починався з беріз...

...Кіндрат і Ганна повернулися до Ярополя. Вся країна дізналася про подвиг їхнього Івана – мільйони людей побачили на екранах телевізорів, як плаче Ганна Петрівна Смола, і вона сама знову гірко заплакала, дивлячись, як плаче вона на скляному екрані. В Ярополі з'явилася вулиця Івана Смоли, і його ім'ям було названо піонерський загін в тій школі, де він колись вчився. Кіндрата і Ганну привезли на збори загону, скликані згідно з планом виховної роботи, просили їх ще й ще раз розповісти про сина героя.

І от, коли видзвонив сороковий день, Ганна вирядилася була до церкви, правити панахиду: записала всіх, кого треба пом'янути, – Матвія, Олесю, Степана, Івана, сховала сиве волосся під чорну хустку. Але тут з'явився її старий, злий, схудлий, ніби

відлежав у лікарні, і вона сполотніла, слухаючи його. "Клята бабо, - сказав Кіндрат, стискаючи кулаки, - бісова кров, не смій правити панахиду за живим, бо то страшний гріх". - "Як то? - скрикнула Ганна. - Чи ти сказився?" - "Він живий", - сказав Кіндрат і таємниче озирнувся, наче його хтось підслухував, але залізна зозуля, дзиґар без стрілок, паперові квіти, образи, рушники - все було мертве, а сніг за вікном все йшов, бо стояла дуже сніжна зима, і Отар Іванович Гелбахіані їздив не легковою, а в козлику з переднім ведучим мостом. "Він живий", - повторив Кіндрат. "Де він? Хто сказав?" - скрикнула Ганна, мало не зомлівши. "Я тобі кажу, а ти слухай, бісова кров. Він викинувся з парашутом, і його віднесло в тайгу. Він у тайзі. Може, зазимував десь, у якійсь хаті, а мо', йде, блукає, бо ти бачила, що то є тайга". - "Ти сказився, - заплакала Ганна, - старий дурень, чи напився, чи збожеволів..." - "Він живий!" - гахнув кулаком по столу Кіндрат, і Ганна поволі зняла хустку й сховала у шафу. Тільки дверцята дзеркальні зарипіли голосно.

Того ж дня карту, де позначено було останню путь майора Смоли - тайга, берег моря й квадрат у морі (червона лінія кінчається червоним хрестиком), - Кіндрат кинув у скриню, а на скриню великий замок повісив. Відтоді Кіндрат має нову пристрасть, досі не помічену: весь вільний час він не відходить од радіоприймача; як прийде, бува, з радгоспу, руки помие, похапцем, абияк, з'їсть обід і сідає коло приймача. Спочатку повільно пройдеться по довгих хвилях, послухає Київ, якщо тріо бандуристок, то й довше послухає, потім - поруч - румунські та польські станції. На коротких хвилях він шукає московський "Маяк", бо дуже велику повагу має до цієї станції: щогодини "Маяк" подає останні вісті, коротко, а не займається теревеннями, як силосувати кукурудзу; годинами крутить Кіндрат ручку приймача, прислухаючись до голосів дикторів- чи, бува, не проскочить слово "смола", бо, бачте, це слово помітне хоч би і позаграничному мовлені, але джази перешкоджають, дикунські якісь вигуки й виття; чужомовні диктори захлинаються, як у лихоманці; звісно, кожен про своє торочить; якісь п'яні, мабуть, співаки несамовито і хрипко горлають, і лише на ультракоротких хвилях спокійні голоси пілотів, котрі перемовляються з землею. Та тільки де вони, ці пілоти?

Навесні поїхав Кіндрат у Київ, до одного діда в Дарниці, про якого казав йому той мордатий рахівник, що на другому відділку. Дід виблискував поголеною головою, зате борода була сива й нечесана, сам кссмогрудий, а руки міцні, мов у коваля. Дід обмацав Кіндрата поглядом, потім узяв маленьке люстерко, зазирнув туди, як у криницю, злякався навіть, спохмурнів. "Бачу, люди лежать на снігу, - сказав, - а чи живі, чи мертві - того не бачу... Бачу я двісті доріг і чоловіка, який не знає, якою піти... Бачу його, а чи живий, чи мертвий, того не знаю... Є дорога землі, дорога води, дорога каменю, дорога вогню, дорога неба, дорога заліза, а якою дорогою він пішов- того не бачу..." - "А де він зараз, де?" - поспитав Кіндрат, та дід суворо зиркнув на нього, боязко стало Кіндратові, а дід знову зазирнув у люстерко, і Кіндрат подумав, що якби йому те люстерко, то віддав би він за нього і телевізор, і приймач, і все, чого б схотів цей голомозий дід. "Він іде! - схопив дід Кіндрата за руку. - Живий! Він живий! А люди

в снігу все лежать. Мабуть, мертві..."

Кіндрат повернувся в Яропіль надвечір, коли теплі вітри табунами бігали над Богункою, асфальтобетон на соші висох та посвітлішав, а в кафе "Мрія" почалися танці, біля входу юрмилися парубки без плащів, майже всі в чорних костюмах та білих сорочках. Ганни вдома не було, тоді Кіндрат витяг із шафи свою празничкову шевйотову гімнастерку з солдатською Славою та нашивками поранень, що їх тепер не носять - не показують люди своє каліцтво, стидаються, поверх убрався в шоферську куфайку та й пішов на радгоспне подвір'я. Викурили із Савкою-вартовим по цигарці, розказав йому про Київ, про універмаг, де сходи рухомі, як у метро, хоч цілий день катайся задарма. Потім Кіндрат заправив свій "вертоліт" (Савці сказав, що наказав директор вирушити на станцію за міндобривами) і вивів авто на порожню сошу. Савка потім клявся-божився, що від Кіндрата горілкою анітрохи не тхнуло, але йому не повірили...

Він їхав не запалюючи світла - позаду доблимував весняний каганець сонця. Кіндрат одразу зрозумів, про яких людей на снігу мовив голомозий: під Наро-Фомінськом, у сорок першому році, на снігу він і хлопці з його роти: хрестаті броньки сунуть на них, а він усе умовляє Гафура Рахімбаєва, щоб той це стріляв, почекав, доки броньки підійдуть, а як Гафур не витримав, дав чергу, дак Кіндрат його лопатою по сідниці уперіщив, бо воно молоде, дурне... Хоч і в снігу, проте у Кіндрата хатній лад: гранати акуратно розкладено в печерці, виритій у схилі траншеї, патрони поруч, термос (знайшов його в якомусь порожньому будинку) з гарячим чаєм, бо пити під час бою хочеться нестерпно; в тім бою термос був розпанаханий осколком, чай залишив жовту пляму на снігу, мов сеча...

Ось тут на цьому рубежі й лежать Кіндрат та його хлопці у снігу, чекають на броньки, а десь у сусідній дивізії його старший син Матвій, і вони ще живі, живі, хоч вибухає у Матвія в руках пляшка із запалювальною рідиною, і він качається по снігу, дряпає нігтями землю, збиває полум'я, одначе він ще живий...

Кіндрат розігнав цю купу заліза й гуми до 90 кілометрів на годину, він летить повз притихлі села, гуркоче й бряжчить його "вертоліт", нагадуючи, як колись гуркотали броньки, злякано сахаються від шосе випадкові спізнілі перехожі, летить Кіндрат Смола на своєму "вертольоті" - ніч, гомін весни, час, коли людині здається, що життя починається спочатку...

Молодший лейтенант міліції Василь Гриза, державтоінспектор з Ярополя, чергував саме на 1673 кілометрі шосе "Схід- Захід", коли помітив вантажне авто невідомої конструкції ("негабаритне", як пояснював потім), що з недозволеною швидкістю, з вимкнутими фарами мчало посередині шосе. Василь Гриза блискавично зметикував, чим пахне оця нічна прогулянка п'яного водія, хоч авто трималось на диво рівно, без усяких вихилів, на які здатні причмелені яропільські шофери. Він рішуче запалив лампочку в своєму інспекторському жезлику, наказуючи порушникові зупинитися. Але дивний апарат промайнув повз нього, тільки тепла хвиля спаленого бензину огорнула молодшого лейтенанта. Тоді він хвацько вскочив у сідло мотоцикла, і почалася гонитва, яку все життя потім згадуватиме Василь Гриза. Світла акварельна смуга на заході

зменшилась до розмірів вузесенької щілини, де ще вгадувалася межа між землею та небом. Тиша настала на цій землі, мовби всі її діти міцно поснули, і тільки старий Кіндрат, який згадував Олесю, як вона завітчана ходила у 1928 році, та молодший лейтенант Гриза, який марно намагався вгледіти номер машини, що втікала від нього, – тільки двоє людей на цій землі були поглинуті ревом двигунів. Гриза жахнувся, подивившись на спідометр, – 110 кілометрів давав його мотоцикл, а відстань між ним і клятим авто не зменшувалася. Ось-ось буде роздоріжжя, де розходяться шляхи на південь і північ, там завжди багато машин, не минути лиха... Василь Гриза витягнув з кобури пістолет і почав цілитися в колесо Кіндратової машини... І раптом мало не знепритомнів від здивування. Йому потім не вірили, казали, що це від перевтоми, а може, – багатозначно натякав дехто з колег, – і від дечого іншого таке примарилось Василеві: він побачив, як, не доїжджаючи до розвилки, машина легко злетіла в повітря, ніби літак на аеродромі, і почала швидко набирати висоту, і все зменшувалась, зменшувалась, аж поки молодший лейтенант Гриза зовсім не загубив її в темряві.

...Ніхто нічого певного відтоді в нашому місті не міг сказати, де подівся Кіндрат Смола. Тільки зовсім недавно серед декотрих яропільчан поширилися чутки, які виставляли всю цю історію в дивному світлі. Хлопці-заробітчани, що працювали на будівництві високовольтної лінії в тайзі, так званої ЛЕП-500, розповіли, повернувшись до Ярополя, що інколи ночами по лісових дорогах, де пні, болота, обгорілі стовбури дерев, папороть, і навіть у липні бувають приморозки, по темних тайгових просіках літає якесь вантажне авто, тритонка, чи що, тільки форми незвичайної, на "вертоліт" схоже, на який полюють всі автоінспектори, – на великій швидкості, не вмикаючи фар, вискакує авто на сопки, кружляє в районі віддалених, зимівель, перетинає великі магістралі і знову зникає в лісах; і нічого ніби не боїться водій цього загадкового автомобіля – не боїться зламати задній міст на перевалах, чи заморозити й розірвати радіатор взимку, чи поплавити підшипники навесні, коли далекосхідні ріки розливаються від обрію до обрію і земля перетворюється на суцільну руду твань...

Різне гомоніли в Ярополі люди. То казали, що зустрічали самого Кіндрата – в гімнастерці, при орденах і медалях, все чин по чину, мовляв, блукає він тайгою, заходить до якутів та старообрядців, все питає про сина свого Івана; люди пригощають його, стелять на печі постіль, аби хоч вигрівся трохи, але він чемно дякує і йде далі – у мороз, в якому скліють птахи, і суворо дзенькають на його грудях медалі... Взагалі, різне можуть набалакати в нашому Ярополі люди. Так, один радист (прізвища його не називатиму – скажу тільки, що одружений він з сестрою Моті Скуратова, від якого мені це все стало відомо) присягався, що час від часу на коротких хвилях в діапазоні від 15 до 43 метрів можна надібати на голос старого Кіндрата (а хто ж його голосу не пам'ятає в Ярополі!), почути, як він повторює одне й те ж:

– Іване... чуєш? Озовися! Чуєш, Іване?

Казав радист, ніби голос Смоли записано на магнітофонну плівку, але ніхто не знає – звідки він береться.

Зовсім інший поголос про нашого городянина привезли матроси торговельного

флоту, що ходять рейсами в Японію та В'єтнам. Начебто кілька разів зустрічали у відкритому морі неідентифікований плавучий предмет, що дивовижно нагадує вантажне авто – чотири шасі, кабіна керування та широка палуба без поручнів. Помітили машину цю загадкову в певному квадраті моря, де завше на воді плаває багато квітів. Холодна там вода, чорна, але щедро на срібну сайру; вночі, коли невідомий човен запалює фари, збирається швидка сайра, мовби із хромованої сталі відлита, мовби притягнув її потужний магніт. І квіти завше плавають по тій воді – чорнобривці та матіюли.

Звичайно, всі ці розмови велися на дуже низькому теоретичному рівні і ніколи не були підкріплені фактичним матеріалом, на що звернув увагу старий пенсіонер, наш невтомний громадський діяч і публіцист С. О. Набатов, котрий з цього приводу прочитав у міському лекторії кілька лекцій про забобони та різні загадкові оптичні явища природи, відомі під назвою "температурної інверсії".

Сказання четверте, що являє собою скорочений виклад певної біохімічної гіпотези, котра не повинна бути кривотлумачена в теологічному сенсі, як це експериментально довів по суперечках своїх з доктором філософії Штюльпнагелем городянин наш, світової слави професор М. С. Холодний.

Це все сталося під час Великої війни, тієї війни, що світиться нині із подряпаних кіноплівок; тоді майже нікого з вас ще не було, ви або ваші батьки чи діди тоді ще тільки народжувались потайки під серцем у матерів, проростаючи першими зелями життя крізь болотяні шляхи, чорні поля, села спалені, запаскуджені замерзлим фекалієм. Тоді ще не було всюдиходів на повітряних подушках та мислячих ракет – лише стовпища брудних дизельних машин та об'їдені скелети коней, жовті смердючі кістки, а вогнемети тоді вже були – це така штука, що скидається на солдатський ранець: під великим тиском вихоплюється, струмінь вогню, і янголи смерті злітають угору, коли вибухає бензин – оранжева, з чорними підпалинами куля, наче якісь небесні сили місять це вогняне тісто.

Коли почалася Велика війна, жив у Ярополі вчений, професор Холодний Микола Сидорович. Вам, певно, надто добре відоме це ім'я, і, певно, уявляєте такого собі дідуса сухенького, наче кволий стовбурець пустельного деревця, сивого, аж замшілого, у професорській чорній краватці, такого собі мізерного чоловічка, що пісникував усе життя над своїми книжками, чи не так? Але знайте, що не було в Ярополі більшого життєлюбця, ніж цей Микола Сидорович, який до самої старості задивлявся на гарненьких дівчат, а гарненьких дівчат він бачив щодня, бо викладав у медичному інституті. А що вродливий був чоловік, то годі вже й казати – татарські темні крові носив у собі, голова завжди поголена, блищики по ній гуляють рожеві, владні зморшки біля вуст, лагідні руки ченця. Ходив він, своїм звичаєм, у жилетці, вишиваній сорочці, а

на піджаку, зліва, до лацкана прип'ятий був шкіряний ремінець, на якому теліпався швейцарський годинник – маленьке механічне серце, яке вицокувало хвилини, що лишилися до початку Великої війни.

Холодний займався фізіологією та порівняльною анатомією. Між іншим, він досконало володів єгипетською таємницею бальзамування трупів – варто було б вам завітати до яропільського анатомічного музею, де й досі зберігаються експонати професора Холодного. Щоразу, коли я буваю в цьому напівпідвальному приміщенні, мені здається, що стою на березі Стіксу і холодний плин цієї ріки поволі мене огортає, я поступово засинаю, втрачаю вагу, немов руйнуються сили земного тяжіння і плотських моїх бажань. Мов заворожений, вдивляюся в обличчя людей, яким дав безсмертя Холодний, їхні воскові усмішки несуть далекі поцілунки минулих літ. Треба віддати йому належне – він був геніальним конструктором усмішок, цей несамовитий яропільський професор. Також бундючністю і честолюбством відзначався наш герой з-посеред усіх тодішніх світил Ярополя: коли помер канцлер Німеччини, старий Гінденбург, з німецького посольства в Москві приїхав якийсь чоловічок у рудому фетровому капелюсі й чемно просив Холодного поїхати негайно до тієї залізної, здисциплінованої країни, аби здійснити ритуал бальзамування старечого тіла, за що професор дістав би, звичайно, винагороду у твердій валюті або чистому золоті. Та гордячись чи якийсь шал впертості раптом охопив Холодного, і той навідруб відмовився брати участь у бальзамуванні Гінденбурга. І ніхто справжньої причини відмови не дошукався: громадська думка вагалася між антитетонським настроєм, який нібито був притаманний Миколі Сидоровичу, та дрібненьким чвертьхвилинним романом, який, мовляв, поглинув на той час усі думки нашого славного професора, котрий буцімто не схотів проміняти скороминучі пестоші прекрасної молоді яропільчанки на чорні європейські швидкобіжні потяги та жалобну мідь пруських оркестрів.

Потім настали веселі часи. Гітлер сів у тепле ще крісло канцлера, він люб'язно запрошував своїх партайгеносе вмотити їхні націонал-соціалістичні сідниці на імперському оксамиті. Професор Холодний цілував солодку дівчину в затишній кімнаті десь на околиці Ярополя. В світі тоді з'явилося надто багато серйозних людей у ремінцях і з пістолетами при поясі; вони проводили безсонні ночі над різного роду паперами і "були непроникні, мов сейфи, де зберігалися мобілізаційні плани; так, високомудрі читачі мої, саме тоді польське агенство ПАТ з Варшави ошчасливило світ повідомленням про те, що пани Ковальський та Малиновський сконструювали надійне бомбосховище, призначене для потреб однієї родини, у вигляді великої, плетеної з лози пляшки. Ви уявляєте, які етикетки мали з'явитися на цих милих пляшечках невдовзі – "кров чиста слов'янська". Але ще цокав годинник у лівій нагрудній кишені професорового піджака, що висів поруч з гітарою ("Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони..." – я забув сказати, що Микола Сидорович гарно співав баритоном), а дівчина, розкинувши руки, лежала на канапі і дихала легко, мов птиця у квітні. Розумієте, є дівчата як сонце або повітря: коли ти з нею, зупиняються годинники всього світу і смерть відступає од тебе, чорні круки на хвилину відлітають від твого

дерева, ти вже не самотній, бо ти вже не належиш самому собі, ти розчиняєшся в ній, мов ріка, яка зустрічається з іншою рікою, і ніхто не належить самому собі, бо стукіт її серця переливається поступово в твоє тіло, стає твоїм биттям, її дихання стає твоїм диханням, її стогін стає твоїм стогоном. Але жорстоке механічне серце Миколи Сидоровича Холодного відбиває останні хвилини щастя; і заклопотані вершники та автомобілісти в шкіряних плащах та зосереджені штабники вже летять у ніч, маючи при собі пакети із секретним наказом наркома оборони С. К. Тимошенка військам Ленінградського, Прибалтійського особливого, Західного особливого, Київського особливого і Одеського військових округів про те, що 22-23 червня можливий раптовий напад німецького вермахту.

О, ця найкоротша ніч року, найкоротші сни, найкоротші обійми! Вже гудуть мотори під Перемишлем, і ще солодко сплять майбутні вдови та сироти, і вже фельдмаршал фон Браухич дивиться на годинник, і ще останній поїзд з цистернами нашої нафти, гримаючи на стрілках, перетинає кордон, посміхаються німецькі залізничники, і вже перші гарячі гільзи падають у води Бугу, і вже вищі чини служби безпеки узгоджують карти майбутніх концтаборів; і ще вранішній туман підіймається над розімлілим Ярополем, мури замку Потоцького блакитно карбуються в духмяному літньому повітрі 1941 року, баби на околицях починають доїти корів, білі молочні промені дзюркотять у новеньких відрах, парує молоко, ростуть у ньому веселі бульбашки, дихає спроквола лінива піна, повільно заповнюючи бляшаний конус.

Ще не встиг отямитися Микола Сидорович, ще не встиг навантажити в евакопоїзд обладнання кафедри і цінні експонати музею, ще не розтанув на його губах присмак поцілунків молодої яропільчанки, ще не встигли догоріти авторемонтні майстерні, а вже Яропіль сповнено ревом плямистих жовто-зелених бронетранспортерів, по горбатих вуличках міста сновигають запилюжені мотоцикли з запилюженими сірими солдатами 6-ї армії вермахту. Ось і газетка з'явилася - "Вільне яропільське слово" на жовтому папері, який зберігався для необхідних туалетних потреб у міськкомунгоспі; ось уже й оголошення по всьому місту: "Всім жидам м. Ярополя зібратися на Підзамче"; ось уже викликає до себе Миколу Сидоровича Холодного той чоловічок, що в рудому капелюсі приїздив колись із Москви, із німецького посольства. Тільки тепер на цьому чоловічкові не рудий капелюх і не смугасті штани, а чорна уніформа, срібний погон на правому плечі, і тепер цей чоловічок не виглядає, як цивільний пентюх, хоча й поводить себе люб'язно, пропонує сигарети, питає про здоров'я дружини та дітей, задумливо стукотить пальцями по срібному портсигару, на якому тьмяно виблискує російська трійка - диво-коні линуць по морозяній поверхні портсигара, іній вибілює їхній шлях, іній чути в голосі чоловічка в чорній уніформі: о, пан професор Холодний повинен знати, як цінує німецька влада його заслуги перед світовою наукою, епізод з канцлером Гінденбургом вже забутий, зрештою, там - погляд задумливо зупиняється на відчиненому вікні, звідки ще доноситься сморід горілого солідолу з автомайстерень, - там розуміють, що пан професор Холодний відмовлявся не з власної ініціативи; зрештою, він теж постраждав - за брехливим наклепом недругів його ж відлучили од

Великої Науки, примусили жити на цій жалюгідній кафедрі.

Колишній працівник посольства приязно всміхається, тепер він вже не схожий на гільйотину – кумедну машину для відрубання голів, це, скоріше, людина: щира усмішка, він навіть трохи ніяково поправляє на лівому рукаві червону партійну опаску. Рафінований обер-лейтенант зі слов'янським прізвиськом Кабачек подає каву, бесіда котиться далі, легка і невимушена, мов кольоровий дитячий м'яч: тепер, коли всепереможні армії групи "Центр" марширують у глиб Росії і шалька історичних терезів рішуче схилилася на бік німецького генія, професор Холодний має єдиний у житті шанс зробити запаморочливу кар'єру. Його життя, його ім'я, його авторитет у наукових колах засяють ще чистішим світлом, коли він зрозуміє історичну доконечність поставити свій талант на службу великій ідеї європейського ренесансу під проводом непереможної Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії. Зрештою, від професора Холодного вимагається невеличка послуга, певний формальний жест, науковий архіцікавий експеримент, який не забере багато часу, а в остаточному висліді спричиниться до ще інтенсивнішого прогресивного розвитку людства.

Обміри черепів.

Порівняльно-антропологічне дослідження, яке б переконливо доводило інтелектуально-духовну вищість певної нації (звичайно, сам професор Холодний належить до південної гілки нордичної раси, про що свідчать його зовнішні дані, як, рівною мірою, його родовід, де не дарма згадується порцелянова німкеня, дочка гамбурзького купця, яку буйні вітри занесли до двору блискучого гетьмана-фельдмаршала Кирила Розумовського, де вона одружилася з сотником Холодним). Ось у чому полягає експеримент: німецьке Східне міністерство, його політичний відділ надасть професорові Холодному потрібну кількість черепів для досліджень: тут будуть гарбузоподібні слов'янські черепи комісарів, азіатські, монгольські голови політрків, звироднілі черепи європейських комуністок.

Все.

Струнко! Обер-лейтенант Кабачек цокає каблуками, нахилиє біляву голову з ідеальним проділом, відповідь завтра, о 14 годині за середньоевропейським часом. М'який потиск руки чоловіка в чорному мундирі – немов тобі тицьнули в руки схололу сардельку.

Отак було, добрі люди, колись в Ярополі: там, де тепер універмаг "Перемога", де кав'ярня "Мрія", де бочка стоїть, біля якої хлопці дудлять пиво та базикають про футбол, хокей, мотоцикли і дівчат, був великий майдан. І от уявіть, що ви виходите на цей майдан, ще тільки починається бабине літо, сонце, багрош, спека, Богунка прозора і обміліла, а на майдані – свіже риштування, начебто шибеницю зводять. Але це ще не шибениця, шибениці з являться згодом, це велика рама для портрета Гітлера; а портрет лежить на бруківці, власне не портрет, а кольорові, надруковані у Дрездені масовим тиражем фрагменти портрета, які ще треба звести до купи, за спеціальними позначками, аби підкорені тубільці не переплутали праве та ліве вухо фюрера. Його руденькі вусики лежать окремо, схожі на розчавленого величезного таргана, що повзе

повз чоботи вартового, який ліниво грає на мунд-гармонії, скинувши пропітнілий френч. Микола Сидорович йде поволі майданом, дивиться, як кілька наших військовополонених збивають сокирами величезну шестиметрову раму та трибуну, перед якою завтра відбудеться парад. Професор ледве не наступає на напис, який має оздоблювати портрет понизу:

ГІТЛЕР – ВИЗВОЛИТЕЛЬ УКРАЇНИ

І цієї миті з якоїсь підворітні раптом вихоплюється хлопчик у вибляклій футболці – синя, комірець білий, розріз на грудях зашнурований – підбігає, шибенник, до розкладених на майдані паперів, хапає один з фрагментів – саме той, на якому зображено грізне око фюрера, і стрімголов біжить назад. Вартовий чує якесь шарудіння за спиною, він здивовано оглядається; але хлопчик уже ховається у дверях будинку. Німець розгублено тупцяє на місці, потім дає чергу з автомата – із стіни сиплеться рожевий цегляний пил. Німець безпорадно метушиться і вибльовує з себе найстрашніші лайки Саксонії, та надаремно. Хлопчик, а разом з ним всевидюще око фюрера зникають.

Задумливо професор Холодний приходить на кафедру. Скляна пустка, ядучий запах формаліну, бруд і тиша в лабораторіях. Микола Сидорович дістає аркуш ватманського паперу і довго й зосереджено малює дулю. Спочатку він малює маленьку хлипку дульку, недокрівну, і пише під нею: "*Ficum germanicum*", що в перекладі з латини означає "дуля німецька". Потім старанно вимальовує велику, важку, опасисту дулю, яка ніби ковтнула трохи самогону, захмеліла і тепер подібна до великої довбні – незламної і шаленої, і пише під нею своїм професорським почерком: "*Ficum slovenicum*" тобто "дуля слов'янська". Свій витвір прикрашає Микола Сидорович загальним написом: "Деякі антропологічні порівняльні дані генези нордичної і слов'янської дуль", робить великий пакет, ховає туди свій малюнок і пкше на пакеті адресу та прізвище чоловічка в чорній уніформі. Віддає пакет прибиральниці, пояснює, кому його вручити, витягає з шафи дві великі пляшки чистого спирту і йде на околицю Ярополя, до затишної кімнати, до своєї солодкої дівчини, яку любить останнім коханням у житті.

А вранці, коли його дівчина ще спить, пригорнувшись до нього, хтось стукає у двері. Дівчина схоплюється, підбігає до дверей, гола й прекрасна, якою може бути дівчина лише на сході сонця, і питає: хто там? І автоматна черга у відповідь; вона хапається руками за живіт і присідає, а двері засіяно дірочками, ніби хтось, пустуючи, бризнув чорної туші; Микола Сидорович підбігає до дівчини і пригортає її до себе – вона ще жива, але невблаганно завмирає її пульс, хрипке клекотіння. Професор бачить нестримне розширення й без того чорних її зіниць і останні рухи ніг, ніби дівчина втікає від смерті. Він обхоплює її голову, але дівчина вже далеко від нього; професор відчуває, як збігає по його тілу гарячий червоний струмочок її молоді крові. Старе дзеркало виблискує на підлозі зеленкуватими гострокутними скалками, в квітчастих шпалерах навпроти дверей він помічає дірки, в гітарі теж дірки й мідні струни порвано, вже й двері вивалили прикладами, рука коханої зі стуком падає на підлогу... "Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони..."

Ви розумієте, було це дуже давно, за часів Великої війни, коли у світі з'явилося надто багато концтаборів, вони зростали, мов гриби після дощу в різних землях, – незчисленна кількість аушвіців, біркенау, бухенвальдів, дахау, треблінки – для багатьох вас ці назви звучать, як Фермопіли або Карфаген: іржаві руїни крематоріїв, мов розкопки міфічної Атлантиди, поглиненої часом та океаном. До одного з цих концтаборів потрапив професор Микола Сидорович Холодний, в якомусь цейгаузі лишилася його сорочка з вишиваними квітами. І годинник потрапив до спеціального бункера, де мільйони годинників відцокували сербський, французький, польський, російський час – справжня Ліга Поневоленних Годинників. Надягли на професора Холодного смугасту куртку, дали кайло в руки – марш-марш, професоре! Його кидають у смердючий загін у блоці № 12, на брудну солому, поруч з сірим нордичним інтелігентом у смугастому вбранні. Сиві скроні, рогові окуляри. Знайомтесь: доктор філософії Герхард Штюльпнагель. Великий знавець України – його батько був керуючим цукровим заводом на Вінниччині – пан Герхард Штюльпнагель до останнього часу працював у важливій інституції – "Центральштелле Ост-Європа", що містилася в Берліні, Курфюрстенштрассе, 58. Пан Герхард Штюльпнагель ховає на ніч свої смугасті штани під солом'яну підстилку, аби хоч трохи випрасувати їх, перш ніж з'явитися на плацу перед рапортфюрером. Пан Герхард Штюльпнагель був незрівняним співробітником української секції; він блискуче орієнтувався в українському політичному еміграційному багні, в усіх цих 82-х політичних партіях. В його картотеці містилися відомості про всіх політичних повій та політичних євнухів, розкиданих у 23-х європейських борделях. О незрівнянна картотека, біблія новітніх часів, струнка система доносів, пліток, інтимної інформації, глянсованих фотографій! О велике диво XX століття – система папірців, до яких, мов комахи, пришпилені люди – назавжди, навечно. Але пан Герхард Штюльпнагель припустився величезної помилки. Одного разу при черговій перевірці у нього виявили ОСД. Ви спитаєте, що таке ОСД? Одна самостійна думка, не передбачена і не затверджена імперським управлінням безпеки, ось що таке ОСД. Її вистачило для того, щоб дати під зад цьому сірому, занудливому інтелігенту. Марш-марш, докторе філософії! Прожектори на вежах освітлюють тобі путь, струм високої напруги вказує тобі напрямом, йди до своєї високої мети – до отого крематорію з темно-червоної цегли, до закіптюженого димаря, крізь який ти вилетиш у небо, у низьке безжалісне небо, і станеш хмарою, докторе філософії Герхарде Штюльпнагелю! А поки що працюй, бери кайло і працюй, свиняче рило, в ім'я тієї імперії, яку ти створив, падлюко, один з найстаріших членів НСДАП, плюгавцю, учасник історичного повстання в Мюнхені, лайно собаче; ти засновував цю велику і непереможну імперію, тепер їж її, жери, ковтай це шайзе, сволото, отримуй свою порцію ударів гумовою палицею по голові, це допомагає складним процесам мислення, болотяний солдате Герхарде Штюльпнагелю!

Довбали удвох з Холодним мерзлу землю. Гавкали в тумані вівчарки, варта грілася біля вогнищ, а вони заглиблювалися в мерзлу землю, кидали крижані грудки на ноші й несли їх метрів за двісті, зсипали у яр. Довбали вони цей колодязь рік, другий, третій,

аж голова Миколи Сидоровича вкрилася сивим мохом, а від тіла його майже нічого не залишилося. Він скидався на один з тих анатомічних препаратів, що прикрашали колись його кафедру. Доктор філософії Герхард Штюльпнагель теж втратив приблизно 70 % ваги й жвавості і тепер вже не прасував штани під солом'яною підстилкою, бо не могло його зсохле, мов торішне бадилля, тіло залишити на смугастому полотні навіть кволої зморшки.

І от тепер починається найголовніше, задля чого я веду цю розповідь. Одного дня Холодний і Штюльпнагель, зіщулившись, перепочивали на дні своєї шахти. Десять далеко вгорі гула завірюха, сніг петлював над отвором шахти, вартіві нагорі змащували свої автомати спеціальним мастилом, щоб і в такий мороз могли стріляти, а наші професори курили один недопалок на двох, намагаючись зігріти теплою тютюновою смужкою диму себе зсередини.

Ось тоді Микола Сидорович і поділився своєю таємницею з доктором філософії. Професор почав з невеличкої передмови, де він зазначив, що все своє життя був переконаним діалектиком і матеріалістом, і що йому чужі теологічні пошуки якихось потойбічних систем, і що світова механіка побудована на яasnих засадах раціонального сприймання і можливості її вивчення були для нього непорушною аксіомою, – саме на цих яasnих, освітлених людським розумом стовпах трималися небо, земля, океан і біосфера. І не було метафізичних таємниць для допитливого дослідника; точніше кажучи, таємниці, звичайно, були, але вони не виходили поза межі людського розуміння, у туманності агностики. Все підлягало певним принципам натури, все відбувалося у відповідності із залізними постулатами детермінізму; та зараз професор Холодний відчув, що закони світу ніби зламалися, охопила природу велика аномальність, сталася якась енергетична катастрофа, і якщо його, професора Холодного, гіпотеза виявиться слушною, це буде відкриттям більшої ваги, ніж тріумфальні роботи Резерфорда та Ейнштейна. Тут професор витяг з-за пазухи клапоть паперу, помережаний математичними підрахунками, і показав його Штюльпнагелю: підрахунки з усією недвозначністю і об'єктивністю свідчили, що він, в'язень блоку № 12, отримує щодобово літр теплої юшки, яка зветься супом, 300 грамів ерзац-хліба, 15 грамів маргарину та 200 грамів смердючої кави, що разом дорівнює максимум 800 калорій, в той час як мороз, ходіння та праця в шахті щодня забирають у нього в середньому 3000 калорій. Отже, яке постає питання?

Пан Герхард Штюльпнагель, скориставшись такою довгою промовою свого колеги, викурив до кінця недопалок, обсмаливши вуста вогником. Залишки тютюну він старанно пережував, а гірку брунатну слину проковтнув. Потім він щипонув себе за руку, боляче щипонув – така у нього з'явилася звичка: щипати себе за руку – чи не прокинеться часом? Чи не опиниться, бува, вдома за чашкою кави? Не прокинувся, не опинився. Сіра зморшка шкіри на руці так і застигла кумедним гребінцем, і вени доктора філософії Штюльпнагеля були майже порожні – надто мало лишилося в його тілі червонокрівців і білокрівців. Йому здалося навіть, що він зліплений з пап'є-маше – ламкий і порожній, замерзає поволі в цій скрижанілій ямі, звідки вже немає виходу.

Отже, яке постає питання? Звідки береться 2200 калорій, яких бракує для збалансування енергетичних потреб організму в'язня № 48 1722? Звідки, панове? За рахунок внутрішніх ресурсів? Даруйте, панове. Видатний спеціаліст з анатомії та фізіології професор Холодний знає, що вже рік, як жодних білкових, вуглеводних і жирових резервів не лишилося в його висохлому тілі. Звідки ж беруться, панове, оті 2200 калорій?

Отак професор Холодний, заповзятий атеїст, матеріаліст, великий і блискучий експериментатор, людина бундючна, незалежна, яка ніколи й нічого не боялася, раптом торкається однієї з найбільших таємниць живої природи і розгортає перед розумовим поглядом доктора філософії Герхарда Штюльпнагеля гіпотезу бога. Так, панове, наукову гіпотезу існування бога. Називайте, панове, це Богом, або Вищою Енергетичною Істотою, або 'Верховним Інформативним Центром, або Надлюдською Духовною Силою, будь-як називайте, але якась нематеріальна істота дає мені ці 2200 калорій, завдяки яким я ще дихаю, панове, ще виходжу на багnistий плац, стою під дощем, п'ю цю гірку небесну воду з присмаком мільйонів спалених людських існувань, ще можу навіть побігти, коли капо лупить мене кутим чоботом, ще тягаю нагору мерзлу землю, і мій серцевий м'яз ще працює, коли я врубуюсь важким кайлом у ґрунт. Звідки беруться ці кляті 2200 калорій! Я матеріаліст і, як матеріаліст, я розумію, що моє існування за всіма біологічними законами мало урватися ще рік тому, але я живий, панове! Слухайте, пане Герхарде, мене охоплює дивне почуття – мені здається, що я – вічний, незнищений представник свого народу в цьому світі, хоч часом, у хвилини розпуки й зневіри, ввижається, що вже немає і не буде Ярополя, Богунки, пісень наших, що є тільки ця засніжена країна, обгороджена колючим дротом, похмурі вежі, кулемети, лайка блокфюрерів... а потім гордість і гнів охоплюють мене, і я розумію, що повинен лишитися живим, як остання зернина пшениці в генетичному банку інформації, бо інакше загине мій народ, вилетить у димар, з попелом розсіється по вітру, так що й згадки про нього не залишаться. Я, звичайно, розумію, що все це маячня, що Яропіль живий, і Богунка є, народ мій житиме, армія наша б'ється на смертельних рубежах, і що ми переможемо вас, переможемо, розумієте, пане докторе, але не можу я відмовитися від своєї *idée fixe*, нібито я той, хто несе відповідальність перед історією за збереження свого народу, і тому я мушу вижити, чуєте? Мушу. Але я не знаю, де беруться ці 2200 калорій, хто їх дає мені, який бог, яке енергетичне диво?

Тоді починає говорити доктор філософії пан Герхард Штюльпнагель. Його слова врубуються в морозяне повітря, мов кайло: він нічого не тямить у всіх цих енергетичних розрахунках і, як справжній католик, він вірить, що бог є, отже, пан. професор Холодний для нього нічого нового не відкрив, хоча й дивні калорійні функції він приписує богам, підозріло дивні. Але Герхарда Штюльпнагеля дуже засмучує і дратує інший аспект професорових міркувань, а саме: зловтіха з тимчасових поразок німецької зброї. Він. Герхард Штюльпнагель, як щирий патріот своєї великої батьківщини, бажає своїй армії перемоги, лише перемоги; німецькі армії повинні будь-що підкорити азіатів. Тут, зрештою, йдеться не про маленьке, мікроскопічне існування

доктора філософії з Гейдельберга, а про перемогу великої ідеї, якій доктор віддавав усе життя, задля якої, якщо треба, готовий вмерти тут, у цьому паскудстві, аби тільки велична державна ідея утвердилася на дикунських східних просторах; так, він, Герхард Штюльпнагель, переконаний нацист, те, що він поневіряється тут, у цьому собачому лайні, прикрий випадок, наслідок злочинних інтриг певної особи, Альфреда Розенберга, його особистого ворога, що збочив з праведного націонал-соціалістичного шляху. Він, Герхард Штюльпнагель, може тільки пошкодувати, що не працює нині на переможених територіях в ім'я безсмертної германської ідеї.

Тут обличчя доктора філософії вкривається ще глибшими тінями, він скидає з себе смугасту блазенську безкозирку, і, якби було світло в цьому крижаному колодязі, може, й помітив би професор Холодний невеличкі рум'янці на нордичних вилицях Штюльпнагеля.

- Україна! - вигукує Штюльпнагель, вимахуючи сухенькими кулачками. - Нам, переможцям, не потрібна ваша безглузда етнічна група - ваші бундючні салоїди, ваші вперті, як воли, хлібороби, ваші діти й жінки. Навіть ті, хто сьогодні вірою й правдою служить нам, - навіть вони нам не потрібні. О, кого-кого, а цих запроданців я знаю, знаю, чого вони варті, ці дрібні інтригани й уроджені зрадники. Якби ви знали, скільки бруду й доносів я перечитав, як ці емігранти ненавиділи один одного, як бажали вони один одному нещастя... І в тому, що я безневинно постраждав, що я гнию в цій ямі, - винен ваш народ.

- Мій народ? - Холодний дмухає на задубілі пальці, кленучи себе за те, що зв'язався з цим навіженим.

- Так! Ваш народ! Бо я написав доповідну на ім'я фюрера, в якій викривав Альфреда Розенберга як зрадника і відступника. Бо саме Розенбергові належить ця меркантильна ідея залишити в живих кілька мільйонів українців на захоплених нами землях, з тим щоб перетворити їх на рабів. Я виступив рішуче проти! Проти! Жодного з вас не можна лишати в живих. Жодного!

'Похмуро згорбившись, слухав це божевілля професор Холодний. Чомусь накинута йому на думку слова улюбленої пісні: "їхав козак за Дунай, сказав дівчині - "прощай"...". Прощай. Прощай. Прощай...

- У цій доповідній я пропонував фюреру випалити все живе на ваших землях. Залишити зону пустелі. Технічні засоби для цього в нас є. Я зробив відповідні розрахунки - кількість виконавців, крематоріїв, хімічних отруйних речовин... Я доводив, що кожен живий слов'янин - це смертельна небезпека для нашого майбутнього, бо слов'янська кров здатна лише забруднити нашу арійську кров. Але цей інтриган, цей Розенберг, зробив усе, щоб занепастити мене. Він очорнив мене перед нашим дорогим фюрером... Ось чому я змушений сидіти тепер поруч з вами... Тому, - погрозово сказав Штюльпнагель, - раджу вам раз і назавжди забути про вашу Україну. Викиньте з голови весь цей сентиментальний мотлох. Через кілька років нічого на землі не буде - буде лише наша велика імперія. Ні вас, ні вашого народу не буде. Хай живе наша велика імперія!

Тут доктор філософії закашлявся, притис свої скелетні руки до кволих грудей, зайшовся, як дитина, хвора на кашлюк, і нарешті виплюнув на долоню згусток червонокрівців, свій останній аргумент на користь великої імперії. Згори почулася лайка вартових, закалатала, бовкнула під самим небом рейка, мовби починався страшний суд. Треба було виходити нагору, бо кінчався ще один табірний день. Доктор філософії зовсім охляв, ноги у нього склалися, мов у коника-стрибунця, він сів, скулившись, на дно шахти і заплющив очі, зімкнув прозорі, як тютюновий папір, повіки, дихав знесилено, ніби раптово опинився на великій стратосферній висоті.

Треба було йти нагору.

Професор Холодний поторсав Штюльпнагеля за плечі, мовляв, ходімо туди, де, як-не-як, чекають нари і гаряча ячмінна кава, але доктор подивився нетямкувато на Миколу Сидоровича і знову заплющив очі. Тоді професор витяг з-за пазухи теплий кусень хліба, який подарував йому знайомий галичанин-санітар; це був професорів НЗ, хліб на чорну годину, на лихі часи (якщо можливі були ще гірші часи), і дав цей житній ніздрюватий шматок Штюльпнагелеві. Той жадібно схопив хліб і почав жувати його розпухлими яснами.

Знову почулася лайка вартових, яким набридло чекати цих доходяг з восьмої ями, куди незабаром мали скинути кілька тонн попелу.

Штюльпнагель останнім зусиллям підвівся, але на щось більше він був не здатний. Микола Сидорович поклав його кістляву руку собі на шию, обхопив його ззаду і потягнув нагору. Слизькими сходинками йшли вони з темряви, з підземного, гнилого світу, Штюльпнагель доїдав хліб, він давився, ковтаючи кислу житню жуйку, а професор, вмиваючись холодним потом, лаючись, як останній яропільський гицель, вперто йшов догори. Він зупинився лише тоді, коли відчув крижаний подих завірюхи, яка кружляла, мов дзига, поміж стовпами, гула у колючому дроті, танцювала скажений одноманітний танок біля теплих крематоріїв, збивала з ніг в'язнів. Штюльпнагель, ледве живий, висів на ший Холодного. Потім вони попленталися вдвох туди, де стояла мовчазна шереха табірників. Отам вони й почули те найстрашніше слово, яке звучало ніжно, мов тихий передзвін лютні:

СЕЛЕКЦІЯ

Так, читачі мої любі, починалася селекція, і зараз ви зрозумієте, що це таке. Били світлом прожектори, стояв табірний лікар, доктор Больм, стояв, розкарячивши ноги, рапортфюрер Гаус і з ними кілька есесманів. Повз них поодинці проходили в'язні. Випещений палець доктора Больма вказував їм шлях: праворуч чи ліворуч, ще кілька зайвих днів животіння або порція "циклону" зараз, негайно.

Холодний ішов байдужою ходою, порожньо у нього було в серці. Він згадував останнє своє кохання, свою солодку дівчину, і своїх вже дорослих дітей, і дружину згадував, і ще кількох жінок, але так, наче не був він з ними знайомий, а читав десь про них, і ненависть стояла в його очах. Він знав, що зараз усе скінчиться, і його лише дратувало, що з ним розіграватимуть улюблену їхню комедію: дадуть шмат мила, паперового рушника, заженуть до газових камер, де на кранах акуратні написи: "вода

хол.", "вода гар."... Він навіть ступнув був ліворуч, але палець доктора Больма застережливо піднявся і вказав на гурт юдей ближче до бараків.

І тієї ж миті професор Холодний почув розпачливий зойк за спиною: докторові філософії Герхардові Штюльпнагелеві доля вготувала інший шлях. Десь у небесах обірвалася ниточка його життя, невблаганний палець лікаря Больма скерований був ліворуч, туди, де трусилися якісь постаті у смугастих куртках.

- Хайль Гітлер! - вигукнув Герхард Штюльпнагель, але рапортфюрер Гаус жартів не любив: він шмагонув доктора філософії нагаєм, залишаючи на його нордичному тілі останній слід - кривавий пруг, що перетнув навскоси гостру лінію докторових хребців. На доктора вирішили "циклон" не марнувати, його потягли просто до крематорію, де пикаті в'язні із зондеркоманди поклали Штюльпнагеля на залізну вагонетку і поволі покотили у палаючий отвір печі. Гуло полум'я, ядуче рипіли коліщатка вагонетки, але крізь цей гармидер проривався патріотичний крик доктора філософії: "Хайль Гітлер!" Це здалося трупарям із зондеркоманди дуже кумедним, і вони реготали, дивлячись, як підіймає у римському привітанні руку пан Штюльпнагель. Щоправда, коли вагонетка вже в'їжджала в брами пекла, піднята рука доктора Штюльпнагеля стала на заваді, бо отвір був завузкий - адже не могли передбачити інженери, які проектували цю систему, що хтось побажає в'їхати в те тепленьке місечко з простягнутою рукою і з вигуками "Хайль Гітлер!". Тоді один з трупарів натиснув на важіль вагонетки, і квола рука колишнього співробітника "Центральштелле Ост-Європа" впала, щоб вже ніколи більше не піднятися, а там уже й худі ноги зникли в отворі печі. Важкі чавунні дверцята зачинилися за ним назавжди...

...Потім була весна - така весна буває раз на сто років: щасливі голуби парувалися на черепичних дахах крематоріїв; трава пробилася крізь попіл; водою повнилися ріки; брудні крижини, іржаві бляшанки, каністри, телеграфні стовпи, архівні папери - все поплигло до гирла рік, які захлиналися од повені; це було свято очищення землі. Шляхи трохи попідсихали, а рілля була ще грузька - ні, не свіжа рілля, а залишки передвоєнного землеробства, майже забутого, від якого де-не-де zostалися бліді сліди озимини. Над землею стояв тривожний паркий запах, мов уривчасте дихання молодої жінки, що кілька років не знала любовців і нарешті їх дочекалася. Сонце нещадно палило, пріли підшоломники в касках, бійці порозстібали гімнастерки, заболочені "студебекери" буксували в калюжах, над синіми верхівками Татр гули "ільюшини" та "петлякови". Ви розумієте, що таке армія, яка після стількох поразок рвалася до перемоги? Ні, ви народилися пізніше, ви цього не розумієте, ви не знаєте, що таке поразки й відступи і що означає побачити нарешті білі прапори капітуляції противника, що означає ступити нарешті на землю ворога. Армія гуркотом своїх двигунів сполохала міщанські затишні вулички прусських містечок, армія нарешті побачила конкретні обриси перемоги, яку можна було вже помацати пальцями: ось плазма лежить повалений у порох чавунний кайзер - якийсь сержант з танкового ремзаводу прийшов з автогеном, відпиляв імператорський ніс на пам'ять, на згадку про цю весну. І от одного дня танки стали навпроти залізних брам, за якими починався концтабір. Мертве

поле зустріло танкістів, сіра застигла лава, кістки й суглоби, замість трави – волосся, що мляво ворухиться на теплому вітерці, безкрає поле, мовби порепана і зіжмакана алебастрова маса, сірий, брудний алебастр. І раптом десь далеко підвелася на тому полі постать і, похитуючись, пішла назустріч танкам. Над танками курився чад відпрацьованих газів. Запала над полем мертва тиша, тільки у командирському танку радист настирливо повторював, одноманітно, байдуже бубонів: "Я – Весна, я —Весна, я – Весна... Як мене чуєте? Прийом, прийом, прийом..." Чоловік простував полем, спотикався, падав, знову підводився і прямував далі, туди, де склали свої крила залізні імперські орли, де готичний напис похмуро попереджав:

"КОЖНОМУ – СВОЄ"

Це був Микола Сидорович Холодний.

Ви мене питаєте: а що ж було далі і яка надлюдська сила підтримувала професора у концтаборі?

Отож розкажу вам наостанці, як через багато років після звільнення професор Холодний, якому вже було за вісімдесят, отримав міжнародну премію ООН за відкриття виняткової ваги. Це відкриття сповнило надією мільйони голодних людей у всьому світі. Ви розумієте, справа в тому, що повітря містить 75 % інертного азоту – речовини, з якої будуються білки. Досі ми не вміли використовувати цю необхідну для життя речовину. А коли я розповім вам це, ви одразу зрозумієте, звідки бралися оті містичні 2200 калорій, що не давали вмерти професорові Холодному. Микола Сидорович бездоганно поставленими експериментами та складними біохімічними дослідженнями довів, що в стані високої емоційної напруги людина здатна поглинати цей інертний азот повітря і перетворювати його на білки. А потім Холодний вивчив увесь ферментативний процес синтезу білків з повітря і відтворив його у промислових масштабах. Завдяки цьому відкриттю проблема голоду на землі зникає з обріїв ХХІ століття. Ось звідки з'явилися великі червоні газгольдери та алюмінієві цистерни, схожі на орбітальні лабораторії, що стоять нині на березі Богунки. Це – перша в світі промислова установка для виготовлення синтетичних білків з повітря.

Сказання п'яте, де автор, впадаючи в солодку настроєвість, згадує призабуту історію поїзда "Париж – Яропіль", рівнобіжно з чим досліджує проблему кохання з першого погляду в міжнародному аспекті, розповідаючи передовсім хвилюючу історію сучасних Ромео та Джульєтти.

Я годинами слухав цю пісню, яка починається з перестуку людського серця: поїзд на далекому перегоні, нічний вокзал, мов залізний птах, порожній, із запахом тирси, дешевих парфумів; перестук серця і незнайомі французькі слова, ніжні, як шелест вітру в квітах; може, й тривіальні це слова, але незнані і через це таємничі, а невідомість ніколи не буває тривіальною; нічний присмак таємниці відчуваю я; червоно

виблискують рейки, і в цій тиші чиєсь серце вистукує ритм дивної пісні. Завжди, коли слухаю цю пісню, я згадую Івонну, її далеку останню подорож до Ярополя...

Ах, пробачте, ви, мабуть, чокаєте розповіді про Париж: площа Етуаль, вітрини паризьких магазинів – старий просмолений баркас (реклама перлів) у вітрині найбільшого універмагу на Єлісейських полях, запах моря і мандрівок у дешеві пансіонати Нормандії, дивні паризькі трамвайчики із дверцятами ззаду, а інколи навіть і без дверцят, такий собі рухомий балкончик, де замість дверей – ланцюжок. Ви чекаєте на різні паризькі дива: біле різьблення ампіру, чавунні ґрати Людовиків впереміж з нерухомими обличчями кав'ярняних дівчат, очі яких підведено синіми олівцями втоми, натхненної нічної роботи; а може, технології кохання чекаєте ви? О ля-ля! – паризьке кохання, легке, мов дотик метелика, мимохідь, доведене до ніжного автоматизму, ніби рухи дівчини, яка скидає з ноги тонку чорну панчошу. А може, чекаєте гангстерських історій, шляхетних бандитів з обличчями Жана Габена та прізвищами маркізів, чи смішних деталей – як цюцяють під цегляним муром полковники з військової академії, поклавши на травнику свої велосипеди? Чи не цього ви від мене чекаєте? Але Івонна не парижанка, живе вона на околиці тихого містечка; в неї є старий "пежо" – влітку можна відкрити дах і їхати зі швидкістю 100 кілометрів, увімкнути приймач та слухати повідомлення про автомобільні катастрофи, потім програму легкої музики. Потім зустріч з нареченим – художником-декоратором, який чекає її в сусідньому місті за маленьким коньяком; чорні шкіряні поліцаї на білих мотоциклах посилають Івонні повітряні поцілунки або погрожують пальцем – мадемуазель, чи справні гальма вашого "пежо", пробачте, мадемуазель, попереду небезпечний відтинок шосе, там на повороті розбилася автоцистерна з прованською олією, шосе тепер намащене й блищить, мов паркет у Версальському палаці, і на тому повороті вже лежать у кюветі п'ять автомобілів – білий західнонімецький "мєрседес", що велично перекинувся догори колесами, два "рено", чорний "вольво" та "хамбер" з червоними шкіряними сидіннями, що належить старій англійській балерині, яка наприкінці свого життя зламала ногу. Може, зустрінемося сьогодні увечері, о п'ятій у мене кінчається чергування. Дякую, мосьє, але у мене надто ревнивий наречений – у нього є пістолет, він уб'є вас, мосьє, а я не хочу, щоб його повели на гільйотину, бо голова – це найкраще, що в нього є. Мадемуазель, в мене є речі, ліпші від голови... Дякую, мосьє, за попередження, і до побачення...

Ні, даруйте, краще розкажу вам про яропільський вокзал: це така залізобетонна клуня, зведена в часи реконструкції, до якої потім прибудували кілька корінфських колон і пустили по верху ліпний орнамент – коліщата, трансмісії, гайки, болти, грона винограду, кукурудзяні качани, поросята, відбійні молотки – тут попрацювала творча фантазія художника Д. В. Смаглія, члена Яропільського відділення Художнього фонду, його мавританські смаки. Але зсередини наш вокзал цілком пристойний, тільки що спати не дають вночі на відполірованих лавах, де сидять зі своїми клумаками селяни – тут бушлати та ватянки, та важке бухикання, та дух пітного тіла. Хтось відкриває ножом консервну банку, хтось витягає хліб з солдатського "сидора", хтось відмикає

фанерний чемойдан і дістає звідти пляшку міцної, матері присипляють своїх дітей, а поміж лав суворо крокує старший сержант міліції, старий уже, серйозний дядько Куземко із залізними зубами, які так люблять дітей. Дядько Куземко любить, щоб був на його "участку" повний порядок, і тому він пильно зиркає на яропільських патлатих парубків, котрі стоять з гітарою і нібито проводжають якогось молодого солдатика, напідпитку гже, а може, й мають злочинний намір порушити певну статтю Карного кодексу республіки, — з цим народом треба бути обачним, бо ці штани розкльошені, з мідними гудзиками по низу, і пояси з мідними бляхами, на яких леви скачуть, — такі до добра не доведуть, дядько Куземко це добре знає. У лінійному відділенні міліції висить на стіні кольоровий плакат про подвиг старшини Ніколаєва з Чити, так на цьому плакаті намальовані два субчики — отакі ж патлаті, в таких самих штанях — у одного в руках холодна зброя, а у другого — вогнепальна, пістолет системи ТТ, калібр 7.62, вісім патронів у магазині. Але хлопці поводяться у межах, дозволених Карним кодексом республіки, отож дядько Куземко йде до чергового по вокзалу, свого старого приятеля Семена Максимовича Григоращенка, вихилити з ним чарочку горілки яропільської. В цю хвилину лунає дзвоник — порідомлення надзвичайної ваги і приголомшливості: іде до Ярополя спеціальний поїзд з Парижа, везе молодіжну делегацію.

Спеціальний поїзд з Парижа! Боже мій, бонжур, пардон, се ля ві і таке інше! Носії отримали нові накрохмалені фартухи, картузи формені із золотим написом "Яропіль", Куземко профілактично жене молодих яропільських королів рок-н-ролу з приміщення вокзалу, аби не зганьбили своїм недолалним виглядом урочистість хвилини, рейки червоно світяться в темряві, мов неонові капіляри. З букетами квітів, урочисті, ніби у шлюбному палаці, у чорних костюмах та білих сорочках стоять представники яропільських молодіжних організацій, сам товариш Набатов приїхав, щоб освятити своєю присутністю цю історичну для нашого міста мить.

Спеціальний поїзд з Парижа! Навіть у мене, літньої вже людини, щемить серце, коли згадую ту ніч, сині холодні вогні на коліях, чийсь гугнявий голос чадрозподільчим пагорбом, з якого скочуються у темряву товарні вагони, брязкіт зчеплень, білі кулі пари тануть у липневому повітрі Ярополя, а на пероні вже встановлює освітлення оператор телестудії Валерій Орлик, якому доручено вести репортаж про приїзд французької молодіжної делегації.

Нарешті здалеку, з-понад того боку Богунки, засвітилося маленьке електричне саяво, затремтіла якась непевна надія на промінь, світло зорилося на далекому чорному прюзі, збільшувалося й ставало гострішим, і до всіх долинув важкий стукіт поїзда, який саме котився мостом, тягнучи по воді швидкоплинні сліди своїх вагонів. Машиніст дав довгий вітальний гудок, всі почали мружитися від сліпучих прожекторів, установлених на тепловозі; поїзд "Париж — Яропіль" прибув на першу колію першої платформи, і зведений духовий оркестр гримнув "Марсельезу". З поїзда вийшли жваві, чемні, рухливі хлопці та дівчата, й старший сержант Куземко з превеликим здивуванням помітив, що хлопці такі ж патлаті, як і ті яропільські лайдаки, яких він щойно виганяв, тільки чистіші й не носять гудзиків на кльошах, а дівчата ходять у

таких коротеньких спідничках, що у старшого сержанта Куземка ледве не перевернувся весь світогляд, хоч чоловік він літній і всякими такими справами майже не займається. Ще більше здивувався дядько Куземко, коли почув, що приїхали французькі соціалісти й комсомольці, учасники маніфестації за припинення війни у В'єтнамі. Вийшла на трибуну чорнява дівчина в шкірянці, гаркава, і сказала, що бачила вона, як спалював себе на знак протесту якийсь чоловік у Вашингтоні (звичайно, довідався про це дядько Куземко через перекладача), як горів він і як знімали його в ту хвилину американські репортери та оператори компанії Ен-бі-сі. Цей чоловік прийняв вогонь на себе, тому що не може він і не хоче жити в такому світі, де негідники роблять з людиною що їм завгодно; заради в'єтнамських дітей прийняв смерть цей чоловік, щоб не згоріли вони у бамбукових своїх джунглях, бо не можна спокійно жити в такому світі, де горять діти невідомо задля чого. Дівчину в шкірянці знімав Валерій Орлик, він наїздив на її обличчя трансфокатором, дівчина робила паузи й замислювалася, ставала на хвилину беззахисною й самотньою в цьому чужому для неї нічному привокзальному світі, але потім говорила гарячково, у неймовірному темпі, й перекладач не встигав за нею, як той недосвідчений стайєр, якого ривками вимотує на дистанції 5000 метрів першокласний бігун.

Це була Івонна.

Далі виступали інші промовці, та Валерій їх не знімав, за що дістав тієї ж таки ночі прочухана од головного редактора студії, але з тієї хвилини, як побачив він Івонну, його вже не обходили жодні прочухани та рипіння старого. Ще багато речей перестало хвилювати Валерія Орлика, як побачив він Івонну: темне пасмо волосся зліва затуляло пів-обличчя її, й вона час од часу закладала нетерплячими пальцями це волосся за вухо, якісь дивовижно-ніжні були пальці у неї, такими пальцями доторкатися б до ран і до електронних машин. І вона подивилася на нього, на високого, молодого оператора, всміхнулася. Їй раптом схотілося провести долонею по його круглій слов'янській голові; вона із здивуванням відчула, як зменшився, скоцюрбився раптом її наречений, як зробився він маленьким чоловічком, що міг би уміститися на її долоні, а потім ще поменшав – до розмірів маленької дерев'яної висюльки, туніського сувеніра, що чіпляється на ланцюжку на шию, коли надягає вона чорне плаття на "коктейль-парті". Цей чоловічок міг говорити про різні речі: про килими Корбюзьє, про холодильник, куплений у кредит, про декоративні принципи староегипетського мистецтва, про радіолу "Оріон" із стереофонічним звуком, про купівлю нового автомобіля (він мріяв придбати білого "ситроена") – про що завгодно міг нашіптувати Івонні її наречений, але вже не чула вона його, до іншого голосу прислухалася зараз дівчина. Цей незнайомий оператор стояв уже поруч, кидав незначні слова, французька мова була пристойна у нього, і її схвилював його дивний акцент, його голос.

Мадемуазель... Мене зовуть Івонна. Івонна? Прекрасне ім'я. Мене зовуть Валерій. О, Валерій! Мосье Валері... Валерій Орлик. Орлі? Це такий великий аеропорт під Парижем. Коли я летіла у Сполучені Штати... Здається, він названий на честь вашого генерала. Генерал Орлі? Не чув. Може, Орлов? Ні, саме Орлі. Можливо. Що ви робите

завтра вранці? Ви хочете призначити мені побачення? Саме так, ви правильно мене зрозуміли. У Франції призначають побачення ввечері. Це наша традиція. На жаль, я необізнаний з вашими традиціями. Я люблю створювати власні традиції. Люблю ясність, люблю, щоб було сонце, щоб все відбувалося при денному світлі. Я страждаю на світломанію. Я скоріше темноманка. Ви палите? Так, дякую. Отже? Не знаю. Якщо ви відмовитесь, ви втратите єдиний у житті шанс ближче познайомитись зі мною. Дякую, ви непоганої думки про себе. Крім того, я покажу вам місто. Це одне з найкращих міст на Україні. Але у нас є програма... Ви вагаєтесь, і це добре. У мене теж є програма: показати вам речі, яких ви ніде і ніколи не побачите. Всі слов'яни такі вперті? Так, ми вперті люди. Україна – це звучить романтично. Я Дещо читала, про часи козацтва. Так, мадемуазель, ваш Боплан писав про нас... Боплан? Не чула. Це школа нового роману? Завтра я розповім вам, хто такий Боплан. Я візьму кінокамеру і зніму вас на згадку. Ви мені дуже подобаєтесь. Ви завжди знімаєте на пам'ять дівчат, які вам подобаються? Майже завжди. Якщо ви думаєте, що я мрію стати експонатом вашого кіноархіву... Що ви, мадемуазель, це буде найкращий фільм у моєму житті. І я буду єдиним у світі глядачем – більше ніхто його не побачить. Ну що ж, треба подумати. Але я ніколи не знімалася в кіно. Це не так страшно, як здається на перший погляд. Уявіть собі, що ви зустрічаєте людину, яка вас... О, ви не тільки оператор, а ще й сценарист. Ні, ви помиляєтесь. Я ніколи не складаю заздалегідь сценарію. Мій принцип – це принцип нової хвилі: імпровізація. Цікаво, яку роль я гратиму у вашому фільмі? Комічну чи трагічну? Все залежить від вашого бажання. Це може бути фільм про кохання. Кохання з першого погляду. Чи ви не вірите в це? Чи вам не здається, що зараз надто модно базікати про кохання з першого погляду? А потім ці теоретики лізуть до тебе зі своїми поцілунками з таким виглядом, ніби вони роблять тобі велику ласку, ніби дарують тобі вічну молодість. Ненавиджу. Я теж, Івонна. Я ненавиджу так звані пристрасні танці. Ви... справді так думаєте... чи смієтесь з мене? Звичайно, так думаю. Дуже дивно. Мій ідеал – сидіти навпроти такої дівчини, як ви, і мовчки дивитися і курити. І щоб грала музика. Я розумію всю пошлість і обмеженість своїх бажань, але... І якою ж повинна бути тривалість цього сеансу духовного єднання, якщо я вас правильно зрозуміла? Все залежить від того, що ми хотіли б сказати одне одному. Якщо ви кажете це серйозно, ви дуже дивна людина. Нічого дивного. Я в такому віці, коли людині вже починають набридати дурненькі дівчата, створені для пристрасних танців. Хочеться чогось більшого. Якщо ви гадаєте, що зустріли Ейнштейна в міні-спідниці, ви помиляєтесь. Я звичайна журналістка провінційної газети. Відділ інформації. Вбивство в Понт'є. Страйк селян. Перемога кандидата від ФКП на кантональних виборах. Я не можу спокійно дивитися на ваші руки. І на ваше волосся. Ви дуже милий хлопчик, сказала вона і торкнулася пальцем його вуст. Скільки вам років? Двадцять дев'ять. Гаразд, о шостій, вранці, я тихенько вийду з готелю, і ми погуляємо з вами до сніданку, поза всякими програмами. А зараз мені треба сідати в автобус і їхати, бо товариш Кальмет вже хижо дивиться на мене. На добраніч. На добраніч.

Я ніколи не забуду Івонну, бо вона була дуже схожа на мою Катю, мою першу любов. Довгонога, легка дівчина у шкірянці та коротенькій спідниці. Тепер, коли я слухаю цю пісню, мені здається, що мікрофон був притулений до серця Івонни, коли вона йшла вранці, – місто ще спало, й суворий товариш Кальмет теж ще хропів, – коли вона йшла з Валерієм на берег Богунки, туди, де була купіль княгині Ольги. Тихо й лунко стало в цьому просвітлілому місті, мов на іншій планеті, що трохи ближче лежить до сонця, ніж наша земля. Вони пройшли Антонінським парком, який колись належав дружині Потоцького, повз застигли чортові колеса та дивні важельні пристрої, на яких вимірювали міць своїх ударів яропільські силачі, повз кімнату сміху – довкола цього викривленого дзеркального світу, в якому спотворювалось погідне обличчя того ранку, повз могилу Невідомого солдата та важкий цементний обеліск із сотнями прізвищ яропільчан, загиблих під час останньої війни. Вони зупинилися біля бронзової Діани, що загубилася на графських теренах, серед дубів та лип XVIII століття. Тьмянний шар роси вкривав тіло богині. Івонна засміялася: на крутому боці Діани чорнів акуратно вирізаний отвір, віконце, мов для квартирки. Івонна засунула в отвір руку. Скарби, пояснив Валерій. Хтось повірив чуткам про те, що граф сховав золото у стегнах прекрасної Діани. Я не розумію, чому ти мені так подобаєшся. І я не розумію. Я не розумію, як я житиму, коли ти поїдеш. І я не розумію. Ходімо вниз, я тобі покажу купіль княгині Ольги. Княгині? Це щось пов'язане з домом Романових? Ні, ні. Це дуже стара історія. Київська Русь. Вона воювала в цих місцях. А на цій ріці вона любила відпочивати. Там є таке місце, де вона купалася. Кажуть, що кожний, хто викупається в цьому місці, збереже вічну красу. Твоя програма приголомшує мене своєю романтичністю. Я напишу репортаж "Княгиня і комп'ютери" для "Юманіте". Косметичні фірми луснуть од заздрощів, коли почують про ванну княгині Ольги. Не захоплюйся надто екзотикою. Це була жорстока й підступна жінка. Коли проти її чоловіка повстало місто древлян і князь загинув, а княгиня не змогла подолати опору городян, вона почала вимагати, щоб вони сплатили їй податок голубами. З кожного двору один голуб. Городяни з радістю погодилися задовольнити вимогу княгині – вони думали, що легко відкупилися від небезпечного ворога. Коли голуби були в її руках, Ольга наказала почепити до їхніх хвостів віхтики соломи, запалити її та відпустити птахів. Вогняні птиці полетіли у свої оселі і підпалили їх. Згоріло все місто... Яка небезпечна символіка. Птах миру... що несе знищення. Вони вузькою стежкою простували туди, де кінчалася земля і починалася вода. Відлюдні зовсім це були місця, особливо в такій ранній порі; за вигином Богунки місто сховалося, відійшло, наче його зовсім не стало. Брунатні та сірі стовпи граніту підпирали береги, гігантськими грибами випиналися з-під землі, кварцові сузір'я виблискували на відполірованих водою брилах, хаотична сила природи, не підкорена жодним законам архітекτονіки, руйнація і створення нових устоїв – все тут було сама недовершеність і могутній підземний рух. Гранітні лисини вкривав зелений шовковий мох; злами й щілини, провалля й трави, ідіотичні написи олійними фарбами на суворих кам'яних площинах, залишки геологічних катастроф та туристських походів, велич порожніх пагорбів та

гомін води. Валерій з Івонною вместилися на камені поруч з Ольжиною купіллю. Не знаю, чому Валерій не поцілував тоді Івонну, яка притулилася до нього, бо не було ліпшого моменту для цього, але він закладав у кінокамеру касету й не дивився на Івонну. Тоді вона скинула білі літні чобітки-козачки, білий з чорним геометричним малюнком светр, білу міні-спідницю і взагалі все, що носять дівчата в її віці, скинула з себе. Він тільки почув таємничий, прозорий шурхіт – і ступила у воду, у гранітну купіль, що нагадувала відбиток жіночого тіла, усіх його потаємних форм.

Валерій зняв довгу панораму яропільських пагорбів і дівчину – як обережно ступає вона у воду, затуливши перса руками, як вода забирає її тіло, всмоктує стегна, живіт, а потім підняв угору свій апарат, і в окулярі з'явилися хмари, легкі й рожеві, мов прилетіли з Древньої Еллади, країни мармуру й богів. Валерій повернув турель, поставивши телеоб'єктив, і знову поглянув на Івонну, яку різко наблизилася до нього оптика. Івонна вмивалася, вона хлюпала долонями воду на обличчя, пестячи його пальцями, мов це було обличчя коханого. І це зняв Валерій, і як з'являється з води Івонна, як народжується її тіло, висвічене на сонці, як збігають з її ніг струмочки води. Івонна почала стрибати на одній нозі – мабуть, у вухо попала вода, і це також бездоганно зняв Валерій на плівку чутливістю 90 ДІН довгофокусним об'єктивом, бо це був неабиякий оператор.

Сонце ще вище вихопилося над яропільськими кам'яними кручами, сонце світило Валерієві просто в очі, і він зняв Івонну в контражурі. Він знав, як виглядатиме це на екрані: чорна постать обведена плинною світляною лінією сонця, мовби намальована променем. При такій зйомці здається, що день на екрані зникає, одчиняються небесні нічні брами, біла ніч, як у Ленінграді. Такою він бачив Івонну, ось вона вже поруч з ним, присіла навпочіпки коло нього. Погляд у неї був рішучий і щасливий – і на її шию і нижче дивився Валерій, туди, де тримала вона руки, – рожево і делікатно світилися нігті. Пасмо волосся знову впало на її обличчя, і Валерій обережно торкнувся цього волосся, одсунув його; тоді Івонна взяла його руку, поцілувала долоню й пальці.

Не роби цього. Чому? Не треба. Чому? Час вже йти. Ми ще маємо час. Ні, треба йти. Почекай ще хвилину. Я не можу. Що з тобою? Мені треба піти на студію. Почекай. Треба йти. Чому ти відмовляєшся від цього? Тому, що я сьогодні втрачаю тебе назавжди. Розумієш? Назавжди. Але... Ти поїдеш до свого нареченого і висилатимеш мені листівки з Ейфелевою вежею, виконані на високому поліграфічному рівні. Або листи "Par Avion". Але я не можу залишитися тут, коханий. Ти розумієш це. У мене є батьківщина. А я не можу поїхати до тебе. Бо в мене теж є Батьківщина. Може, ти приїдеш в гості?... Ні. Чому? Я не приїду. Чому? Одягайся. Чому? Одягайся! – майже брутально крикнув він, підводячись. Мені треба встигнути на студію. Я сьогодні весь день зніматиму вашу делегацію.

Дивні це люди – слов'яни, подумала вона. Містичну слов'янську душу пригадала Івонна, повертаючись з Валерієм у місто. І Достоевського згадала. Десь уже перед виходом з парку, у краю старих альтанок, облізлих столів для пінг-понгу, коло білих стовпів огорожі, на яких стояли елегантні цвинтарні урни, вони поцілувалися і

домовилися вже до самого від'їзду в Париж не звертати одне на одного уваги, тобто поводитись на людях, як справжні закохані, аби їхнє начальство не гнівалося – і товариш Кальмет, і дідуган Валерія, і ще багато добрих і чулих людей. Бо й справді – делегація приїхала сюди не амурні справи заводити, а робити велике й серйозне діло, і Валерій працював у важливій культурній установі теж не для того, щоб займатися такою підозрілою і дивною справою, як кохання з першого погляду з зовсім невідомою людиною, яка приїхала до нас на два дні у гості з того далекого і – як би там не було – чужого для нас світу. Валерій уже чув знайомі слівця, закручені у звивисту, як равлик, промову свого шефа на виховні теми; світобудова його шефа складалася зі сфери, ламкої й сліпучої, мов ялинкова іграшка, яка трималася на спині повільної черепахи з мудрими некліпними очима; цю Птолемеєву систему моральності шеф Валерія ніс з повагою і гордістю, ніби чемпіон з хокею дорогоцінний кришталевий кубок. А втім, шеф Валерія був добрим, некапосним дідуганом.

Отож, домовившись так, наші герої розійшлися. Івонна невимушеною ходою попрямувала до кіо.ска "Союздруку", якраз біля готелю "Яропіль", купила якісь не потрібні їй газети, написані незрозумілою мовою, де тільки одна літера "і" була по-справжньому їй близька, і пішла собі у ресторан, снідати. А Валерій в цей час отримував плівку, лаявся з Людочкою, бо за цю добу витратив майже місячний ліміт плівки, та замовляв собі машину, щоб встигнути всюди за французькою делегацією.

А потім він знімав гостей на яропільському заводі металевих виробів – найбільшому підприємстві міста, – серед сяючих пірамід, стосів каструль та друшляків, штампувальних верстатів, ламп денного освітлення, радісних, схвильованих усмішок, міцних потисків рук, і земля трохи тремтіла, мовби десь прокотився далекий землетрус – то гунав паровий молот, і здавалося – ходять над головою важкі потяги. А у Валерія кожен раз стискалося серце, коли згадував він про поїзд. Потім знімав гостей у радгоспі імені Клари Цеткін; там їх почастивали варениками з сиром та сметаною, ще й міцним саморобним радгоспним вином пригостили французів. Виступав товариш Кальмет, який розповідав, як бандити з ОАС вчинили на нього замах, як підкинули пластикову бомбу в картонний ящик, у якому привезли йому додому новий холодильник, як вибухнула ця бомба ва сходах, на щастя, тільки оглушивши вантажників. Потім гості з Франції поїхали далі, у Рябий Хутір, до народної художниці Марії Поліщук. Літня вже, кульгава жінка з темним, змореним видом якраз перегукувалася з сусідкою – Віркою-солдаткою, лаялася і навіть трішки плакала, бо Вірки-солдатки бичок накоїв капостей у Маріїному городі, і то не вперше. Але коли приїхали французи? Вірка-солдатка, яка репетувала, як скажена, втямивши потреби вищої політики, вгамувалася й пішла собі геть, підштовхуючи бичка ногою, а Марія повела гостей у світлицю, поклала перед ними свої малюнки. Гості як заворожені дивилися на ці малюнки, наївні й чисті, мов яблука після дощу. Івонна знову відчула, як щось умерло в ній, відсохло, зникло – усі ці Бієнале, пластичні властивості зламаних парасольок та пресованих у гармошку автомобілів "форд", гіпсові неживі зморшки одягу ва попартівських манекенах, інтелектуальні розмови, тонкі спостереження в

контексті європейської культури, лискучі каталоги і такі ж глянсовані есе, еластичні й солодкі, мов жувальна гумка. На зеленому пагорбі Марії Поліщук ходили чорні круки, стояв двогорбий кінь, похнюпившись, з його боків росли дерева, козак вбитий лежав під зеленого могилою Марії Поліщук, смішний козак, самотній, схожий на Чарлі Чапліна, тільки замість котелка – шапка з червовою торбиною, як шерстяні шапочки норвезьких лижників. Тільки Магріт лишився в Івонниному серці, старий прозорий Магріт, бо Магріт не сперечався з Марією Поліщук, се був її далекий спільник. Валерій старанно знімав французів, малюнки, Марію Поліщук, він навіть короткого погляду не кинув на Івонну, а навпаки – приділяв увагу велику білявій ляльці у блакитних джинсах – мадемуазель Жіжі.

Але як летить цей час! Вже відходять наші поїзди, вже відходять! І поїзд (швидкий, міжнародний, завітчаний червоним, синім, білим), поїзд "Яропіль-Париж" вже ось-ось відійде од першої платформи станції Яропіль. Стоїть на ступійці вагона чорнява дівчина, збуджений натовп робить її ще самотнішою, а коло вагона (це останній вагон поїзда "Яропіль-Париж") крутиться оператор телестудії. Буде дуже цікава передача. Яропільська молодь проводить французьких друзів. Гупає духовий оркестр, у вікнах вагонів – руки й обличчя, oui, oui, oui[4], значки, фотоапарати, гармидер, тиснява, обмін адресами – невідомі адреси невідомих людей, наче на вселенському прощанні.

Ревнув тепловоз, залізний видовжений гуркіт пробіг від першого до останнього вагона. Прощайте, мосьє Яропіль! Івонна стоїть на ступійці, дивиться на Валерія, Валерій стоїть на пероні, за три метри від Івонни, не зводить з неї погляду.

Калатнув у сяючий дзвін Семен Максимович Григоращенко. Перегортаємо ми останню сторінку історії двох закоханих.

Тепловоз заскреготав колесами, й, за всіма законами Ньютонової механіки та за всіма інструкціями управління Південно-Західної залізниці, поїзд "Яропіль – Париж" мав зрушити з місця. Та ні. Залишився на місці, ніби прилип до величезного електромагніту. Тоді ще раз рвонув машиніст, тепловоз запрацював на всю потужність, напнулася якась струна у поїзді і обірвалася, лише жалібна луна озвалася над містом. І весь натовп на пероні завмер, захолов: останній вагон, на приступці якого стояла чорнява дівчина, залишився на місці, а поїзд віддалявся – повільно, невблаганно. І тоді сталося ще одне диво, яке й досі пам'ятають декотрі старі яропільці: Івонна посеред тиші, розгубленості й остовпіння, яке охопило натовп, кинулася на шию Валерію з великим плачем. Він жбурнув на перон свою новеньку кінокамеру "Конвас" і став цілувати Івонну, і в цю мить сталося затемнення сонця. Це астрономічне диво відвернуло увагу натовпу від наших закоханих. Світ посірів, знебарвився, темрява висмоктала з нього всі живі відтінки, на посадочних смутах аеродрому спалахнули сигнальні вогні, як увечері, сполохалося птаство над старим цвинтарем. Чорним п'ятаком висів у небі місяць, а коли він пішов собі геть – блукати по своїй невидимій орбіті – і світло повернулося на землю, всі побачили, що на тому місці, де цілувалися Івонна і Валерій, стоїть гранітний стовп, котрий за формою своєю віддалено нагадує дві людські постаті, невіддільні одна від одної.

Ви, звичайно, зараз же скажете мені, що це все сентиментальна вигадка, несумісна з нашим тверезим часом, що це антинаукова побрехенька, бо достеменно відомо, що біологічна наука досі не зафіксувала випадків перетворення людини на гранітну брилу. По-друге, ви скажете, що останній вагон поїзда "Яропіль - Париж" відірвався випадково, внаслідок аварії системи зчеплення, за що відповідні залізничні чини дістали суворі адміністративні стягнення. І, по-третє, ви почнете доводити, ніби вам відомо, що Івонна живе у своєму місті, що вона покинула журналістику, що вона побралася була зі своїм нареченим, але він героїчно загинув на своєму білому "ситроені", залишивши їй двох синів, одного з яких вона назвала Валерієм. А потім ви мені скажете, що Валерій постарів, з'явилися на його чолі зализини, він став головним режисером студії яропільського телебачення, отримав двокімнатну ізольовану квартиру з усіма вигодами площею 33 кв. м., має двох дочок, одну з них назвав Івонною. Але я вам на це скажу, що вас ще не було на світі, коли я стояв на пероні і отак дивився, як плаче Івонна, як цілує її Валерій, як лежить поруч на асфальті новенька камера "Конвас", виблискуючи голубою просвітленою оптикою. А скажіть-но мені: звідки з'явився на нашому вокзалі оцей гранітний стовп? Чи знаєте ви, скептики й маловіри, пласкі реалісти й плісняві архіваріуси буднів, що приїздила до Ярополя спеціальна комісія з Києва, з Академії наук УРСР, досліджувати цю незвичну брилу: хотіли відламати хоч шматочок, щоб віддати на якісь там свої аналізи - не вийшло? Хотіли привезти брилу у Київ, поставити на вулиці Леніна, біля входу до Геологічного музею Академії наук, навпроти якраз "Інтуриста" - а дзуськи! Не зрушили Івонну й Валерія з місця, полишили навечно у Ярополі. А чи знаєте ви, що коли проявили плівку, зняту Валерієм, то на плівці нічого, крім хмар, не було - майже місячний ліміт плівки вгатив оператор Орлик у небо. "Задля чого?" - питали всі, хто знав цю історію, та відповіді так і не знайшли.

І ще одне: чи не здається вам дивним, що старий сержант міліції дядько Куземко забороняє наліплювати на цей граніт всякі дурні оголошення про продаж старого рояля фірми "Мекленбург", про обмін житлової площі чи про розшуки собаки - білого англійського пінчера, чи про черговий набір до школи сучасних бальних танців? Не любить страшенно цього старий Куземко, а якщо й з'являються такі оголошення, так він виймає з шинелі складаний ніжик і одразу зішкрябує це неподобство з граніту.

Сказання шосте, цілком оперте на правдиві факти, що стосуються народної художниці Марії Поліщук, на тлі історичних подій, пов'язаних з приїздом фон Мюллера в Рябий Хутір; також мовиться про таємничі властивості малюнків Марії Поліщук, котра згодом стала городянкою Ярополя, і що з цього вийшло.

Скоро вже згадував я про Марію Поліщук у попередніх своїх оповідках, то відчую

нагальну потребу помовити про неї докладніше, тим паче, що останнім часом багато з'явилося суперечливих публікацій, які витлумачують її творчість і життя у невластивому світлі.

Хто пам'ятає Рябий Хутір з-напередодні другої війни? Приземкуваті хати, піскуваті землі над водами Богунки, стріхи, зелені від моху, й осики, стовбури яких навесні вкривалися якимсь лишаєм і ставали сизувато-зеленими, такого кольору, як потім були німецькі шинелі; як подивитися на той Рябий Хутір десь там у березні, коли сніг починав танути, то здавалось, що село довго лежало на дні замуленого ставка і що тільки-но недавно загату відкрили, й вода зійшла; Рябий Хутір тоді – це два трактори ХТЗ, одна полуторка, одна машина до шиття, два радіоприймачі "Колгоспник", один патефон у Прокопа Коробки з голками та платівками українських народних пісень у виконанні Оксани Петрусенко, чотири гармошки, один бубон, лампи гассві, бо електрики тоді ще не було, ну, посуд там усякий, надто ж глиняний, ікони в фольгових ризах, плюшеві жакетки, що за матерією для них треба було їздити до Ярополя в мануфактурний магазин, та ще паперове майно – облігації державних позик, плакати з портретами Марії Демченко й поясненнями – як виростити 500 центнерів цукрових буряків з гектара, шкільні підручники, в яких чорнилом та хімічними олівцями школярі повикреслювали фотографії маршалів Тухачевського, Єгорова й Блюхера, ну й, звичайна, харч селянський повсякденний – квасоля, вінки цибулі та картопля в льохах, трохи сала й хліба по півтора кілограма на трудовень.

Так ось, не було на весь Рябий Хутір кращої дівчини, ніж Марія Макогон, бо таке вона мала дівоче прізвище. Писане обличчя було в неї, нервове і тонке, сама смаглявка, і очі чорні, і ув очах тих щось світилося було в тих очах щось таке, що западало в душу; колись я вивчав проблему людських очей, навіть радився з професором М. С. Холодним – як, яким чином пізнати й об'єктивно виміряти блиск отой у різних людей, як довідатися – де світиться в очах доброта, а де – підступність, де сяє чистий розум, а де палають злі вовчі вогники? Хотів був сконструювати якусь апаратуру для об'єктивного вимірювання блиску, та Микола Сидорович відрадив. Сказав, що чутливішої апаратури, ніж людська душа, довго ще винайдено не буде, а душа сама повинна відчувати – чи лихо, чи добро звістують чийсь очі.

В очах Марії Макогон завжди виблискувало радісне передчуття, чекання якогось дива.

Сваталось до неї двоє найкращих хлопців на весь Рябий Хутір – отой високий, з міцними руками Прокіп Коробка, в якого патефон був, та Іван Поліщук – хлопець дрібний у кості, з лагідною усмішкою, тихий. Ніхто його по імені не знав, а кликали Комсомольцем. Бо він був секретарем комсомольського осередку в колгоспі, завжди ходив заклопотаний, після роботи (а працював він трактористом) треба в райком бігти, до Ярополя, а це таки вісім кілометрів туди й вісім назад, вічно збори, кампанія по передплаті газет, позика, членські внески. Отож вдома майже ніколи не бував, на гульках теж його ніколи не бачили. Та оце вгледіли навесні, коли оранка кінчилась, Комсомольця з Марією, як обоє з лісу йшли із щасливими обличчями. Коробка коли

прочув – одразу сватів лослав; не було йому рівного в Рябому Хуторі по силі й красі, по вмінню грати на гармошці й на вечорницях дівчат лапати. Та довелося Коробчиним сватам гарбузи виносити з Макогонової хати.

Вийшла Марія заміж за Комсомольця, Поліщучкою стала.

За три роки до війни народився син у них, Василько.

І от коли Марія ще ходила вагітна, жовта й схудла, бо віддавала свою вроду синові, почала вона малювати для майбутнього свого первістка. Зрештою, нічого дивного в тім не було, бо з давніх-давен баби в Рябому Хуторі малювали навесні хати, розписували їх півнями та квітами, і всередині печі розмальовували. Маріїна мати теж штукою цією нехитрою володіла, хоч і не відзначалася особливим малярським хистом.

Спершу Марія стіни своєї хати розписала перед Великоднем. Намалювала коней завітчаних для дитинки своєї вельми бажаної: червоного коня – щоб була все життя весела, зеленого – щоб була все життя здорова, і синього – щоб була розумна і добра. Ті коненята так гарно стрибали на стінах, що всі, хто проходив повз Поліщучкову хату, зупинялися, погляду не могли відвести. Веселіше людям на серці ставало, коли бачили Маріїних коней. А на печі намалювала Марія лева. Доброго лева з червоною гривною й розумними зеленими очима. Лев ходив по гілляці, поміж дубового листя й жолудів. Всміхався Комсомолец завжди, коли дивився на того кумедного лева, всміхався й цілував Марію та казав:

– І де ти, Марійко, такого лева бачила? Хіба ж леви бувають такими?

А Марія, щаслива, шарілася, й усмішка в неї блукала по вустах зніжовіла.

– Я довго-довго дивитимусь на того лева, і синок наш буде такий красивий і сміливий.

А коли вже всі стіни були замальовані, взялася Марія до паперу. Купила в Ярополі фарби гуаш, пензлики і так днями сиділа в хаті, свої химерні малюнки малюючи. Вже свекруха почала злоститися, дорікати невістці. "Чого, – каже, – ти ото час марнуєш? Хай би краще дитині щось пошила, льолю якусь, абс в хаті прибрала, чи ото б тісто замісила, хлібчика напекла".

Коли народився Василько – звісно, менше часу стало на малювання. Та все ж, як засне ввечері маля, як засопе тихенько – ніжний такий звук, і ротичок маленький рожевим трикутничком стулений, і від чорних вій довгі тіні спочивають, сяде, бувало, Марія коло лампи – й ну собі малювати. Чоловік її, Комсомолец, так само, як і перед одруженням, пізно повертався з колгоспу. І кольори, що на її малюнках, ввечері темні й густі виходять, а вдень – глянь – яскраві й легкі вони робляться, і щасливо всміхається, дивлячись на них, Василько.

Дитя росло в Марії розумне – не могла ним натішитися.

– Мамо, – бува, каже, – намалюйте мені либу, таку велику либу, я сяду на неї та попливу Богункою в моле.

– Навіщо тобі, синку, в море плисти?

– Кажуть, що моле сине-сине. Я візьму віделко, вам синьої фалби пливезу.

– Ох ти ж, моє серденько ненаглядне, листячко моє зелене, – вицілювала його

Марія.

А якось побачив Василько, як голуб літав над їхньою хатою та пір'ячко сизе загубив. Підняв те пір'ячко, приніс мамусі:

- Мамцю, - каже, - посійте те піл'ячко в землю. Хай голуб'ята вилостуть.

Отакий-то був Василько року того страшного, коли друга війна зачалася. Баби, що возили молоко в Яропіль, швидко повернулися злякані, казали, що літаки з хрестами, німецькі, Яропіль бомбили; ледве молоко продавши, побігли ті баби сіль купувати, та більше, як по два кіло в одні руки, вже не давали, а мила темного в шматках зовсім не було, було тільки дороге, рожеве, городське, в паперових обгортках-тільки погане це мило, бо. змилюється швидко і нічого, крім запаху солодкого, від нього не лишається.

Вдень приїхав з поля Комсомолець захеканий і, не переодягаючись, у засмальцьованій одежі в райком побіг.

Потім велика заграва стояла над Ярополем - то горіла нафтобаза, і через Рябий Хутір валкою потяглися біженці звідусіль. За все своє життя Марія не бачила стільки облич, як за ті лічені дні відступу. Запам'ятала, як ступила в їхню хату молода жінка з хлопчиком років дев'яти - біляве таке хлопчисько; щось незвичне було в його погляді - й, придивившись, Марія зрозуміла, що саме: хлопчик не кліпав очима; широко і мертво були розтулені його повіки, і в його синьому погляді було щось жахне. Жінка виявилася дружиною начальника прикордонної застави, який загинув у перший день війни; йшла з-під Рави-Руської; побували вони з сином в оточенні, вже бачили німецькі танки й десантників. Нічого при них не було, лише хлопчик ніс з собою клітку, в якій сиділа зелена вивільга.

Марія пустила біженців до хати.

А на світанні біженці почали в дальню путь ладнатися. Хлопчик вийшов на двір, притуляючи до грудей клітку.

Зелена вивільга була вже мертвою.

Біженка хотіла забрати з синових рук клітку, щось лагідно сказала йому. Той нічого не відповів, тільки кріпше зчепив пальці. Тоді жінка почала розгинати пальці його худенькі - один по одному, один по одному, аж поки клітку не взяла та на траві, коло криниці, не поставила.

Вмерла зелена вивільга вночі від задухи чи ще від чого.

Отак і залишилися в Маріїній пам'яті той зелений холодний ранок, трава, вкрита рососою, червоне сонце й гуркіт далеких вибухів, некліпний погляд хлопчика, й мертва вивільга, і люди, люди, які йдуть невідомо куди, - вихід цілого народу, зміщення й загибель величезних земних пластів, як під час землетрусу; а вранці ще куряви над битим шляхом немає, курява з'явиться опівдні. З того часу зелене з червоним у смуток великий Маріїну душу повергають, найсмутнішим є для неї це сполучення кольорів, ще й як додасть вона до цього чорний колір, то сльози на очі їй навертаються. А хто цього не знає, думає, що то весела гама барв - зелене з червоним.

Вже вороги були коло самого Рябого Хутора, як вночі прибіг Комсомолець - поцілував Марію, Василька, матір свою й пошепки, озираючись, наче вже не на своїй

землі, сказав, що райком доручив йому організувати партизанський загін, і що він буде тут недалеко, в лісах, і що згодом, в потрібну хвилину, дасть він про себе знати. Хай живуть вони в мирі й злагоді, Василька пильнують і доглядають, а він піде супостата бити, з перемогою швидко вернеться.

Прийшли німці, й одразу Рябий Хутір змінився, наче за одну ніч поміняли на ньому повітря – люди розчинялися в тому повітрі, як мідь у міцному розчині сірчаної кислоти. Котилися по селу обози – важкі мадярські коні тягли вози на гумових шинах, а на возах сиділи пикаті тиловики, й найдивнішим для Марії здалося те, що вози ті мають ручку для гальмування, як у машині. Старі діди, дивлячись на ті дива, зітхали, згадували першу війну. Не так їх вразили великі вантажівки й мотоцикли з колясками, як ці коні. Потім фронт відійшов далеко, в Рябому Хуторі запала тиша велика, та повітря стало ще ядучішим; люди почали повертатися один до одного новими, несподіваними обличчями. Наче поодягали протигazi – страшні гумові маски й однакові скляні очі – хто знає, що ховається за тією маскою?

Прокіп Коробка став поліцаєм. Видали йому шинелю чорну з сірим і німецький карабін, чоботи нові, підбиті сталевими шипами.

Зустрілася з ним Марія, глянула йому в очі:

– І де ото совість твоя, Прокопе?

– Совість мою вирізали, як ветинари ядра кабанцям вирізають, – похмуро відповів Коробка. – В Сибіру моя совість, там, де батькова могила. А ти скажи краще, де твій Комсомолец?

– Як і всі – на війні.

– Знаємо, на якій війні, – сказав Коробка. – Так от, передай йому, щоб він тут носа не показував. Бо інакше...

– Проклятий ти будь! – видихнула з ненавистю Марія. – Виродок!

Вона пішла, а Прокіп стояв нерухомо, дивився їй услід. Потім подався на околицю села, зняв з плеча карабін і почав стріляти чорних круків, що важко сиділи на осінніх деревах. Круки знехотя падали на землю, пір'я розліталось навсібіч: круки наче не розуміли – чому їх стріляють кулями такої жахливої вбивчої сили, за які гріхи?

А через рік, восени 1942 року, хлопці з загону Комсомольця вкопали якесь велике німецьке цабе біля Рябого Хутора: їхав "мерседес", у якому сидів генерал фон Мюллер, котрий схотів особисто уздріти землі, що колись належали його батькові, й меланхолійно дивився на траву, вкриту першим снігом – від цього сніг здавався зеленкуватим, такого ніжного пастельного кольору, що завжди навіває спогади дитинства; як пройдешся по такому снігу, то залишаєш по собі зелені сліди; генерал фон Мюллер думав свою німецьку думу – про ці кляті сніги, в яких ось-ось забуксують автомобілі й танки, про чашку гарячої кави, яку так обожнював генерал, про різдво, коли він поїде у відпустку до Майссена, де на кірхах лежить порцеляновий сніг – лагідний, безпечний, теплий німецький сніжок, і в ту мить вогняні цвяхи прохромали генералові груди, й рот сповнився кров'ю, й кров хлинула через ніздрі, й сніг довкруг зчорнів, все стало чорним.

Через два дні вночі постукали в двері Маріїної хати. Накинувши на плечі хустку, прочинила вона двері і в мигтючому світлі каганця, якого тримала в руці, побачила Прокопа Коробку.

- Збирайся, - сказав він тихо, хоч голос його був хрипкий від збудження. - Сани тут стоять, збирайся. Бери сина й пішли.

- Куди?!

- Буде щось лихе. Німці наказали мені, старості й нашим хлопцям забрати родини й виїхати з Рябого Хутора. Наказали нікому про це не казати.

- Не підю. Брешеш.

- Маріє, - повалився на коліна Прокіп, - ось тобі святий хрест, що не брешу. Я тебе прошу, благаю - ходім зі мною.

Він стояв на колінах недоладно, надворі свистів вітер і сніжок сіявся.

- Не підю нікуди, - сказала Марія, й чорне волосся її ворушилося від вітру.

Тоді Прокіп встав, поправив на плечі карабін.

- Як хочеш. Але і тобі не жити, і твоєму байстрюку, і Комсомольцю не жити. Капут прийшов твоєму Комсомольцю. Він оточений у лісі. Прощавай. Не зустрінемось ми більше на цьому світі.

Потім додав жалібно:

- Може, підеш?

Вона грюкнула перед ним дверима. Кинулась до Василька. Хлопчик спав, він тепло і свято дихав, і було це янгольською музикою, єдиною музикою заспокоєння в цьому страшному світі. Серце Маріїне билось так, що в такт з ударами серця хиталося полум'я каганця. Та пересилала свій страх, примусила себе подумати, що все буде гаразд. То Прокіп здумав її обдурити. Все буде гаразд. Полум'я каганця перестало хитатися.

Другого дня щось змінилося в селі - наче вже й те отруйне повітря викачали, зовсім ніякого не лишилося: люди опинилися у величезній ворожнечі, де ніхто нікого не чує, хоч як ти не кричи. Неспокій огорнув людей, і всі собаки Рябого Хутора наче змовились - гавкали й скиглили, почувши далекий запах смерті.

Фон Мюллер - дарма що був яскравим дурнем і винятковим ледащом, чим відрізнявся від своїх колег з вермахту, - мав бути відомщеним. Його арійську кров треба було втопити в теплій крові цих впертих туземців, які зневажали всі законні правила ведення війни. Обер-лейтенант Кабачек разом зі своїми есесами оточили Рябий Хутір і все населення мужеської і жіночої статі зігнали до кар'єру, де видобували мармур. Ходив разом з есесами по хатах отець Микола, кульгавий, сивенький, сякався змерзлим носом і просив людей дотримувати спокою, бо це, мовляв, просто перевірка документів, влада, мовляв, знає, що чинить. Це все ж таки культурні люди, аякже. Отцю Миколі й самому хотілося вірити в те, що каже він своїм парафіянам. Та холод заповзав в усі куточки тіла його голубиноного, й молився безнастанно отець Микола за дітей, жінок і старих, щоб дарувала їм пресвята божа матір життя й одвела від них біду.

Помолимося і ми, братове, за тих людей, за ту путь їхню останню по грудкуватій

землі, за їхніх дітей, яких вони несли й притуляли до себе, згадаємо всіх людей народу нашого, всіх безвинно розстріляних, всіх порубаних, всіх померлих від голоду, всіх спалених у печах війни; бо якщо ми їх не згадаємо, то й нас забудуть нащадки наші, травою заростуть наші душі, й це означатиме, що марно прожили ми своє життя на світі.

Чорні есеси виштовхали Марію з Васильком і свекрухою з хати й загнали до гурту людей, які, ні живі ні мертві, заклали на морозі. Ударами прикладів чорні есеси примусили людей вишикуватися в довгу чергу. Запрацював налагоджений механізм екстермінації.

Черга повільно посувалася туди, де чулися постріли. Це помилка, помилка, не може цього бути, твердила Марія, до болю стискаючи в руках Василька. Прокіп брехав, це неправда. Крок за кроком посувалася черга до хвіртки у дощатому паркані, за яким гриміли постріли. І коли вже залишалося кілька кроків до хвіртки, що висіла на іржавих завісах, Маріїна свекруха вихопилася з черги й повалилася в сніг на коліна й закричала:

– Це я винна! Я! Розстріляйте мене! Це я на того вашого генерала смерть накликала! Я! Бо я відьма! Я чари різні знаю! Я начаклювала, щоб він помер. Тричі плювала вслід йому, як він через село їхав! Чуєте? – кричала вона, повернувши сіре обличчя своє до есесів. – Мене розстріляйте! Але їх не чіпайте, вони ні в чому не винні! Я! Я! Це я в усьому винна!

Есеси, сміючись, кинули її знову в чергу.

Отця Миколу есеси не поставили в чергу. Він стояв за їхніми чорними спинами, зуб на зуб у нього не втрапляв, він стояв, і старечі ноги його трусилися, й він тільки повторював:

– Господи милосердний, господи милосердний і ти, пресвята матір божа. Якщо ви є на небі – припиніть це, благаю вас. Чуєте мене чи не чуєте? Досить вже, досить...

Та черга ставала все меншою і меншою, а постріли не вщухали.

Отець Микола, зірвавши раптом хрест з шиї, почав розштовхувати чорні спini. Есеси здивовано дивилися на старого попа в подертій рясі. Есеси зневажливо дивилися на отця Миколу – він був так само жалюгідний, як і вся ця православна релігія – вбога й архаїчна, як ці хати, вкриті струхлявілою соломою.

– Будь ти проклятий, боже! – змахнув стареньким кулачком отець Микола. – Нема тебе, нема., якщо ти можеш спокійно на це дивитися, – і ступив батюшка в ті двері, за ту дощану хвіртку, де зустріли його постріли.

І Марія туди ступила – і чорний есес, котрий стояв за хвірткою, підштовхнув її прикладом, і вона машинально пішла туди, де біля мармурових брил, яким суджено було стати білими янголами на цвинтарях Дюссельдорфа, ворушилась якась чорна маґма, те, що кілька хвилин тому було людьми: оті жакетки з чорного плюшу, за яким треба було їздити до Ярополя, до мануфактурного магазину, сірі хустки, старі ватянки й непотрібні тепер шапки-вушанки. Марія побачила синю з білими смужками спідницю свекрухи й подерту рясу отця Миколи, і в ту ж мить вогняні цвяхи прохромали

Василька й Марію. Світ почорнів, гуркіт станкового кулемета вщух, став тихим, наче краплини дощу, що стукають по шибіці...

Вночі Марія вилізла з-під важких затверділих тіл і поповзла по в'язках до берега Богунки. Небо було ясне і червоне – то догорав Рябий Хутір, в якому не лишилося жодної живої істоти. Заграву ту видко було в Ярополі, і патрулі, дивлячись у той бік, щось гелготіли по своєму, по-німецьки, а один з солдатів навіть руку простягнув туди, наче хотів погрітися біля вогню, бо зимні ночі стояли тоді над Україною, й всі засміялися, й холодними гадючками виповзла з їхніх ротів червоняста пара. Заграву ту побачили в лісі хлопці з загону Комсомольця й, забувши про всяку обережність, рвонули вони в Рябий Хутір, де жили їхні жінки й діти, де стояли їхні хати.

Коли вже підходили до Рябого Хутора, наштовхнулися в темряві на тіло чиєсь нерухоме, що ледь дихало.

Була то Марія.

Кулі влучили їй у стегно і в груди. Вирубавши нашвидку кілька берізок, партизани зробили носі й, поклавши Марію, понесли до села.

Поруч з ношами йшов Комсомолец, тримаючи Марію за схололу руку.

Доки дійшли – село вже догоріло. Лише де-не-де серед снігів, у чорних випалених островах жеврів вогонь, вкритий сизою поволокою морозу, та смерділо паленою глиною й бензином. Хлопці розбіглися хто куди – кожен подався до своєї хати, а Комсомолец похилився над Марією, допомагаючи медсестрі Олі робити перев'язку й присвічуючи їй німецьким ліхтариком.

Після того, як дали Марії укол морфію й напували гарячим чаєм з термоса, вона розплющила очі й сказала Комсомольцеві:

– Рятуй Василька... Йди до нього...

Починався світанок, зусібіч обтрушений сажею; ближні дерева були чавунно-чорні, бо розтанув сніг під час пожежі, а дальні дерева за селом стояли вчисті й витончені, наче ніяких нещасть у цьому світі не було: срібне мереживо гілок на білому тлі, безнадійна тиша глибокого німецького тилу.

Та чорна магла, яку ще вчора бачила Марія пульсуючою, теплою і майже живою, стала сірою й кістяною: відкриті роти й розплющені очі під мармуровими плитами, яким суджено було стати білими янголами у Дюссельдорфі.

Пізно було вже рятувати Василька, і отця Миколу, і свекруху, і ще сотні інших людей.

Треба було йти з села, бо ось-ось могли наскочити есеси.

Комсомолец пішов глянути на згарище своєї хати.

Нічого не лишилося – тільки піч, по якій походжав обгорілий, облізлий лев – в очах у лева світилася лють. Комсомолец потупсав навколо пічки, помацав рукою залізний кістяк машини до шиття. Раптом серед попелу уздрів сувій білих паперів. Здивовано нахилився, розгорнув їх.

Це були Маріїні малюнки – цілі, наче не гуготіло вчора на цьому місці полум'я, наче не лежали вони в осерді згарища. Яким дивом вогонь пощадив їх?

Комсомолец засунув за пазуху той сувій, поправив гвинтівку й дав команду рушати...

Проминуло кілька місяців, Маріїні рани трохи загоїлися. В один з квітневих днів, коли здається, що над землею куриться зеленкуватий дим, – а насправді то народжується перше листя на деревах, – прийшли вони вдвох з Комсомольцем у Рябий Хутір, на могилку Василька. Село було мертве – всі стежки й вулиці позаростгли такими дрібними синенькими квітами, по яких важко було сунути ноги, а круки, які сиділи на печах, були білі, наче посивіли за цей рік. У криницях вода стояла червона й важка, мовби ртуть; коли йшли повз спалену хату Прокопа Коробки, побачили на печі новенький патефон, на якому крутилася лискуча платівка: жіночий дзвінкий голос співав українську пісню "Гандзя", тільки слова були не наші, німецькі, гаркаві. Комсомолец вистрілив у той патефон. Солодкий запах квітів заморював їх: потім у лікарні, через кілька років після війни, коли Марії робили операцію на пораненій нозі й давали наркоз, вона згадала той гідкий запах і той стан запаморочення; на зчорнілому телеграфному стовпі висів бубон, і вітер калатав по ньому так завзято, як колись на весіллях Петро Макогон, Маріїн брат.

Зійшли на пагорб, де стояла дивом вціліла церква. Ледве почав відчиняти важкі двері Комсомолец, як відхитнувся, бо з дверей церкви посунули щільною хмарою мільйони білих метеликів, схожих на капустинок, – наче душі всіх людей, вбитих на цій війні, зібралися тут, у порожній сільській церкві. З півгодини стояли Марія і Комсомолец, чекаючи, доки вилетять метелики, які залишили по собі золотавий пил і гіркий присмак. Відтак ступили Марія й Комсомолец у храм, всередині якого – кінський гній на підлозі, німецькі бляшанки, людські випорожнення, а на олтарі – побитий кулями, розтрощений "мерседес", на якому їхав генерал фон Мюллер; хтось ножом вирізав червону шкіру з сидінь – мабуть, на чоботи. На стінах – німецькі оголошення до селян, щоб не здумали ділити землю, а працювали для задоволення продовольчих потреб німецької армії; також списки повішених – саботажників і партизанів. Лише на одній бічній стіні висів образ божої матері, яка злякано притуляла до себе дитину, наче вели їх на розстріл.

Щось потьмарилось в очах у Марії, і вона скрикнула.

– Суко! Суко ти, а не божя матір! Де ти була, коли нас стріляли?

І, вихопивши з рук Комсомольця гвинтівку, стрілила Марія просто в обличчя божій матері. Постріл луною прокотився по порожній церкві, знявши куряву.

Марія підскочила до ікони й побачила дірку в лівому оці божої матері. А потім уздріла Марія, як срібною цівочкою витікають з ока скорботної діви Марії сльози. Вмочивши пальці в ті сльози, Марія помазала мушку й приціл гвинтівки, бо чула колись, що є такий старовинний козацький звичай, і, віддавши гвинтівку Комсомольцю, який з жахом спостерігав за своєю жінкою, мовила:

– Тепер поцілиш у кожного ворога. Не сховається він од тебе. Тримай.

І справді, брати мої реалістичні! Хочете вірте, хочете – ні, але ніхто в цілому загоні влучніше од Комсомольця з того часу не стріляв. І навіть коли скинули їм на парашутах

з Великої землі нову зброю, новенькі автомати ППШ, Комсомолец залишився зі своєю старою трюхлінією, яка була без промаху з великих відстаней. Хлопці не вірили Комсомольцю, думали, що має він при собі якийсь хитрий оптичний приціл або секрет відносно траєкторії польоту кулі якийсь знає, ба ні. Просто лягав Комсомолец тихо в рівчачок чи в чагарнику вмощувався і дивився, як ходять, приміром, по насипу німці – маленькі сизувато-зелені постаті, тільки каски здаля виблискують. Знайде з-поміж них офіцера чи єфрейтора, примружить око й затамує подих; потім повільно й ніжно торкається вказівним пальцем спускового гачка, так повільно й ніжно, що постріл мов грім серед ясного неба гримить, неочікувано для нього самого, зненацька, аж сам від несподіванки Комсомолец здригається; аж там дивись – на насипу вже лежить мертвий Ганс Зельбман, колишній службовець з Лейпціга.

Стосовно тої історії з образом божої матері, то багато, хто мав великий сумнів у її достовірності, особливо якщо зважити на стан, в якому перебували під ту пору Марія Поліщук та її чоловік; та моє завдання як літописця полягає в сумлінному занотуванні всіх версій і фактів, незалежно від їхнього можливого витлумачення в майбутньому; піддавати все науковому аналізу з метою викриття всіляких "метафізичних відхилень – то вже турбота великого майстра цих справ, старого пенсіонера, невтомного нашого громадського діяча й публіциста С. О. Набатова. Я ж оповідаю тільки те, що чув від самої Марії Поліщук...

Після тієї історії з гвинтівкою прийшов уночі до неї (жила вона в сусідньому селі) якось Комсомолец ще з двома хлопцями і сказав: "Прощай, Маріє". Вона й не питала, куди вирушають чоловіки. Удосвіта, перш ніж податися з хати, Комсомолец віддав Марії сувій її малюнків, знайдених на згарищі. Перекинув з плеча на плече гвинтівку, поцілував Марію – ніжний у нього був поцілунок, майже дитинний – г подався городами до берега Богунки, а хлопці з автоматами – за ним. Усі троє – в однакових, збитих набакир шапках-кубанках з червоними стрічками.

Повернувшись до хати, Марія недовіжливо дивилася на жмут паперів, замальованих чистими фарбами, де все підкорялося внутрішнім ритмам спокою й химерним щасливим сплескам Маріїної душі. Заплакала гірко – вперше від того дня, як її розстрілювали, бо в малюнках тих жив синок її, Василько. Того ж дня попросила Марія діда Гордія, теслю, щоб збив домовинку маленьку. Поклала туди малюнки й крадькома віднесла домовинку на цвинтар, викопала могилку й засипала свої малюнки вологим піском, обклала той горбик дерном і хрест з двох осичок сяк-так збитий в землю встромила. Пошкандибала додому майже заспокоєна. Приходить – аж глянь – на столі, де приготувала вбогу вечерю поминкову по своїх малюнках, – лежать цілі-цілісінькі малюнки її щасливі.

А невдовзі звістка з Ярополя прийшла: у місті вбитий обер-групенфюрер СС Карл Рейнгард, особистий представник Гітлера. Невідомий месник влучив у Рейнгарда з дзвіниці Микільської церкви – обер-групенфюрер саме виходив з будинку гестапо в оточенні вищих офіцерів СС. Ці чини нібито приїздили до Ярополя у зв'язку з будівництвом у наших місцях ставки Гітлера – "вовчого лігва".

Ніхто в Ярополі "не сумнівався, що це була справа рук Комсомольця, його заклатої гвинтівки. Чутки потім ходили, що стратили партизанів, але де і як – ніхто не знав. Мовчанням хотіли їх вбити. Та залишився Комсомолец у пам'яті яропільчан навічно як герой.

По війні Марія повернулася до Рябого Хутора, викопала землянку якраз коло спаленої хати своєї й пішла в колгосп – трудодні жіночі гіркі заробляти. Позбиралося трохи тих людей в Рябому Хуторі – хто з лісу прийшов, хто з фронту повернувся, хто з Ярополя, а хто з сусідніх сіл приплентався на батьківські землі. Почали зводити хати – вбогі мазанки, дивовижні гібриди, складені із залишків минулої війни та надій на майбутнє. Так, один дядько влаштувався жити в німецькому "тигрі", тільки стріхою солом'яною вкрив цей танк велетенський, аби броня не розжарювалася під сонцем липневим; замість двигуна піч поставив, а димохід через гарматний ствол вивів. Другий збудував собі хату з алюмінію, використавши для цього фюзеляж розбитого "юнкерса". Крилами ту хату вкрив, а хрести чорні, з білими окантовками, вохрою позмазував; з бомб, в рядочок вишикуваних, зладнав собі тин хазяїн той кмітливий. А ще один знайшовся такий, що десь поцупив німецький аеростат оборони протиповітряної, й на ньому прилаштувався до Ярополя літати, базарювати, ще й двох-трох тіток з собою в люльку брав, возив моркву та картоплю, аж поки його злупала яропільська державтоінспекція, звинувативши в калимництві, що фактично й мало місце, бо дядько той так знахабнів, що взявся людей за гроші розвозити по різних районах, ба навіть одного разу в Київ наважився на своєму аеростаті полетіти на Володимирський базар.

Якось життя почало потроху налагоджуватись, вже й рік минув, другий, третій, четвертий по скінченні війни Великої, вже й з голоду перестали люди пухнути, лиш чогось такого, без чого жити не можна, не вистачало в Рябому Хуторі: дітей. Не було дітей, не народжувались вони. Старі діди вже й забули, як це робиться, а жінки були або знесилені, безплідні, або ніяк не могли зачати дитину в лоні своєму, хоч і були в декотрих чоловіки ще при силі мужській.

Через це сум великий оселився в Рябому Хуторі, й люди почали потроху село кидати, немовби була земля та отрутою занапащена.

Якраз саме тоді прийшла якось Марія з поля, де буряки сапала, в три погібелі зігнувшись, й почала картоплю чистити, аби вечерю вдовину зготувати. Сонце похилилося низько за вишневі садки, й листя на деревах висвітлювалось багряно-зелене, а гучномовець (він висів на тому стовпі, де колись вітер на бубоні вистукував свою пісню) розповідав щось важливе про атомну бомбу, й зморена Марія думала про те, що треба ще корову напувати свою, Ларку, а спина боліла, й сон змагав Марію, – і раптом в ту мить почула вона голос свого Василька. Не повірила була —та ні! Голос її Василька звучав виразно поруч:

– Мамо, – мовив Василько, – намалюйте мені птаха гарного. Якби ви знали, як тут сіро... Все тут сіре – і люди, й сонце... Тяжко мені в цьому сірому світі.

Знову якийсь сумнів укрався в душу Марії.

– Хіба ж це ти, Васильку? – стиха спитала вона. – Ти ж не вимовляв літери "р". Казав

завжди "либа".

- Ви забуваєте, мамо, що я виріс і що тепер мені дванадцять років. Я вже навчився вимовляти "р", тільки "р" те сіре, і все навкруги сіре. Намалюйте щось, мамцю.

Озирнулася навкруги Марія - все як було: стіл під деревом стоїть, на столі миска, в мисці - картопля помита, шматок хліба, цибуля, сіль, і кисляк у глечики. І сонце вечірнє лежить на тому столі, все запилюжене, мов мандрівник стомлений, що ходить від села до села.

Другого дня Марія подалася до Ярополя. Купила папір, фарби, гуаш, пензлики. Руки в неї тремтіли, як вмочала пензлик у фарбу й перші кольорові лінії прокладала. Гадала - не вийде нічого в неї, гадала, що вмерли в ній ті птахи дивовижні й зів'яли ті квіти неземні, яких колись малювала. Та рука сама йшла по паперу, наче хтось вів її, знаючи наперед, що має вийти, й, вже не думаючи, Марія вмочала пензлик в ту чи іншу фарбу, впевнено відбиваючи один колір другим, контрастним. Так мало-помалу почав виходити на папері великий жовтий птах, вкритий дрібними білими квіточками з веселими зеленими оченятами; птах був оточений червоним листям, а потім сміливо й вправно обвела Марія свого птаха і листя темно-коричневим контуром, з'єднавши листя в'юнкими синіми гілками. В тому часі зайшла до неї за сірниками сусідка, Вірка-солдатка, і, побачивши те диво, сплеснула руками:

- Ой, Марієчко, дай мені цього птаха... Такий гарний! Дала їй Марія малюнок, хоч і не любила Вірку за паскудний характер і лихомовство, та все ж приємно було Марії, що малюнок її комусь до вподоби припав. А невдовзі - за якихось місяців три-чотири - по селу поповзла чутка, що Вірка-солдатка завагітніла. І хоч чоловік її з армії не повернувся, хоч і невідомо було, з ким вона могла злигатися в Рябому Хуторі, та проте Вірка-солдатка з сяючим лицем по селу ходила, нахваляючись перед усіма жінками своїм животом. Тим часом Марія, ні про що не відаючи, малюнки свої надалі малювала: синю двогорбу корову, на боках якої стелилися білі дрібні квіти, рожеву птицю, в якій хвіст був з червоних і чорних квітів, або ж зеленогр лева з червоними очима. Малюнки свої сусідкам Марія пороздавала, щоб хати прикрашали, бо тоді з картинами кольоровими погано було, ще не видавало видавництво "Мистецтво" мільйонними тиражами репродукцію відомої картини художника Галактіонова-Хмари "Переселення в нову хату" чи художника Григорова "Засідання правління каси взаємодопомоги артілі ім. Суворова". Плакатів теж ще мало видавали, надто ж кольорових. Через це малюнки Марії користувались таким підвищеним попитом.

І щоб ви думали? Майже всі жінки на тому кутку, де жила Марія, завагітніли й почувалися щасливими, й невдовзі по селу перші гульки прокотилися на хрестинах, й хати сповнилися дитячим вереском, й заспівали по вечорах щасливі матері колискові пісні над своїми жабенятками, кицьками, над своїми пташенятками - Іванками та Гальками.

Першою про чудесні властивості Маріїних малюнків чутку пустила Вірка-солдатка, звісно для чого: щоб приховати своє соромітництво, щоб не допитувався ніхто в неї - де дитину нашльондрала, з яким таким героєм, а може, чого доброго, з якимось

придурком малолітнім? Вірка-солдатка почала всюди нашіптувати, що це, мовляв, Марія така чаклунка, що вона, тобто Вірка-солдатка, й думати забула, як мужчина виглядає, і все ж, як тільки-но з'явився Маріїн птах у неї в хаті, так одразу й відчула, що дитинка прокидається в її материнському місці. Почали тоді молодиці бігати до Марії – просити малюнок на пам'ять – відбою від них не було. Дехто вже й почав гроші за малюнки пропонувати – тільки Марія не брала. Просила, якщо кому не жаль, папір їй приносити й фарби гуаш, бо дорого коробка цих фарб коштувала – 16 карбованців на старі гроші. Навіть з сусідніх сіл почали жінки приходити, бо і там люди прочули про дивовижні властивості малюнків Марії Поліщук. Марія, коли взнала, чому такий інтерес до її малюнків, просила жінок, якщо син у них народиться, називати Васильком. Народили в ті роки жінки в околицях Ярополя таку силу-силенну Василів, що потім через вісімнадцять років, коли призов почався, у військкоматі за голову хапалися: що не хлопець – то Василь.

Тут, читачі мої кохані, мушу застерегти вас, що я особисто не дуже вірю в антинаукові побрехеньки Вірки-солдатки. В тому, що це не так, переконують мене два фундаментальні факти.

Перший. Ну, якби її малюнки були справді такими чудодійними – невже ж би в самої Марії не народилася дитина?

І другий. Прочув про такі, сказати б, партеногенетичні^[5] властивості Маріїних малюнків наш громадський діяч, персональний пенсіонер С. О. Набатов. Самотужки приїхав у Рябий Хутір, розшукав Марію й випрохав у неї малюнок – не для себе, звісно, бо сам С. О. Набатов суворо дотримувався всіх норм моралі, а для дочки улюбленої, яка вже трьох чоловіків поміняла, а дитини не мала, і навіть сам київський професор Олександр Юдимович Лур'є нічого вдіяти не міг; сумний факт цей був вельми для С. О. Набатова прикрий, бо на цьому кінчалась славна династія Набатових й не було кому передавати естафету поколінь. Отож, хоч як боровся С. О. Набатов з усіма забобонами серед відсталих верств населення, але ж вирішив цього разу перевірити – а ну ж як не брешуть клятві баби з Рябого Хутора? У Марії якраз під той момент не було свіжих малюнків. Тоді С. О. Набатов вициганив один з тих, ще довоєнних малюнків, які знайшов Комсомолец на згарищі. І про цей дивний факт стало відомо С. О. Набатову. Малюнок йому не сподобався – мазанина якась примітивна, безсюжетна – не те що картини Айвазовського чи Галактіонова-Хмари. Приїхавши додому, одразу вирішив перевірити протипожежні властивості цього малюнка. Обережно відрізав ножицями від малюнка, який начебто не згорів у вогні, клаптик пожовклого паперу й підніс сірника. Папір одразу преспокійнісінько загорівся – так що лишилася в руці С. О. Набатово скоцюрблена смужка попелу. Звісно, зміркував собі, зітхаючи, С. О. Набатов, собачого лайна це варте. Одначе, про всяк випадок, малюнок помістив у кімнаті дочки – вона саме вчетверте заміж вийшла; кинув його під матрац. Пусте! Нічого з цього не вийшло.

Так переконливо було розвінчано міф про Маріїні малюнки.

Та все ж ними зацікавились у Ярополі – не біологічними, а художніми їхніми якостями. Спало на думку одному мистецтвознавцеві– хлопцю молодому й завзятому–

влаштувати в Ярополі виставку малюнків Марії Поліщук, хоч дехто – навіть і той же самий С. О. Набатов – нашіптували хлопцеві, що нічого в тих малюнках нема вартісного, художнього, навпаки, лише саме спотворення й деформація реально існуючого світу і що, мовляв, у жодному зоопарку в світі ви не побачите зеленого лева з червоними очима. Та не послухався їх хлопець, і виставку було відкрито.

І тут притрапилась така okazія. Валерій Орлик зробив передачу по телебаченню про малюнки Марії Поліщук та про її долю. Передача ця транслювалася по системі Інтербачення та Євробачення – і мільйони людей уздріли у кольорі малюнки Марії Поліщук, і у багатьох з них сльози з'явилися в очах, невідомо від чого – чи від радості, чи від чистого смутку; також побачив цю передачу колишній поліцай Прокіп Коробка, котрий жив собі в німецькому місті Рессельгаймі, де працював складальником на заводах "Опель", що належали фірмі "Дженерал моторс". Наче хтось ударив ножом в серце Прокопа Коробки, коли побачив він постарілу Марію, яку давно вважав мертвою, почув її голос, глянув на її малюнки, угледів нові гарні будинки в Рябому Хуторі, в яких стояли телевізори, електрорадіоли й магнітофони. Згадав Прокіп Коробка свій патефон, яким пишався незмірно, згадав ту' ніч, коли стояв він на колінах перед Марією, – і вийшов до найближчої аптеки, купив дві конвалюти снодійних таблеток люмінексу й, повернувшись під дрібним німецьким дощем в свою кімнату, проковтнув сорок пігулок нараз. Так фірма "Опель" втратила складальника, який закручував гайки розміром 13 мм на задньому мості легкових автомобілів марки "рекорд-II".

Мільйони людей побачили чисті малюнки Марії Поліщук – і слава художниці далеко розкотилася за межами нашого краю, На величезній міжнародній паризькій виставці "наївного малярства", де також було організовано ретроспективний перегляд картин митника Руссо й лемка Никифора з Криніци, Марія Поліщук була удостоєна Великого Призу – золотого лева зі смарагдовими зеленими очима. Також і в нас у Ярополі вона була увінчана золотою медаллю Григорія Сковороди. Після всіх цих подій її малюнки неймовірно підскочили в ціні. Аматори малярства й колекціонери, а подеколи й просто спритні ділки й епекулянти кинулися в Рябий Хутір – і ну давай ходити по хатах, скуповувати малюнки Марії Поліщук. Та майже ніхто малюнків тих не продав ні за які гроші, а Вірка-солдатка, яка вже мала трьох дітей, – білявого, чорнявого й рудого, – так навіть вигнала непроханих гостей. Жовтий птах Марії Поліщук висів у неї в рамці з-під ікони в позолочених ризах, у кутку, прибраний рушниками. Навіть С. О. Набатов – і той нарешті визнав Марію Поліщук після того, як прочитав у центральних газетах про її нагородження. Згадав, що має унікальний малюнок Марії, почав шукати під ліжком, під сервантом, на антресолях – все дарма. Виявляється, викинула укохана донька С. О. Набатова той малюнок на смітник разом з іншим мотлохом.

А Марії давалися взнаки старі рани – вона тепер ходила, спираючись на милицю. Важко їй було води взимку від зледенілої криниці принести, дров нарубати, корову вранці видіти. А скільки клопоту Марія мала з гостями. Леле, звідки тільки вони не приїжджали! Майже всі зарібки Маріїні йшли тепер на приймання гостей, надто ж

отих бородатих кіношників у замшевих куртках, які безперервно знімали в Рябому Хуторі свої фільми й примушували Марію раз у раз повторювати історію свого життя.

Через це деяким впливовим нашим городянам, а передовсім А. В. Микитасеві, спала на думку ось така гуманна ідея: оселити Марію в Ярополі, у великому культурному центрі, де життя кипить, де повсякчас відбуваються якісь визначні мистецькі події – от хоч би недавно відкрита виставка творів Д. В. Смаглія – члена Яропільського відділення Художнього фонду. А для цього надати народній художниці Марії Поліщук, лауреату багатьох премій, члену Спілки художників, двокімнатну окрему квартиру для плідної творчої праці й для полегшення побутових умов її самотнього життя.

Намовили-таки Марію переїхати до Ярополя: мовляв, там і ліфт, і центральне опалення, й гаряча вода цілодобово, й сміттепровід, й магазини продуктів поруч, і поліклініка Худфонду, де гарні лікарі й кабшет фізметодів лікування. Словом, погодилася Марія. І справді – дуже гарну квартиру дали їй на новому житловому масиві – так званих Яропільських Вишеньках: у великій кімнаті влаштувала собі Марія майстерню, а в меншій кімнаті спала. Тільки от ніяк не могла звикнути Марія до нашого міста. Скільки разів блукала вона поміж будинків стандартних житлового масиву, не можучи знайти свого дому, так що доводилося їй звертатися за допомогою до перехожих. До помешкання свого також не могла Марія при звичаїтись. Через те, коли отримала гроші за серію нових малюнків, покликала майстрів і звеліла їм вікно велике в спальні замурувати, залишити маленьке, як у хаті селянській, і ще звеліла під посеред кімнати поставити велику, щоб можна було на ній лежати, старі рани вигрівати. В під вмонтували електрокалорифер з терморегулятором. Квартиру встелила доріжками домотканими, на ліжку поклала гору подушок у наволочках вишиваних, а над ліжком у великій рамці повісила фотомонтаж, де все її життя документально змістилося: ось дівчинка вона ще маленька разом з татом, мамою й двома братами – на тлі лебедів і білої альтанки, намальованої на полотні; ось шлюбне її фото разом з Комсомольцем – чоловік її прихилив голову до неї, а сам вдягнутий у бавовняно-паперовий піджачок з трьома значками на лацкані – МОДРу, Тсоавіахіму й КІМівським прапорцем; ось вони вже в трьох – перед самою війною, а у Василька такий переляканий вигляд, бо фотограф сказав йому, що з апарата вилетить пташка, й Василько напружено чекав, коли ж вона вилетить, а коли зрозумів, що його обманули, то гірко заплакав; ось група партизанів, а серед них – Комсомолец зі старою трьохлінійкою, всі хлопці в смушкових шапках зі стрічками навскіс, худі і висхлі, як трава у жовтні; ось Марія перед новою своєю хатою, що збудували їй односельці, якась вона розгублена й зняковіла; ось відкриття пам'ятника Комсомольцю – він стоїть на постаменті, сором'язливий і молодий, посміхається, мовби не було війни, мовби й не горів зовсім Рябий Хутір, а біля підніжжя пам'ятника, серед жінок, які плачуть, – Марія, з темним, змореним видом, змарніла й стара. Ось Марія поруч з Головою Президії Верховної Ради УРСР, ось вона в Парижі – розмовляє з президентом Франції. Все її життя вмістилося під склом в одній рамці на п'ятнадцяти аркушиках

фотографічного паперу.

Одного яропільського ранку, коли сніг падав й одразу чорнів під ногами перехожих й колесами автомобілів, пригадала Марія, як вилітали з дверей церкви мільйони білих метеликів, залишаючи по собі золотавий пил і ніжний шурхіт, мовби хтось шовком шелестів. Зібрала свої пожитки у валізку фанерну, фарбовану в сірий колір, фотомонтаж зі стіни й малюнки туди поклала, й, накульгуючи, подалася на автобусну станцію. Приїхала в Рябий Хутір, відчинила двері своєї хати і довго стояла перед порогом, хоч ніякі білі метелики з хати не вилітали. Назавжди повернулася Марія Поліщук до Рябого Хутора – і з того часу вже нікуди не виїжджає з села. Малює собі малюнки, лається, буває, з Віркою-солдаткою, в якої тепер вже вісім лоботрясів росте, порастає на городі й ходить до пам'ятника Комсомольцю – квіти поливати.

Кажуть, що одного разу бачили, як Марія саджала в землю сизе перо голубине. Тільки ніхто не зрозумів, навіщо це їй.

Сказання сьоме, в котрому автор оповідає про експеримент професора Скуратова, об'єктом якого став Лаврін Червінка, та знайомить читача з деякими історичними особистостями, поміж котрих бачимо Івана Богуна, Григора Гамалію, Бонавентуру Шпака, Барнабаса Швидницького та отця Яна Пшиємського – голову духовного суду яропільської капітули.

Хе-хе-хе, як мовить у таких випадках Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Художнього фонду. Цікаво, а що б ви сказали, коли б котромусь з ваших знайомих стукнуло кілька сотень років від дня народження? Що б ви йому, наприклад, подарували, читачі мої, сповнені чеснот всіляких? Бурштинові запонки, модну шовкову краватку, еластичні шкарпетки, шкіряний жовтий портфель з безліччю відділень та закутків, ніби у старому готелі, або адрес у сап'яновій палітурці, прикрашений триповерховими підписами – вершинами каліграфічної абсурдності й пихатого графологічного несмаку?

Так от, друзі мої скептичні. Я сьогодні не схильний до жартів. Хочу правдиво і щиро розповісти про одного з найстаріших жителів міста нашого Ярополя. Ви вже, певно, здогадалися, що йтиметься про Лавріна Червінку. Саме про нього хочу поінформувати вас, бо загалом людина він надзвичайно скромна – іменини, скажімо, влаштовує раз чи двічі на століття, до того ж нікого на ті геронтологічні свята не запрошує.

Насамперед хочу змалювати вам його зримий портрет, бо як-не-як, а навіть найліпша фотокартка неспроможна передати усієї чарівності та невимушеної безпосередності оригіналу. А подобизна його така: має дві ноги й дві руки, зросту не великого й не малого, об одній голові і ходить, навперемінно ноги переставляючи; а обличчя має таке: двоє очей, розміщених, як годиться, під чолом, а між ними ніс – не довгий і не короткий, попід носом вуса, а під вусами – рот. Уся ця композиція

підборіддям завершується, а голова достойно на шиї тримається, як і личить цьому важливому верховному органу – мати підтрим у вигляді хребців та м'язів. Коли спить Лаврін Червінка, то хропе, коли ж бодрствує, то або відпочиває, або працює. Відпочиває звісно як – дивиться телевизор чи "Життя святих" на ніч читає (ця родима пляма у нього ще з часів феодалізму лишилася).

А хобі у Лавріна Червінки таке: він реєструє погоду міста Ярополя. Не тільки веде реєстраційні книги погоди, котрі завше у нього в зразковому стані з погляду як технічно-наукової досконалості, так і відсутності чорнильних ляпок та іншої канцелярської брудизни, але й на власну руку провадить фенологічні спостереження – себто щонайменші порухи природи нашої неосяжної відмічає. Спитайте його: чим славний був рік, скажімо, 1669-й —примружить очі (а пам'ять у нього досконала, подиву гідна) й одіпре: у році тому в місяці березні велике потепління було, через що дерева листям молодим, яро-зеленим завчасно зачухерявились, але на свята великодні страшний мороз ударив, лиха значного деревам накоївши. А, к приміру, рік 1709-й чим Лавріну Червінці запам'ятався? Велика мишина напасть того року Яропіль спіткала: наплодилося сірої миШви видимо-невидимо, йшли миші смердючою юрмою просто через місто, добрих горожан наполохавши, все їстівне нищачи. А рік 1816-й? Небаченої хурделиці то був рік, коли багато звіра дикого в лісах наших загинуло, вовків зсібно ж та зайців... А 1913 рік знаменний для Лавріна Червінки архіцікавим атмосферним станом, супутником посухи, коли й місяць-серпокрил, і зорі, й інші явища на небі – все вкрилося туманом червоним: видиво напрочуд красиве й таємниче. Я так собі міркую, читачі мої науково шдкуті, що якби всі Книги Природи, списані Лавріном Червінкою, видати належним чином та з ілюстраціями у вигляді старовинних гравюр, то мали б ми працю виняткової ваги, порівняти яку можна було б хіба що з Дарвіновим "Походженням видів"...

Отакий він, наш Лаврін Червінка. Звісно, кожен з вас розуміє, що людина, яка прожила стільки років і збирається ще стільки ж прожити, являє певний інтерес із погляду медицини. У цьому відношенні Лаврін Червінка чоловік теж непересічний; помітний слід своєї могутньої індивідуальності залишив він в історії сучасної медицини. Одного разу приїхала до нього спеціальна експедиція Інституту геронтології Академії медичних наук: два доктори наук, п'ять кандидатів, лаборанти й препаратори. Привезли з собою приладдя: фотоелектрокалориметр, апарат Варбурга, камери Горяєва, піпетки, колби та інший усякий дріб'язок, потрібний для поглиблених наукових досліджень. Почали, звісно, Лавріна Червінку розпитувати: мовляв, так і отак, поділіться, громадянине хороший, вашим досвідом довгожиття – може, травичку знаєте якусь особливу абощо? Ні, каже, ніякої трави такої не знаю, даруйте, громадяни лікарі, старому, коли щось не тее... Ну добре, кажуть геронтологи, а може, ви не п'єте горілки, з якої причини зійшло на вас довголіття? П'ю, каже Лаврін Червінка, її, громадяни, цю гидоту, гріх брехати, п'ю... Ну добре, кажуть тоді знетерпілі науковці, а може, сала ви не їсте, в якому, як відомо, багато стеаринової кислоти та холестерину? Скрушно розводить руками Червінка, зітхає: їм, каже, люблю сало це вредне, особливо коли з

часником та під чарку... Ну, добре, кажуть тоді дослідники-вчені, може, ви не курите, громадянине? І на це мудре їхнє запитання відповідає наш герой у тому смислі, що курить він так приблизно років із 290- тільки колись люльку смоктав, а тепер перейшов на цигарки "Біломорканал". І по всяких інших лініях доскіпливо розпитували його борці за довголіття - і всюди діставали вичерпну відповідь, яка мала велике як теоретичне, так і практичне значення для нашої медицини. Потім сантиметром обміряли Лавріна Червінку, спеціальними дзеркалами просвітили, де треба, простукали, прослухали і встановили, що серце має він ліворуч од серединної лінії організму, а печінку - праворуч. Серце помалу собі човга, а печінка помалу виробляє потрібні Лавріну Червінці ферменти... На підставі своїх досліджень медики видали велику монографію, друковану в Будапешті на крейдяному папері, з кольоровими ілюстраціями: "Підсумки праць комплексної експедиції по вивченню організму довгожителів Л. Ч. (себто Лавріна Червінки. - *Прим. автора*) з погляду лугово-кислотної рівноваги та наднирково-гіпофізарної гормональної протидії" - раджу кожному, охочому до знання, книгу цю прочитати.

Але навіть і нам, людям, котрі не мають жодної медичної освіти, ясні джерела довголіття Лавріна Червінки: вистачить для цього хай навіть побіжно зазнайомитись в його style of life, як кажуть американці, тобто способом буття.

Живе Червінка на вулиці Космонавтів - колись це була околиця міста, так званий Волинський шлях, а тепер майже в самому центрі Ярополя опинилася його садиба; мешкає у будиночку маленькому, збудованому, ще коли Лаврін Червінка тільки Києво-Могилянську академію скінчив: старенький будиночок, але затишний, зручний, чотири колони його підпирають і чавунна табличка збоку від дверей:

"ПАМ'ЯТНИК АРХІТЕКТУРИ.
ОХОРОНЯЄТЬСЯ ЗАКОНОМ"

Кімнатки невеличенькі, теплі, стеля майже як у сучасних приміщеннях - невисока, а стіни шпалерами гарними обклеєні (у 1912 році замовляв у купця Царьова) - синій виноград і червоне листя із золотом, тиснені на цупкому папері. А в залі - на почесному місці, в рамці дубовій висить, сказати б по-сучасному, випускна фотографія дипломників Києво-Могилянської академії, а на ті часи це була гравюра чистоти ліній незрівнянної.

Ось бачимо Лавріна Червінку з товаришами його вірними - тут і рудий Бонавентура Шпак, і тихий Йосафат Гуторович, котрий потім загинув у Мальборку, і велетенської сили та спритності Барнабас Швидницький, і мудрий філософ Софроніус Жаба, котрий став потім доктором Болонського університету. Вони стоять на першому плані у кунтушах, підперезаних пасами міцними, зверху киреї, накинуті на їхні дужі плечі, погляди сміливі - куди ж вони дивляться, хлопці 1697 року, поміж яких втулився підтоптаний трохи, але ще хвацький Лаврін Червінка? Куди спрямовані їхні погляди? Бачимо скелю непорушну, кам'яну твердь, об яку б'ються хвилі, - "non praevalerunt" викарбувано на скелі цій, - НЕ ЗДОЛАЮТЬ. Бачимо якір важкий, що на ньому міцно тримається земля наша та небо - "non movebunt" накреслено на тому якорі, - НЕ

ЗРУШАТЬ. Бачимо ми вогонь великий-емблему всесогрівуючої любові до вітчизни милої – та людину, що руки простягла до цього вогню, на якому написано: "non exingvunt", – НЕ ЗГАСЯТЬ.

Меблі дуже прості в кімнатах Лавріна Червінки, старі, темні. Термометри на стінах та барометр старовинний шкіперський, голландський, подарований професором Миколою Сидоровичем Холодним, котрий придбав цей раритет на лондонському аукціоні, куди потрапив під час наукової конференції, влаштованої Королівським товариством. Книжок старих герой наш майже не держить, так що не сподівайтесь поживитися у нього якоюсь букіністикою. Тримає головно довідники з садівництва.

Але до чого вся оповідка моя хилиться? А до того, друзі, що життя веде Лаврін Червінка спокійне, раз і назавжди усталене; з життя його видалена усяка нервовість та поспіх – тобто невід'ємні майже елементи нашого неспокійного світу; всяка рухливість, шарпанина, суєта, багатослів'я, гомін механічний, дзенькіт, шарварок, балаган, брязкіт, джазовий вереск, хрип, свист, артилерійська канонада, зойки поранених, гавкотня, дитячий рев, стукіт у двері, виття моторів, регіт, дзвін пожежників, цокіт копит, любовні зітхання, постріли – усього цього позбувся Лаврін Червінка багацько років тому в найрадикальніший спосіб: він оглух. І хоча має найновішу модель слухового апарата, користується ним у дуже особливих випадках. Самі помізкуйте: на якого біса Лаврінові Червінці слух здався? Хобі в нього самі знаєте яке: виходить помалу надвір вранці, зіщулившись, та й дивиться, що із сонцем червоним коїться: чи встало з-за овиду, а чи забарилося? Що з птахами діється – чи стрибають весело з гілки на гілку, чи у вирій подалися? Що з хмарами трапилось за ніч – чи лежать на небі, мов галушки, а чи вітер їх проковтнув ненаситний?

Отак і жили б ми, браття, не знаючи, властиво, нічого про скромного і непримітного старця нашого Лавріна Червінку, котрий тихо тягнув тягар свого сумирного життя, нікому не стаючи на заваді, коли б не зловісний, пам'ятний усім старим яропільцям приїзд професора Скуратова – далекого "родича тих Скуратових, недалеко від яких стояв і наш дім. Професор взагалі й на професора не був схожий – ходив у джинсах, грав у футбол з хлопцями, по кілька разів перепливав Богунку та залицявся до дівчат на танцюльках. Бо професор Скуратов був у 11,4 раза молодший за Лавріна Червінку; виспортуваний, гречний, але з холодним, зверхнім поглядом, ніби людина, яка про інших людей знає щось таке, чого вони й гамі не відають. Як почув професор Скуратов про яропільського нікому не відомого довгожителя, у той же день навідався до нього, познайомився. На честь такої події Лаврін Червінка навіть апарат слуховий увімкнув, а Скуратов запропонував старцеві, попередньо його люб'язними манерами причарувавши, чи іншим якимось робом – того я не знаю, отой експеримент похмурий, котрий нас так усіх приголомшив і котрий мав, треба щиро визнати, дуже позитивні наслідки для розвитку психологічної науки. Мені не відомо, чим спокусив молодий диявол у джинсах старого янгола, але, завжди далекий від усяких новочасних, новомодних віянь, старець погодився на цей експеримент.

Тоді професор Скуратов сів у машину й кудись повіявся з Ярополя днів на три.

Повернувся він з апаратурою – різним причандаллям не зрозумілого нам призначення. На експеримент професор Скуратов запросив кілька вибраних представників яропільської громади, з-посеред яких був я, через що все, що ви далі почуєте, є донесення самовидця, який все бачив на власні очі, і де завгодно, під будь-якою присягою я підтверджу мої понижчі слова.

Ми зібралися у невеличкій залі в помешканні Лавріна Червінки (було нас п'ятеро), і насамперед професор Скуратов виголосив коротке слово, в якому визначив цілі й методи експерименту. Виявилось, що професор Скуратов завідує лабораторією моделювання психічних процесів у Київському інституті кібернетики. В результаті напружених шукань професорові Скуратову вдалося розробити метод відтворення за допомогою спеціальної апаратури тих картин і образів, що будь-коли в минулому зафіксувалися на РНК головного мозку людини; я не вдаватимуся в подробиці цієї вельми складної методики, бо, каюся, забув оті всі електрофізіологічні та біохімічні деталі, що їх нам намагався витлумачити професор Скуратов; та справа, зрештою, не в тім – з методикою професора Скуратова кожен з вас може познайомитися, якщо перегляне уважно комплект київського журналу "Кібернетика". Головна річ у принципі. Відкриття професора Скуратова довело, що вся інформація, – незалежно від її змісту і значення для пацієнта, – надходячи до мозку людини, записується на РНК, мов на магнітофонній стрічці, й уся справа полягає лише в тому, щоб розшифрувати цей запис. Гадаю, що ясніше й не скажеш. Ну от. Світло у тій залі притемнили, настрій у нас був не скажу щоб пригнічений, але якийсь незвичний, урочисто-тривожний. Світила маленька лампочка на столі, де стояла апаратура Скуратова, та ще блимали якісь червоні індикатори на пульті керування; зрештою, коли почався експеримент, професор вимкнув цю лампу, і морок охопив нас. Але передовсім професор Скуратов надягнув на голову нашого героя шолом, схожий на шолом космонавтів, від якого бігли різноколірні дротинки до підсилювачів. З'явився звук – таке собі гідке виття, мовби настроювали радіоапаратуру. Скуратов покрутив щось на пульті, й виття зникло.

– Все готове, – сказав Скуратов. – Починаємо експеримент. Прошу зберігати тишу хоч би там що.

Спочатку було темно, ми сиділи затамувавши подих, але нічого не бачили, лише чули, як гуде стиха апаратура. Та раптом трохи розвиднілося, мовби світанок над снігами піднявся, голубе й прозоре світло, дорога засніжена – здавалось, ступи крок – і сніг захрумтить під ногою. Апаратура професора Скуратова не проектувала зримі образи на плаский екран – ні, вони виникали поруч з нами, ми самі мовби опинилися серед спогадів Лавріна Червінки, стереоскопічно-об'ємних і водночас нематеріальних: дивне почуття учуднення, ніби ти потрапив в ріку Часу, занурився в її темні води, блукаєш у світі тіней, серед яких бачиш самого себе і своє дитинство, котрим керує професор Скуратов. З'явилося жіноче обличчя – й ті очі були очима Лавріна Червінки, бо то були очі його матінки; потім дерева у цвітінні, ще якісь неznані обличчя, пасіка – бджоли, мов золоті сні, прогули над нами, й ми вийшли у степ. Леле, що то був за степ! Які трави шелестіли в ньому, якби ви тільки бачили, друзі мої землелюбні! Ріки древні

несли свої струмені чисті, повні рибою, крізь глибоководдя, обмілини та пороги туди, де в плавнях, у рясці птаство держави свої заснувало; а в байраках та долинах коні скачуть – чи здичавілі татарські, із степовими гарячими очима, чи, може, хазяїн їхній – козак необачний – голову свою поклав на диких полях? Аж бачимо нову картину: сунуть на нас вершники – і нема їм числа; й небо чорне – горять села під Старокостянтинівом; риплять вози, йде воїнство піше із самопалами на плечах; імливий трохи образ, розмитий, бо, як пояснив Скуратов, у старечих клітинах мозку Лавріна Червінки певна частина РНК піддалася саморуйнації. Аж ось із безладдя лик грізний проглянув, і завмерли наші серця: у червоній шапці з двома перами від павлина, у підбитій соболиним хутром киреї, теж червоній, гаптованій золотом, похмуро глянув гетьман Богдан Хмельницький; на горішніх його повіках міхурчики важкі набрякли – від недосипу; кинув на Лавріна Червінку гетьман Важкий погляд і конем ледве на бідного довгожителя не наїхав.

– А ти, мосцьпане, чом не пристав до армії моєї? – питає гетьман. – Чи не шкода тобі народу нашого, чи не бачиш, скільки крові невинної християнської вороги пролили?

– Шкода, пане гетьмане, – чемно відповідає Лаврін.

Гетьман відпустив трохи повідці, й кінь став навдибки. Потім важко гупнувся передніми копитами на землю.

– А якщо тобі шкода, то в похід чом з нами не йдеш? – питає гетьман.

– Е, пане гетьмане, – скромненько вклоняється Лаврін Червінка. – Я – людина маленька. Мені треба бути обережним, бо не дай боже якась куля дурна свисне – і хто згадає Лавріна Червінку? Га? Ні, пане гетьмане, моя хата скраю. Моє діло – погоду записувати.

Гнівом налилося обличчя гетьмана, та нічого він не сказав, а стьобнув коня свого люто й подався далі, туди, де небо чорне... Яке нещастя, подумали ми, що нема з нами кіноапарата чи хоча б фотокамери, але згодом професор Скуратов пояснив, що все одно нічого б на плівці не зосталося, бо природа цих тіней минувшини не квантова, а якась інша, нам, старим, незрозуміла.

І тут бачимо, ще не передихнувши від одного змертвіння, місто наше преславне, Яропіль наш любий; гай-гай, снігами весь занесений, а там, де никі станція спостереження за космічними орбітальними станціями, – там якраз костьол домініканський: гранчастий готик, мури сірого граніту, по карнизах та стрільницях білі снігові лінії конструкцію його присмеркову креслять. А на льодяній поверхні Богунки козацтво змерзле чогось там вовтузиться. Що тут діється? Б'ють ломами кригу, де тонша, де синюватими плямами з-під снігу проглядає, вирубують ополонки; на тії ополонки кладуть ломаччя та соломою його притрушують, чудернацькі ніби копиці ставлять. До чого все це? А поміж козаками ходить ще молодий, із завзятим обличчям, смаглошкірий полковник – і мороз чи хвиляна його натура на вилицях білі обліки позоставили, гризе нетерпляче обмерзлий вус, козакам наказує, щоб з роботою квапилися... Сніг замітає дивні "копиці"... Здогадка раптом примушує серце моє стиснутися... Невже це він? А з Волинського шляху вже чути брязкіт зброї та іржання

коней. То драгунія пана Тишкевича скаче! Славна драгунія – сталь і крила, честь і слава, гордість Речі Посполитої. Міцні, сміливі лицарі, до воєнної роботи при звичаєні. Ось і зараз – бачать вони на тому боці Богунки цих ребеліантів – козацтво українське – і витягують рум'яні зморожені драгуни з піхов важкі палаші; гей-гей, до бою! Вперед! Хай веде нас свята Марія! І, пришвидшуючи біг, кинулась залізна драгунія пана Тишкевича з гори додолу, туди, де біля копиць козацькі коні легкі крутяться; страшний був той лет – навіть мені, людині, яка бачила танкові атаки, стало моторошно: ось ближче, ближче, хрипко дихають коні, пара рветься у морозяне повітря – і раптом пострілом, зойком, звуком, страшним і нестямним, мовби впало щось важке, із скла зроблене, та навпіл переломилося – озвалася Богунка: то луснула крига під важкою драгунією пана Тишкевича; в ополонках борсаються жовніри в блискучих панцирах – і нема їм порятунку й не буде... Ковтають гірку холодну воду коні, кричать людськими голосами, – їм теж немає рятунку. А з гори, із засідки, вилітає козака кавалерія, і попереду летить той молодий полковник, котрого бачили ми на річці, так, це він, я не маю тепер жодного сумніву: це полковник Богун, а річка наша ще не зветься Богункою, а прозивається Холодицею – й тільки після цього бою люди наречуть її Богункою... Пан Тишкевич хапається червоними мокрими руками за край ополонки, але обламається під ним крига, і він пірнає у підводне царство, у темряву вічну, звідки нема вороття, й жодного з драгунів уже не видно на березі, бо року того не було на цій землі милосердя межі народами людськими...

Ми сидимо незрушно в домі Лавріна Червінки, й тягар на наші плечі впав великий – тягар історії, й не можемо ми ворухнутися... Треба було тоді стати, припинити той сеанс братовбивства, той найжорстокіший допит перестарілого нашого земляка Лавріна Червінки, та, на нещастя, ніхто з нас не знайшов сили на це... А професор Скуратов, мов його ніщо не обходить, поглядає з цікавістю на зображення, але й не забуває за апаратурою стежити, підсилювачі регулювати... Треба було припинити... Та хіба ж хтось знав, які картини ми далі побачимо, хіба відали ми – які таємниці увібрала в себе душа лагідного Лавріна Червінки?

А між тим на багато років уперед ми стрибнули, у початки освіченого XVIII століття, через нескінченні картини погоди, яку чесно споглядав Лаврін Червінка, та поминаючи зображення якоїсь жінки – всі натуралістичні картини професор Скуратов повимикав, як справжній джентльмен. І от нарешті бачу я Лавріна Червінку в якомусь колі, з-посеред якихось людей... Стривайте: адже це його колишні товариші по академії – Бонавентура Шпак та Барнабас Швидницький, а з ними якийсь молодий козак у синьому, подертому на ліктях жупані: високе чоло його, русяві вуса й усмішка дитинна здалися мені знайомими... Чуємо голос козака того: "Вислав мене до вас полковник фастівський Семен Палій. Чи ви чули, що край наш вогнем повстання охоплений проти шляхти та поміщиків?"

Боже мій, невже це він? Але ж чому Лаврін Червінка нікому ніколи не казав про свої зустрічі з ним? "Чи згодні ви, брати мої, понести слово правди народу нашому, котрий у ярмі панському, під унією дичавіє, забуваючи про свої колишні вольності та

високу освіченість свою втрачаючи. Пани знущаються з нас, вільних селян закріпачують, віру нашу зневажають. А тих, хто повстає проти шляхти, винищують, жінок і дівчат наших безчестять, а тим, кого не вбивають, щоб було кому на ланах працювати, – тим вухо ліве відрізають. Позначено вже тим страшним тавром сімдесят тисяч братів наших. Отож питаю я вас: чи пристаєте ви до Палія? Чи згодні ви повстання проти панів готувати в Ярополі та селах поблизьких? Чи підете ви з нами туди, куди поведе нас полковник Палій? Чи згодні ви на те, щоб краще смерть прийняти, ніж у безчесті жити? Чи сповна ви розумієте, на який шлях небезпечний стаєте? Чи даєте клятву вірності побратимству нашому?"

Відповідають згідно усі троє – Бонавентура Шпак, Барнабас Швидницький та Лаврін Червінка: "Присягаємо. Присягаємо. Присягаємо".

Хто б міг подумати, що поталанить нам побувати при події цій історичній, щодо якої різні існують версії через обмеженість достовірних джерел. А цей козак молодий... Впізнав я його...

Та зникає обличчя віщуна русявого, у променях сонця, згасає – і перед нами постає інша подоба: в чорній сутані, худий, натхненний, з невеличкою чорною борідкою, з очима, в яких ніч стоїть, дивиться на нас допитливо і гостро отець єзуїт Ян Пшиємський – голова духовного суду яропільської капітули: темно у підвалі домініканського костюлу, а зверху ще гнітить нас сумна мелодія "Te deum". Ворушачи тонкими пальцями, які, здається, можна запалити, мов свічки, Ян Пшиємський починає своє казання, а ми мову ту покірливо слухаємо, ми – і благочесний наш Лаврін Червінка, бо то він сидить навпроти отця єзуїта.

"Дійшов до нас погомін, – мовить отець Пшиємський, – що пан Червінка cum assistentia[6] і трьох незнаних ближче осіб вступив у злочинний зв'язок із самим сатаною, займаючись ночами чаклунством та іншими диявольськими фортелями. Primus testis nobilis[7] Ганна Холявська доносить нам, що бачила, як пан Червінка та неznані ближче особи вночі, при світлі свічок, полум'ям униз поставлених, incantaciones – тобто заклинання промовляли, а потім, перетворившись на *літавців*, над Ярополем кружляли. А з ними літав ребеліант відомий, поплічник зрадника Палія, який хлопство на бунт підмовляє. Бачили свідки наші, як ребеліант той шаблею над Ярополем вимахував й слова богопротивні й підбурюючі виголошував проти шляхти доброчесної. Хочу я пригадати панові Червінці, що невмирущої пам'яті папа Інокентій VIII у буллі своїй "Summis desiderantes" поклав на наші плечі богопотрібний обов'язок винищувати вогнем чаклунство та чарівництво во славу матері нашої святої, єдиної римської церкви. Хочу я також нагадати панові Червінці, що у зведенні законів церкви нашої богонатхненної, зібраних преподобним Якобом Шпренгером, у його знаменитому "Malleus maleficarum" приповіджено, аби вогняним тортурам піддавати чорнокнижників та чаклунів, які ступили на згубний шлях зносин з дияволом, аби довідатися, хто допомагає їм у цьому злочинному ремеслі".

Цегляними сходинками ступають вони ще нижче, у той потаємний сутерен, освітлений червоним полум'ям, де іржаві блоки на гачках почеплені, а у вогні

розпечені залізні дротики біло світяться. Коло вогню кат весело гризе кістку, час од часу запиваючи смаженю добрим подільським вином. Ян Пшиємський та Лаврін Червінка повертаються у келію отця єзуїта, сідають на дубові лави, і розмова їхня точиться далі.

"Ми могли б одразу зачати святе наше діло, згідно зі статтею двадцять другою Магдебурзького права, котра велить нам, не гаючись, провести звинуваченого крізь вогонь і воду, – мовить далі отець Пшиємський. – Але стосовно пана Червінки має наш магістрат вельми зичливу опінію. Тому, не хочачи піддавати тіло панове і душу тортурам, хоч велику призру на пана маємо, і вірячи, що ви есте добрим християнином і добрим сином матері нашої Речі Посполитої, ми, з допущення божеського, обмежившись *libera confessata*, тобто допитом без тортур, маємо намір пана Червінку звільнити".

Радість пише свої непевні знаки на обличчі Лавріна Червінки, та завчасно. Бо тихо ворухить пальцями отець Пшиємський.

"Але пан Червінка мусить довести, що гідний він нашого зауфання, тобто довір'я нашого. Він мусить освідомити нас: хто його спокусив, хто штовхнув його на шлях схизми? Хто отой Паліїв поплічник? Коли і задля якої мети зайшов він до Ярополя? Де переховується? Які слова сатанинські казав він панові Червінці? Хто з яропільців, відомих пану Червінці, вступив з цим ребеліантом у зговор злочинний? Мусить пан Червінка, аби переконати нас у чесних своїх намірах, підписати отсей пакт, кров'ю власною його скріпивши".

Отець Пшиємський подав Лаврінові Червінці аркуш, і читає наш герой, тремтячими руками держачи цей папір, отаке:

"*Pactum in praetorio Jaropoliensi, Sabbatho ante festum Sancti Jacobi Apostol proxima , anno 1703:*

"Дня сього, я, міщанин міста Ярополя Лаврін Червінка, перед лицем господа бога всемогутнього, єдиного як для римсько-католицької, так і для греко-руської та греко-католицької церкви, присягаю кров'ю своєю і навіки-віків, що, бажаючи сили свої докласти в боротьбі з сатанинськими помислами та ребелією, яко християнин вірний, сьогодні та *in futurum*^[8] і буду сповіщати отців церкви святої католицької про всі вчинки, які можуть зашкодити великому вченню християнському, державі нашій та маєстатові королівському, вчинені різними свавільниками, і складу реєстр оних осіб, згідно з своїм розумінням. Якщо ж присяги сеї я, Лаврін Червінка, не дотримаю, хай скараний буду я на *confessata corporalis*^[9], виконані през ката нашого міського, майстра Кшижановського, після чого на горло хай буду скараний. Amen".

Як би мені хотілося отут скінчити історію цю смутну, доблесні читачі мої! Та не можу поставити я на цьому місці рятівну крапку, бо поклав собі все вам повідати, що побачив я в часі того нелюдського експерименту, попровадженого професором Скуратовим.

Мовить далі отець Ян Пшиємський голосом тихим, майже голубиним: "Роблячи *communicatio conclusio*^[10], кажу, що ступає сьогодні пан Червінка на дорогу слави та

звитяги... Се дорога великих чеснот, бо се дорога боротьби за істину господню. Хай позбудеться пан Червінка тих гризот совісті або сумління, котрі можуть заввидитися йому на самім початку його богопотрібного спрямування, бо, *primo*[\[11\]](#): пан Червінка укоронований буде небесною благодаттю та милостію божою, *secundo*[\[12\]](#); пан Червінка винагороджений буде у найближчій терміні тридцятьма дзвінками, і, *tertio*[\[13\]](#): комісія наша та пакт сей зостануться у повній конфіденції, тобто таємниці, на віки вічні, через що ім'я пана Червінки лишиться чистим і незайманим і не зазнає (*dyffamatio*[\[14\]](#) в очах громади яропільської, вобец чого не мусить пан Червінка за життя своє боятися перед обличчям пам'ятозлобних ворогів наших, в чому я, отець Ян Пшиємський, на хресті святому присягаюся".

Він виймає невеличкий срібний ніж і подає його нашому Лаврінові Червінці. Настає страшна мить: герой наш розтинає ножом тим єзуїтським палець і кров'ю своєю підписує пакт...

Професор Скуратов блимнув запальничкою – закурив сигарету, дивлячись, як ставить свій підпис Лаврін Червінка у неіснуючому присмерку того давно померлого липневого дня.

І швидко – швидко! – велике свято у Ярополі починається! Б'ють барабани, драгуни оточили майдан перед домініканським костьолом, а на дерев'яному помості весело походжає майстер Кшижановський – на його голові чорний каптур з прорізами для очей, віц убраний у червоні штани та чоботи, а більше на тілі його гладкому та спітнілому нічого нема, бо день сьогодні спекотний. Сонце вже перекинулось за браму Потоцького, хилиться до вечора, але гаряче марево не спадає, їдка курява стоїть над містом, бо валкою через Яропіль ідуть вози з дровами та соломою – туди ж, куди й ми з вами поспішаємо – на майдан. Збігаються старе і мале, щоб подивитись на превелике диво: як палитимуть на вогнищі схизматика і бунтаря, ребеліанта і безстрашного козака, вірного товариша полковника Семена Палія, сотника Григора Гамалію – колишнього студента Києво-Могилянської академії, безвірника і чорнокнижника, що прилетів до Ярополя на *літавці*, – як каратимуть на горло Григора Гамалію. Так, брати мої, саме так! Це був Григій Гамалія – той, про кого народ наш склав пісні й думи...

Це був він.

А старець наш благочестивий, Лаврін Червінка, тюпає довгими коридорами замку Потоцького, і дзеленькає у шкіряній торбинці червоне золото – тихо і мелодійно дзеленькає, мовби птахи золоті десь весело щебечуть... Птахи золоті стрибають у серці Лавріна Червінки, але назустріч йому, у іржавому гromі кайданів, йде Григій Гамалія, його побратим, котрого ведуть жовніри на муку. Цей грім кайданний – мовби якісь монстри-покручі залізні танцюють, кривляються, підморгують – а ми щось знаємо, Лавріне Червінка, а ми щось знаємо! Зупинився Григій Гамалія, зіткнувшись віч-на-віч з побратимом колишнім своїм.

– Ти довго житимеш, юдо іскаріотський... Але довіку нестимеш той вогонь, що спалить мене. Твою душу палитиме він до скону... Завжди, коли вогонь бачитимеш, я ввижатимусь тобі. Жаль мені тебе, Лавріне, бо ти мертвий еси... Я попелом впаду на

рідну землю, ти ж мертвою марою блукатимеш по ній. Що довше житимеш, зраднику, то страшніші дні й ночі твої ставатимуть...

Мовивши так, пішов Григир Гамалія далі, і знову затанцювали залізні монстри-покручі, язики зачали показувати, підморгувати: ти не бійся, Лавріне Червінко, ти не бійся! Вічна тобі пам'ять!

А на майдані до стовпа майстер Кшижановський прив'язує Григора Гамалію. Сирицею перетягує високе чоло молодого віщуна, цурку вставляє у цей пас тортурів та починає перекручувати її, щоб вигнати схизмацькі думки з ясної сеї голови; потім ганчіркою, у дьогті змащеною, перев'язує майстер Кшижановський очі Григора Гамалії – щоб не побачили вони того, чого інші не бачать.

А в натовпі погомін повзе, що то *літавця* схопили, що то є *літавець*, який над Ярополем кружляв уночі, мов кажан, що прилетів він з Києва, цей *літавець*, де, звісно, усяких чудес пребагато та чорнокнижників і чародіїв, що чесний люд каламутять, тьматмуща. Плачуть-ридають у натовпі вірні Бонавентура Шпак та Барнабас Швидницький, які, бороди поголивши, у хлопське вбрання переодягнені, стоять – дивляться, як бере безсмертя сотник Григир Гамалія.

Вдарили барабани й замовкли. Підстароста магістрату яропільського Ізидор Гречка виголосив вирок духовного суду яропільської капітули.

Вогонь злетів до неба, огорнувши Григора Гамалію, він обпалив і нас – тих, хто сидів у притемненій цій залі, і навіть холодний, незворушний професор Скуратов – і той забув про сигару та свою апаратуру, а дивився мов зачарований, як навколо нього кружляє той вогонь невблаганний...

А ми раптом у якісь ідилічні місця потрапляємо. Лани, від пшениці золотаві, левади сумирні, яри темно-зеленими зморшками до ріки збігають... Таж це Рябий Хутір! А по селу наш Лаврін Червінка ходить, та не підтюпцем, як зазвичай, а повагом, поволі, черевце своє несе гідно, й усі, хто по дорозі йому трапляються, брилі скидають і до землі кланяються. Диво, та й годі!

А наш Лаврін вже на ганку великого поміщицького будинку стоїть у жупані, золотом гаптованому. Каже щось повчальне кріпакам, що довкола зібралися, а вони стоять похиливши голови, мову його нудотну похмуро слухають. Потім клумачи свої розкривають, у яких – сало біло-рожеве зі шкоринкою, на віск схожою, яйця, сметана в глечиках, мед гречаний, а в лантухах великих – пшениця добірна. Лаврін ковінку свою всюди встромляє, декого жене одразу, коли харч йому не подобається. І найбільшу слабкість до сала він має: і нюхає його, наче це паризькі парфуми, і пучками тицяє в сніжну його поверхню, і на смак пробує, плямкаючи губами й часником заїдаючи, й при всьому цьому ще й молодицю ущипнути встигає, солодко очі мружачи... Та тільки спокою немає в його очах, метушливий якийсь погляд у старця нашого салолюбного Лавріна Червінки.

А потім ніч приходить – ніч велика й тривожна, межі якої загравами позначено на обрії... То ніч Коліївщини, розплати панів за гріхи перед народом; пугач тривожно кричить, а Лаврін Червінка, від страху тремтячи, порожніми покоями блукає – в одній

руці пістоль важкий, в другій свічка хитається. Бачимо, як вогні до будинку поміщицького сього наближаються, це натовп зі смолоскипами; червоні відблиски зловісно виграють на косах і сокирах – і в кільці тому вогняному опинився Лаврін Червінка. Вже зовсім близько вогні, вже чути, як тріщить і ллється вогонь, та в мить ту останню Лаврін Червінка спритно, як сіра миша, шмигляє до потаємного ходу, що веде під землю... Полум'я охоплює дім.

Комусь із тих, хто був на цьому експерименті, раптом здалося, що то сучасний будинок Лавріна Червінки зайнявся, що то ми горимо – потім той чоловік клявся, що чув, як розпеченим вітром війнуло на нього, як димом запахло, і він, не витримавши, закричав, затулив обличчя руками... Зчинився галас, зойк, всі позіскакували зі своїх стільців, і професор Скуратов до апаратури своєї хутко кинувся – вимкнути її.

Тихо стало в залі; спокійно горіла лампочка на столі, червоне виноградне листя на стінах надавало цій сцені присмаку ідилії – мовби нічого не сталося.

Ми знетямлено презиралися – чи не привиділося нам усе це? Потім поглянули на Лавріна Червінку. Він нерухомо сидів собі у чудернацькому шоломі та солодко спав. Так, добродії мої, старець наш тихо похропував і плямкав губами, ніби немовля, у якого одібрали смоктачку.

– Чорт, – вилаявся професор Скуратов, – стара шкапа. Весь експеримент зіпсував.

Він кинув на нас зверхній погляд, але в ньому ми не побачили такої холодної певності в собі, як уранці.

– Я прошу вас не брати до уваги те, що ви тільки-но побачили, – сказав професор Скуратов. – Він вийшов з-під мого контролю, бо апарат увімкнувся у канал снів. Тому, звичайно, вся ця історія з цим, як його...

– Гамалією, – підказали ми.

– Так, Гамалією, не варта в історичному плані дірки з бублика, це нонсенс, розумієте? Старий міг начитатися белетристики, або подивитися якийсь фільм Київської кіностудії і повернути нам цю інформацію у такому спотвореному вигляді. Тому я вас попереджаю: ніяких висновків з цього робити не можна. І нікому поки що про це не розказуйте, щоб не пішли непотрібні чутки. Зрозуміло?

Ми розштовхали старенького Червінку; він, кречучи, підвівся, провів нас до вор'т: вже вечір почався липневий. Подивився у небо Лаврін Червінка – там висіла якась комета чи, може, космічна орбітальна станція – і сказав:

– От на тому самому місці у 1703 році, пам'ятаю, бачив я над Ярополем *літавця*.

– Що то за *літавець*? – спитали ми.

– А хто його знає. Літає високо над містом, мов парашут, і світиться зеленими вогнями.

Ми розпрощалися, і я пішов собі помаленьку додому. Проходячи повз кінотеатр "Зоря", подивився на гранітний пам'ятник Григору Гамалії. Він стояв, високо здійнявши над головою шаблю, гордий і молодий, безсмертний і непереможний, і дивився далеко за Богунку. Правда, жупан у нього не подертий на ліктях. Не знав деталі такої історичної скульптор. А все інше – достеменно схоже, можу особисто будь-де

засвідчити.

Сказання восьме, в котрому одразу потрапляємо на першість Європи з боксу тієї трагічної хвилини, коли нокаутовано Ярослава Гамалію - далекого нащадка Григора Гамалії, з котрим ми зазнайомилися у попередньому розділі; також починаємо розуміти таємничі обставини, що спричинилися до програшу Гамалії, з якими ніяк не хоче погодитися старий Дворжак.

Знову він лежить на рингу, припавши обличчям до шорсткої, смердючої підлоги, і знає, що це останній його бій і з нього сміється вся Європа. Казав-бо йому Вячек Дворжак: у другому раунді не йти на ближній бій, триматись цього Майснера оддала, берегти сили, з тим аби спробувати щастя в третьому раунді, коли кількох влучних ударів по корпусу йому б вистачило, щоб перемогти Майснера за очками і вийти до фіналу. Але миттєве запаморочення – так, ніби його "фольксваген" раптом стукнувся об прозору стіну, що зненацька перетнула йому путь, – і згасає виття, зойки на трибунах, рев сирен, бій барабанів, улюлюкання, свист. Це все повільно в ньому вмирає: порожніє аеродром, відлітають безмовно, як риби, великі літаки – останні літаки цього бою; тиша мов туман, осідає на бетонних доріжках, безгоміння, безрух. І чийсь жорстокий голос, далекий, наче голос того небесного диспетчера, що відправив літаки в осіннє небо, промовляє згори свій остаточний присуд:

– One! Two! Three! Four! Five!

Він лежить на рингу, подоланий, і спустошений, у спалахах репортерських імпульсних ламп. Новий програш фаворита! Новий програш надії європейського боксу! Ярослав Гамалія кидає бокс! Нова сенсаційна поразка непереможного боксера!

Він лежить на далекому віденському рингу, а у нас в Ярополі – жалоба і плач вселюдний: телевізійні оператори показують великими планами щасливе обличчя Майснера, якому на плечі тренер вже накинув халат; Майснер посилає нам повітряні поцілунки; його бездоганний проділ навіть після такого бою лишився ідеальним. Гамалія, закривавлений, стоїть згинці на колінах, коло нього метушиться старенький Вячек, а Ярослав втупив каламутні очі у підлогу, встелену синім брезентом, не може підвестися. Але подивіться, які це шляхетні люди – телевізійні оператори! Вони соромливо відводять свої об'єктиви од сеї картини, нестерпної для серця кожного яропільця, їхні електронні погляди блукають по "Шпортгалле", вихоплюючи радше гарненьких дівчат, чи кучерявих хлопців, чи благоподібних старців у модних краватках; того ж самого кольору хусточки стирчать з лівих нагрудних кишень їхніх піджаків: ці модні старці з золотими запонками належать до могутньої секти кроволубів, яка з'явилася ще в часи цезарів та перших гладіаторських змагань. Якби не вони, ці молодцюваті дідусі, то на кому б трималося таке мужеське діло, як європейський бокс?

Вони приїдуть, ці сиві пани, на своїх "альфа-ромео" та "мерседесах" у готелі, витягнуть штучні щелепи з блідих ясен, кинуть їх полоскатися у гігієнічні фаянсові чашечки й не спатимуть, згадуючи ті далекі часи, коли носили вони шовкові циліндри, коли виробляли різні фортелі в закладах мадам Мішо і коли несли на руках самого Збишека Циганевича. Нема, панове, фіакрів, нема дівчат вашої молодості, нема Збишека Циганевича – є бензин, холодні чисті готелі зі стерильною білизною й п'ятьма рушниками на добу, є безсоння – постійне і невиліковне, ніби склероз, яке поволі переходить у небуття.

Але розбазікався я, старий, немилосердно, за що перепрошую гречно вас, молоді читачі мої, даючи слово повернутися до теми мого сьогоднішнього сказання і сподіваючись на вашу вдячну увагу.

Ярослав Гамалія пішов у душ. Похмурі переходи, сталеві конструкції, на яких тримаються трибуни "Шпортгалле", запах стайні – все це не викликало в нього сьогодні навіть огиди, навіть звичного здивування, яке завжди супроводжувало його в цих самотніх мандрівках – навіщо це все? Як він опинився в цьому галасливому тимчасовому світі? Хіба для того, щоб показували, щоб тицяли у нього пальцями – мовляв, дивіться, це той Гамалія, це той знаменитий Гамалія, який нокаутував самого Флойда Джексона – чорну зірку, одного з найкращих професійних боксерів світу? Згори гуркоче бляшаний рев трибун, струшуючи підземні нетрі спортивної зали. Невже задля цього ревища пішов він у ту стайню, де смердить потом та шкірою? Бо там всюди піт та шкіра – боксерські рукавички, пневматичні груші, великі тренувальні мішки та важкі м'ячі медиболу – протиприродні м'ячі, антим'ячі, які не підстрибують і не котяться легко по підлозі, а чорними гирями лежать по кутках, припадаючи пилом. Ярослав важко опустився на низеньку лавочку в сяючій кахляній роздягальні. Рев натовпу вщух, натомість поруч, у душовій кабіні, виник дзюркотливий звук теплих струмків, котрий ніс у собі призвістки пестощів і спокою. Із здивуванням Ярослав зауважив, що перед ним схилився Вячек і розмотує бинти з його рук; Гамалієві кулаки, поступово втрачаючи цупкий свій каркас, м'якшали, він з насолодою ворухнувся зацікавленими червоними пальцями й автоматично скинув з ніг боксерки, припорошені білим шаром каніфолі. Вячек мовчки скручував бинти. У роздягальню зазирнув лікар, запитально кивнув на Ярослава, але Вячек заперечливо помахав головою, і двері зачинилися. Ярослав, роздягнувшись остаточно, пройшов повз тренера, ледве не зачепивши того своїм кістлявим плечем, за котрим звик ховати голову від *свінгів*, і розчинився у парній хмарі, яка пахла лавандовим милом. Він стояв під душем довго – йому здалося, що години зо дві чи більше, і тільки Вячек знав, що тривала ця процедура не більше дванадцяти хвилин. Але Вячек не здивувався б, коли б йому сказали, що його учень постарів за ці хвилини на кілька років, бо він знав, що таке нокаут і як повільно після цього повзе час: час без думок і спогадів, просто Час, абстрактний і незрозумілий у всій своїй оголеній нелюдській чистоті.

Вони нарешті вибралися, не кажучи один одному ні слова, з лабіринтів "Шпортгалле". Біля службового входу на них чекали кілька репортерів, які мовчки

відклацали серію знімків для сьогоднішніх вечірніх газет; Ярослав і Вячек пішли до паркінга, де лишили свій "фольксваген". Ярослав спочатку був сів за кермо, але Вячек одсунув його і сам вмовстився на місці водія, одразу повернувши ключ запалювання. Мотор відповів тихим гудінням ззаду, і цей звук був так само заспокійливим, як плюскіт води у душі. Ярославові до болю в пальцях схотілося взяти кермо, але він не наважився нічого сказати Вячеку, а той вже поволі відпускав ліву ногу з педалі зчеплення. Горбатий "Фольксваген-1300" легко рушив з місця.

- Ти знову зробив це? - спитав Вячек.

- Так, - сказав Ярослав.

Вячек пам'ятав це місто з 1914 року, коли він, мобілізований жовнір армії Франца-Йосифа, потрапив сюди на формування. О, ці віденські духові оркестри! Марші плавали у вересневому повітрі, мов медузи, - веселі й безтурботні марші опереткової імперії, яка ще не знала справжньої війни; сиві урядовці в котелках прикладали хусточки до очей, зрошуючи їх патріотичними слізьми, а чорно-білі черниці напували вояків на вокзалі кавою. Їхня дивізія приймала останнє причастя, перш ніж сісти у м'які вагони, трохи схожі на графські карети - зі ступійками, що тягнуться впродовж усього вагона та безліччю дверей, які завше плутаєш, коли поспіхом шукаєш своє купе. Нічого,, вусаті фельдфебелі вкажуть тобі твоє місце, солдате Вячеславе Дворжаку. Але скоро вусаті фельдфебелі почали поважати (а на їхній псячій мові це значить - боятися) цього сухорлявого дрібного солдатики, який завжди був останнім у ротних шеренгах: у нього був найсильніший удар правої в усій Моравії, звідки він походив, і найвитриваліше в усій дивізії серце, бо тільки він зміг витягти під час відступу в Галичині на своїх плечах оту наволоч - судетського ковбасника Кабачека. Але тоді Дворжак, звичайно, не знав, що йому доведеться у 1941 році зустрітися в Ярополі з сином того Кабачека, який лежав, мов прирізана свиня на його спині, хрипко дихаючи, а Дворжак брів по коліна в болоті, угноєному прусською кавалерією. Коли нарешті Дворжак скинув Кабачека зі спини у польовому лазареті, на його шинелі, іззаду, лишилася велика червона пляма, як на стелі, що протікає у сильний дощ. І на френчі була трохи менша пляма, й на спідній сорочці маленька. Господи, хіба міг думати солдат Дворжак, що зустрінеється із сином того поганця, і де? В якомусь безвісному Ярополі, котрий вплив у свідомості Дворжака вже після поранення під Перемишлем: чорні чужі поля, розлога країна, спустошена осінню, купецько-міщанське містечко, старий вокзал із баштами, критими зеленою риб'ячою лускою, городовий у малиновому кашкеті грізно тягає по перону шаблю, й гімназисти, роззявивши роти, дивляться, як з телятників червонохресні сестри виводять поранених австріяків.

- Ти ніколи не будеш чемпіоном, - сказав Вячек.

- Так, - погодився Ярослав.

Вони мчали по шосе на Братіславу, бо, власне, лишатися у Відні не було чого, і тепер За кермом сидів Ярослав.

З чого це все почалося? Був такий же вечір, і так само блищало шосе, коли він повертався в своєму "фольксвагені" з Кракова в Катовіце, тільки Вячека не було поруч,

бо Вячек тоді, хворий, залишався в Ярополі, і на тій першості Європи його не було. Вячек ніколи б не дозволив Ярославові зробити цього. Першість Європи розігрували в Катовіце: бетонні будови, в сірі поверхні яких віспою в'ївся чорний вугільний пил, велелюддя на вулиці 3-го Травня, трамваї повільно повзуть крізь натовп, обвішані пасажирами, ніби морські катери черепашками; Ярослав знічено блукав містом – у скляних вітринах і вітринках множилося його віддзеркалення, розсипалося на частини, гублячись серед золотих та чорних написів, серед манекенних алебастрових усмішок та зелених дешевих плащів. Ярослав зайшов до універмагу "Зеніт", але там почув себе ще гірше. Надто самотнім він був на цьому тривіальному святі комерції, серед чужого гамору, чужих людей, чужих грошей, і тому обмежився першим поверхом, де купив собі за 100 злотих невідомо задля чого синій фломастер – олівець із фетровим ґнотом, що лишав на папері м'яку яскраво-синю лінію. Ярослав мав два вільних дні – він легко вийшов у фінал, і те, що він стане чемпіоном Європи, ні в кого теж не викликало сумніву: якраз перед цією першістю він нокаутував Флойда Джексона, а бій з Майснером довелося припинити в першому ж раунді у зв'язку з повною перевагою Гамалії. Він вийшов з універмагу і, повернувши праворуч, попрямував до готелю "Катовіці", біля якого стояв його "фольксваген". Порившись у блокноті, віднайшов адресу старого батькового приятеля – доктора Мойзеса, котрий жчв у Кракові.

– Я тобі цього ніколи не пробачу, – сказав Вячек.

– Я розумію, – сказав Ярослав.

Дворжак пам'ятав цього хлопця з першого дня, як тільки він прийшов до них у боксерський зал багато років тому, з педагогічних міркувань Вячек вирішив показати новачку, що таке бокс, чим він відрізняється од звичайної вуличної бійки, й звелів одному з хлопців, який займався боксом два роки, вийти на ринг. Ярослав, трохи сутулий підліток, виліз на ринг і перше, що зробив, помацав рукавичками канати – чи добре натягнуті? його завжди цікавили оті канати – з чого вони? Його партнер приготувався до бою. Вони, як справжні бійці, навіть торкнулися один одного рукавичками, і Вячек калатнув маленьким молоточком по мідній гільзі з-під зенітного снаряда. Бом! Перший раунд. Новачок стояв відкритий, ледве зігнувши руки в ліктях – власне, це була майже стійка *крауч*, але не для такого шмаркача ця стійка. Вихованець Дворжака працював у лівобічній стійці; він розпочав атаку за всіма канонами боксерського мистецтва: два легких, відволікаючих удари лівою в голову й один правою по корпусу, з ухилом ліворуч. Але страшний зустрічний удар в голову повалив хлопця на підлогу, а Ярослав, і сам нічого не тямлячи, нахилився над ним розгублено; хлопець встав і пішов плюватися кров'ю у спеціальну білу миску з водою. Там уже плавали чийсь червоні плювки. Тоді у Ярослава ще не було спеціальних еластичних бинтів, і він бинтував п'ястуки зеленими дівчачими стрічками. Після цього Дворжак, якого хлопці звали просто Вячеком, подарував Ярославові справжні бинти й дав додому пару старих чорних рукавичок, з яких вилізало кінське волосся. Новачка одразу прозвали Щасливчиком, бо йому не доводилося бігати до білої миски, в яку завжди налято було воду.

- Я не міг інакше, - сказав Ярослав. - Просто не міг.

Дворжак нічого на це не відповів.

Був такий самий вечір, таке ж шосе, на якому можна їхати зі швидкістю 90 кілометрів на годину, і він повертався з Кракова в Катовіце. Доктор Мойзес не хотів його відпускати на ніч, але Ярослав мусив будь-що повернутися до свого готелю, бо старший тренер збірної, напевно, сказився б від люті, коли б не побачив його в номері. Він увімкнув приймача. Такі самотні вечори на шосе інколи дарували йому недовгі хвилини щастя - повного й абсолютного, коли не треба було нікого бити, навмисно розпалюючи в собі ненависть до суперника, коли не треба було ні з ким пліткувати, ні сміятися з чийхось дурних анекдотів, чи брехати комусь, що він любить бокс нібито за те, що це спорт сильних і мужніх людей, чи слухати улесливі слова, що він - майбутній Джо Луїс, та всякі інші дурниці. Він спокійно вмикав дальнє і ближнє світло: день вже сконав у небесах над цими шопенівськими пейзажами - над капличками і костьолами з червоної цегли, над провінційними містечками, де холодні неони ПКО (польські каси ощадні) тільки підкреслюють пустку на вулицях, бо люди вже пішли спати - дуже рано вони стають до роботи. Його "фольксваген" мчав повз переліски - самотні ялинки на піщаних ґрунтах народжували згадку про посполиті рушення та нескінченні поділи цих земель. Десь у нічних пластах землі та неба блимали вогники далеких селянських осель; грав джаз, а потім хтось когось вітав з днем народження, укохану мамусю вітали укохані доні Гражина, Аліція, Малгося; потім оркестр заграв стару як світ мелодію Дюка Еллінгтона "Караван" - сумний голос срібної труби прилетів крізь цю ніч, сів на антену. Це була навіть не труба, а птах, що вскочив усередину "фольксвагена" і тепер бився об вітрову шибку, не міг видостатись із теплого цього затишку. Дрібна мжичка полакувала шосе, засіяла вітрову шибку краплинами, і шосе виблискувало червоним і білим склом. Ярослав применшив швидкість до 70 кілометрів; панів Марію та Юзефа Ковальських вітали в день їхнього золотого весілля діти та онуки, бажаючи здоров'я, щастя та багато-багато років спокійного життя.

І раптом Ярослав побачив те. Він різко загальмував, і його "фольксваген", проїхавши по слизькому асфальтобетону метрів з десять, зупинився.

- Ти ганчірка, жалюгідна ганчірка, - сказав Вячек. —Ти програв найбільшу ставку в своєму житті. Це був твій останній шанс.

- Я знаю, - сказав Ярослав.

Але ж він найкращий боксер світу, подумав з відчаєм Дворжак. Він мусив стати ним, стиснув кулаки старий тренер. Дворжак це точно знав: це була не лише істина одкровення, істина, що виходила поза межі пізнавальних можливостей розуму, це була істина, котру старий Вячек брався довести за допомогою не тільки складних логічних умовиводів, а й конкретної практики чемпіонатів Європи та світу. Старий Дворжак, мов Тома Аквінський, побудував складну софістичну систему натхненних доказів неперевершеності Ярослава Гамалії у світовому боксі, але ця система розсипалася на порох під важкими ударами Майснера, дуже пересічного боксера - з тих, що зветься self-made man - тобто людина, яка сама себе робить. Це був боксер з-під знака Поту, а

не Покликання Долі, з-під прапора Міцної Щелепи, а не Блискучої Комбінації. Старий подумав, що нічого тепер його не зв'язує з Ярополем: його дружина пішла до Чорного Яру, бо так наказував голос крові обер-лейтенанта Кабачека, його діти розвіялися по світу, а тепер і цей хлопець – його найбільша, остання, а тому найміцніша любов – зрадив його. Вячек зіщулювався на сидінні – він став ще меншим, сивий, зморшкуватий чоловік. Їхній "фольксваген" перетинав Чехословаччину, і важко було на серці тренера – його переслідували зусібіч ці гори, мов темні сні дитинства, мов голос його матінки, яка на свята готувала смачні кнедли на парі – пухкі, солодкі, притрушені зверху корицею, а всередині лежала велика гаряча слива.

– Я їду з Ярополя, – сказав Дворжак. – Там мені нема чого робити. Я хочу, щоб мене поховали тут.

Ярослав промовчав.

Так, усе почалося тоді, коли скрегіт гальм на шосе десь за Старим Беруном нагло перерізав ті короткі тихі хвилини щастя, наче їх зовсім не було: впоперек дороги стояло вантажне авто "стар" – порожнє, хоч двигун працював, а коло нього юріла мала "сиренка" – розбите вщент малолітражне авто з капотом, зім'ятим, мов папірець. Ліве колесо "сиренки" відкотилося на кілька метрів і лежало тепер на самому краю узбіччя. Шосе було встелене друзками скла. Ярослав підбіг до "сиренки" й витяг з машини неприємну дівчину. А нікого більше й не було на цьому шосе – шофер "стара" десь або втік, або, поранений, кудись поповз. Тільки мовчання, потріскування вогню, який забарвив шосе у теплі червоні кольори, та сипучий гомін дощу. Ярослав втягнув дівчину у "фольксваген", поклав її на задньому сидінні й рушив з місця, обережно об'їхавши вантажне авто, щоб самому не впасти в кювет. У лікарні він вперше роздивився цю дівчину – вона навіть не стогнала, коли її швидко роздягали, краючи ножицями обгорілий її одяг. Хлопчаче коротке волосся, ніжна шия, ледве розтулені сухі уста. Вона була струнка й легка, мов квітка. Дівчину забрали до операційної. Ярослав уже хотів їхати, але вийшов заклопотаний хірург і сказав, що негайно потрібна кров, бо стан дівчини погіршав, шок, опіки й кровотеча, і запитально подивився на Ярослава. Я не знаю, розгублено сказав Ярослав, холонучи від самої думки про це... якщо треба... може, візьмете в мене? Хірург наче чекав на таку відповідь – зрадив і сказав, що зараз же перевірить, яка група крові у пана з України. Тепер одна тільки благальна думка мучила Ярослава, аби так вийшло, щоб у нього кров виявилася не тієї групи, що потрібна дівчині. Зрештою, він зробив усе, що міг, а все інше – справа чистого випадку. Свіість його буде чиста, ну, а кров – тут, як кажуть поляки, трудно... Але хірург, задоволений, оголосив, що пан належить до категорії універсальних донорів, а його кров – до найліпшої, нульової групи, яку можна переливати всім людям, і якщо пан ласкаво згодний, то... Все, подумав Ярослав. Наче приречений на страту, він пішов у кімнату, де все біле, стерильне, запах йоду та ще якоїсь капості, а лікарі в жовтих жуваних халатах.

– Не можна бути Ісусом Христом і водночас займатися боксом, – сказав Вячек. – Ти хочеш поєднати ці дві зовсім не сумісні професії. Я думав, ти сильний, а ти...

- А що б ти зробив на моєму місці? - не витримав Ярослав, відпускаючи навіть кермо "фольксвагена". - Скажи!

Звичайно, подумав Дворжак. Не можна вигравати першість Європи, коли в тебе висмоктали дві чи три склянки крові. Вячек тоді не поїхав у Катовіце, і в цьому було найбільше нещастя, бо, якби він там був, ніколи цього б не сталося. Але Вячек захварів на запалення легень, лікарі категорично заборонили йому вставати з ліжка, і Ярослав поїхав сам: у цьому було головне нещастя, бо потім справді із цього залізного кола подій годі було вибратися хлопцеві. Вячек дивився фінальний бій у Катовіце по телевізору - він не впізнавав Ярослава: вже в першому раунді Яцек Міхта кількома сильними ударами вивів Ярослава з рівноваги, збив йому дихання, змусив вдатися до клінчу, навмисного захвату, коли ти вішаєшся на шию суперника, затягуючи час, поки рефері не крикне: *брек!* Ніхто в Ярополі з такою ясністю і очевидністю не розумів, що назріває катастрофа, але старому Дворжаку стало погано, він прийняв валідол і вимкнув телевізор. Бій був програний вже в першому раунді.

- Але навіщо ти зараз це зробив? - спитав Дворжак. - Ти ж давав мені слово...

- Знаєш що, - сказав Ярослав, зупиняючи "фольксваген", - мені набридли твої молитви. Сідай за кермо, а я посплю. Дай мені поспати.

Він вмовився на задньому сидінні, навіть приліг і заплющив очі. Та спати не міг.

В усьому, звичайно, був винний цей клятий хірург. Бо це він видрукував оту дурну сенсаційну замітку спочатку в "Газеті роботнічій", а потім її передрукували й у нас:

ДРІБНИЙ ФЕНОМЕН

Під час автомобільної катастрофи поблизу м. Тихи була тяжко поранена гр. Кристина С., яка, крім того, дістала тяжкі опіки II ступеня. Радянський громадянин Ярослав Гамалія, відомий боксер, який доставив поранену в лікарню, погодився негайно віддати свою кров потерпілій. Цей благородний вчинок врятував життя Кристині С. Але великий подив місцевих лікарів викликав той факт, що опіки на тілі потерпілої загоїлися неприродно швидко - всього за 3 дні. Дослідження, проведені в інституті гематології ім. Гіршфельда, показали, що кров Ярослава Гамалії має чудові цілющі властивості, оскільки в ній міститься велика кількість протиопікових антитіл - спеціальної білкової субстанції, котра прискорює процеси гоєння тканин, ушкоджених вогнем.

Стара пантофля, подумав розлючено Ярослав. Хіба хтось його тягнув за язика з тією сенсацією? Боже, який, шахсей-вахсей зчинився, коли цю замітку передрукували "Известия"! Тисячі листів від обпечених з проханням дати свою кров, якісь кореспонденти - із журналу "Здоров'я", "Знание - сила", "Войовничий атеїст" - біс зна звідки, - і почала губернія писати! Нариси, репортажі, кореспонденти... Приїхали лікарі з Києва та Москви, брали кров на дослідження - багато крові. Нарешті старому Вячеку вкрай' остогидло все це, і він сховався з Ярославом на Рябому Хуторі. Ніхто не знав, де вони. Тільки деякі відповідальні працівники Федерації боксу, які дуже неприхильно дивилися на цю чортівню, що закипіла навкруг Гамалії, знали місце їхньої криївки. Наближався віденський чемпіонат Європи з боксу, годі було жартувати. Вони

жили в хаті на самому березі Богунки: вранці – свіже молоко, розминка – біг по піщаному – порожньому, куди око тільки сягає – березі, спеціальні вправи, відпочинок, мед. Потім тренувальні легкі бої з Вячеком. У дубовому гаю, серед прохолоди та зеленого затишку вони вигородили імпровізований ринг, старий одягав на голову шкіряний шолом і ставав схожим на пілота-випробовувача; вони відшліфовували з Ярославом різні серії ударів – швидкі і неочікувані, мов спалахи кульової блискавки... Інколи приїздили сюди спаринг-партнери, з якими Гамалія працював по шість або десять раундів – удвічі чи втричі більшу норму часу, ніж це передбачено формулою офіційних змагань. Ярослав перебував у блискучій формі, Дворжака аж розпирало від гордості та пихи – катовіцька історія не повториться, бо тепер уже він їхав разом з Ярославом, цього разу не буде ніяких несподіванок. І раптом...

– Вона стояла переді мною на колінах, а це над мої сили, – сказав Ярослав, дивлячись у сиву потилицю Вячека та його червону шию, бо смага не приставала до старого – він тільки червонів на сонці, мов цеглина, кинута у піч.

– Вони завжди стоятимуть перед тобою на колінах! – вигукнув зі злістю Дворжак. – Вони будуть цілувати твої ноги, але тобі від цього не легше! Честь країни, твоя гідність вищі за всі їхні зойки та сльози. Їм наплювати на тебе, на твою власну долю, їм потрібна лише твоя кров. А ти, жалюгідний слизняк, слухаєш, замість того щоб послати їх...

На прикордонному КПП молодий лейтенант, перевіrivши документи Дворжака та Гамалії, взяв під козирок, а потім сказав:

– Що ж ви, товаришу Гамалія... Ми так за вас уболівали...

– Так вийшло, – похмуро сказав Ярослав. – Бокс – це така річ.

– Щасливої дороги, – взяв під козирок прикордонник. Так вийшло. Так вийшло, й тут нічого не вдієш. Бо ввечері,

перед самим від'їздом у Відень, коли вони були в Ярополі, а Вячек на кілька годин покинув його, щоб зібрати валізку, до Ярослава постукала якась жінка. Коли вона увійшла до передпокою, він одразу зрозумів, з чим вона прийшла: нещастя накладає на всіх людей однаковий відбиток. Існує стандартна візитна картка нещастя, він останнім часом надто часто бачив ці картки.

– Благаю, – сказала жінка й упала на коліна, стара, в потертому пальті, з клунком у руках. Вона приїхала з Кемерова, де з сином її, який працював на металургійному комбінаті, сталося нещастя: його обілляло розпеченим металом під час плавки, й тепер він лежав у нротиопіковому центрі. Лікарі сказали, що марні всі їхні спроби врятувати йому життя, хлопець безнадійний. Вона витягла фото сина і показала Ярославові: гарний хлопець, тільки-но прийшов з армії, одружився, є дочка, не п'є й не курить.

– Я не можу, ви мені вибачте, – сказав Ярослав, – я зараз від'їжджаю, ніяк не можу. – Він посоромився сказати, куди й навіщо він їде, бо стара, нещасна жінка все одно його не зрозуміла б – що то є для неї Відень, урочистий марш, гімни, різноколірні прапори, синій ринг та елегантне мордокалічення. Бо тільки одне вона розуміла в цьому світі: її син помирає. Вона знову впала на коліна, клунок розв'язався, і з нього

висипалися немудрі її пожитки: мильниця, гроші, загорнуті в хустку, шматок дешевої ковбаси та кусень хліба, гумова іграшка – лікар Айболить, куплена, мабуть, для онучки, старі окуляри та пошарпаний паспорт. Тоді Ярослав одягнувся й побіг з жінкою на станцію переливання крові.

– Знаєш, де я маю весь твій гуманізм? – вигукнув Дворжак. Вони під'їздили до Ярополя: світало, й холодне ясне місто купчилося на пагорбі в кристалічно-синьому супокої. – Я плював на всі гуманізми! – гнівався старий: —Досить тягав я на свою голову оту падлюку Кабачека... Досить! У кожного є своє призначення в житті. Твоє призначення бокс. Це єдине, що ти вмієш у цьому світі. А ти поліз у знахарі, у цілителі. Мільйони людей дивилися на тебе, уболювали за тебе, вони вірили тобі, а ти їх зрадив. І мене ти зрадив. Так, зрадив! Правильно наворожив тобі цей Альфред Макаронов. Ти підвів усю країну. Бо ти слинтяй, соплі розвісив... Хочеш під всіх руки підкласти! Не вийде, хлопче!

– Чого ти кричиш? – сказав Ярослав. – Ще не все втрачено. Скоро буде матчева зустріч, я підготуюсь і поб'ю цього Майснера. Ось побачиш – поб'ю.

Вони в'їхали в місто, яке ще спало.

– Прощай, – сказав старий біля свого будинку.

Він навіть не подивився на Ярослава.

– Коли тренування? – спитав Ярослав байдужим тоном. Дворжак відповів не одразу. Відніс валізку, прикрашену

яскравими готельними наліпками, до дверей, повернувся, забрав з сидіння портфель і, не дивлячись на Ярослава, буркнув:

– Завтра о дванадцятій. Тільки дивись...

Ярослав захлопнув дверцята "фольксвагена" й поїхав на Головноштамт замовляти розмову з Кемеровом.

Сказання дев'яте, що містить у собі інформацію про мандрівку дирижаблем на південь України, даючої одночасно об'єктивний опис різних важливих подій 1643 року, серед яких варто хоча б згадати літературний авторів диспут з Юсуфом-пашею, капітаном невільничої галери.

Все почалося від того, як звернувся до мене директор Археологічного інституту з проханням виїхати негайно в район Херсонеса, де знайдено було велику мармурову плиту з викарбуваним на ній давньогрецьким написом, в якому згадувалось наше місто Яропіль. Зміст напису був такий таємничий і сенсаційний, що потрібна була консультація історика, добре обізнаного з різними, часто-густо суперечливими джерелами, б яких мовилося про заснування Ярополя. Я охоче пристав на таку пропозицію, тим паче що мав я на гадці трохи відпочити в Криму після зимової хвороби, бо тамтешній клімат живлющий для мого підупалого здоров'я. Отож, давши телеграму

директорові Археологічного інституту, став я лаштуватися у дорогу та запросив небожа свого, Ярослава Гамалію, супроводити мене у подорожі. Ярослав (він давно вже полишив бокс і став лікарем) радо погодився.

Ми вирішили полетіти до Криму на чотиримісному дирижаблі типу "Комета", бо немає, як на мене, нічого кращого за мандрівку саме на цьому виді літальних апаратів. Маленький атомний реактор надійно забезпечував нас необхідною енергією, зручні салони робили подорож приємною, наявність бібліотеки на борту давала змогу працювати в дорозі, а невелика порівняно швидкість та незначна висота польоту дозволяли милуватися краєвидами весняної землі.

Вранці четвертого травня дирижабль наш повільно піднявся з мого подвір'я, і ми пішли на прощальне коло над Ярополем. З висоти чотирьохсот метрів патріархально і неквапливо розгортало свої сторінки місто; наче хтось недбало жбурнув жменю старих кам'яниць на прибогунчанські пагорби – лише новочасні хмарочоси у центрі Ярополя вишикувались, мов пласкі алюмінієві запальнички; у різних кінцях міста позасвічувались маленькі сонця – бані старих церков, вкриті тонкими пластівцями золота; похмурий мур фортеці Потоцького малював літеру "О", таємний, нерозшифрований до часу моєї подорожі криптонім, звернений колись до птахів і хмар.

Стояла найкраща година в житті землі: смуги теплого повітря доносили до нас пахощі заплавних лук, що зеленими, звогченими раменами горнулися до рік; по тихих заводях повзли повільно селянські дубки, навантажені свіжоскошеною травою; власники човнів, не кваплячись, вигрібали єдиним своїм веслом, від чого по воді бігли концентричні кола, мовби викувані небесними ковалями зі срібла; земля поверталася під нами у відтінках синьої імлістої барви, що сповнила виднокруг. Цю землю наче хтось сконструював зі строкатих геометричних елементів, з яких будується просторовий світ – з квадратів, прямокутників, еліптичних площин, міцно припасованих одне до одного шляхами та темними кордонами лісосмуг; та не було креслярської одноманітності у цій картині, бо крізь усі штучні структури проглядали споконвічні форми землі, визначені бігом сонця та вітру, плином води та часу. Наш повітряний диліжанс вільно ширяв над степом; десь вдалині залишалися великі промислові комплекси – вогняні задимлені острови, звідки вітер приносив гіркий сірчаний присмак димів металургійних комбінатів.

Ми повернулися до салону. Ярослав почав був поратися з обідом, а я пішов до пілотської кабіни; сів за штурвал, начепив навушники, визначив на карті наше місцезнаходження. У навушниках лунала писклява скоромовка морзянки; передавали щось нудне, що не мало з нашим рейсом нічого спільного, і я ввімкнув радіомаяк. Я дуже люблю керувати дирижаблем – це дає ні з чим не зрівнянне відчуття свободи і заспокоєння: тільки у дитячих снах людина інколи відчуває щось подібне – той тихий лет крізь неіснуючі світи. Маяк транслював програму "біг-биту" – напівзабутої музики, яка зворушує тепер хіба що бабунь у плюшевих салопчиках: це дівчата моєї далекої молодості – колись вони на вечірках хвацько витанцьовували бугі-вугі та рок-н-рол; коли прокручують старі кінохроніки, показуючи ці кумедні стародавні танці, у залі

вибухає регіт, і тільки бабусі у плюшевих салопчиках витирають крадькома сльози... Щоп'ятнадцять хвилин плівку з музикою зупиняли і диктор читав комюніке про стан здоров'я Едмонта Монтгомері – першої в світі людини, голову якої пересадили до тулуба молодого хлопця, котрий загинув під час автомобільної катастрофи, діставши тяжку травму черепа. Монтгомері почувався добре, потроху звикаючи до свого нового тіла: єдине, що дратувало його, – невправність пальців. Едмонт був джазовим піаністом і тепер вимагав від страхової компанії сплатити йому видатки за втрату працездатності. Я витиснув штурвал від себе, і ми м'яко стрибнули додолу, ніби на велетенській гойдалці. Тепер ми йшли на висоті триста метрів. Земля наблизилась, наче ми піднесли до неї збільшувальне скло.

Серцем я був вже на березі Понту Евксінського, серед напівзруйнованих колон іонійського ордера, що сиротливо стирчать під бляклим небом Севастополя, неподалік матроських цвинтарів та хрипких гудків Карантинної бухти.

Ми помалу летіли цілу ніч, чергуючись з Ярославом. Рано-вранці побачив я вкритий червоними зблисками сталевий простір, який виповнював увесь горизонт. Це було море.

Ми висіли над диким узбережжям десь у районі Одеси. Руді стрімкі береги акварельно малювалися у вранішньому повітрі. Червоняста глиняна смуга, якої торкався прибій, встелена була білястим, з'їденим солоною водою камінням. Було щось у цьому мовчазному пейзажі від настрою картин Іва Тангі. Метафорами самотності блукали по берегу великі чайки. Я помітив ярк, який перерізав стрімчасту лінію берегів, і пішов на посадку. Тут, у ярку, під мережистою тінню південних акацій, розташували ми наш дирижабль, примочувавши його якорями до землі. Ми вирішили трохи перепочити у цих відлюдних місцях, аби десь посередині дня зробити останній стрибок до Херсонеса. Час починався спекотний, і море лежало незворушне, мов шар прозорого зеленкуватого скла, привареного до берега ледь помітним швом прибою. Поснідавши, ми роздяглися з Ярославом і в купальних костюмах рушили на каміння. Я замилювався своїм супутником: хоч він і кинув давно бокс і погрубшав з тих часів, але все одно в його тілі були антична гармонійність та спокійна, врівноважена міць. У пошуках зручного місця досить далеко відійшли ми од стоянки дирижабля. Ярослав спробував воду і сказав, що вона навдивовиж тепла і що можна купатися, Я не повірив, але справді вода була надто тепла для цієї пори року і для цих широт. Зраділі; шубовснули ми у воду, розполохавши великі зграї бичків, які паслися коло берега. Потім лежали, зморені, на гарячому камінні, заплющивши очі, прислухаючись до карликових дзвонів, шурхотів та дискантних голосів, що бриніли всередині нас, мовби перетворилися ми на дві великі порожні мушлі, в яких знайшли притулок морські сплески.

Раптом чийсь дужі руки схопили мене, і я розплющив очі. Наді мною стояло кілька людей, низькорослих і вбраних у дивний якийсь одяг. Вони підхопили мене, поставили на ноги і боляче скрутили на спині руки; коло Ярослава вовтузилося з десяток цих бандюг: кількох він одразу поклав на каміння з розтрощеними щелепами, але

нападники швидко накинули на нього аркан, і через кілька хвилин мій небіж був також "сповитий". Все це сталося так блискавично, що ми навіть не встигли перегукнутися. Бійка відбувалася в повній тиші, тільки тупіт ніг можна було почути, важке дихання та стогін когось з тих, хто валявся, розкривавлений, на камінні. Нападники упхнули нам у роти шкіряні чопи й потягли вгору, на плато, що панувало над морем. Все це видалося напочатку мені якимось жахливим абсурдним сном, та це був не сон: боліли руки, все тіло, піт зросив моє обличчя, а поруч стомлено сунули чорнобороді засмаглі люди, котрі тягли нас нагору. У них були дикі, змучені обличчя. Тепер тільки роздивився я, що нападники вбрані в подерті шаровари, шкіряні розхристані жилетки, за поясами їхніми помітив я пістолі з довгими, оздобленими сріблом кольбами, а при боці їм висіли криві шаблі. Цей огидний маскарад обурило мене: ясно, що трапили ми до рук якоїсь зграї хуліганів-містифікаторів, так званих "бичів", які отаборились на відлюдному березі, тероризуючи туристів – вже кілька разів про таких волоцюг писали газети, і навіть наш великий публіцист С. О. Набатов запропонував з метою збереження повного порядку в місцях масового відпочинку трудящих видавати в районних відділеннях міліції спеціальний дозвіл на право перебування на Чорноморському узбережжі; на його думку, такий захід рішуче зменшив би кількість хуліганів у цих ряснодарних краях; та його пропозиція, на диво, не знайшла значного відгуку з-посеред широких верств населення.

Тим часом ми піднялися на плато. Розбишаки потягли нас до коней, і я подумав, що це надто вже дорогий маскарад.

Нападники кинули нас до коней, приторочивши до сідел ремнями, і наш загін дуже швидко – заледве через кілька хвилин – рушив з місця. Десь далеко позаду лишилися той яроч і ті дерева, під якими, непомітний звідси, погойдувався наш дирижабль, ніби мильна кулька, ілюзія, марево недавньої нашої свободи, далекий і нереальний символ сучасності, бо нас оточувала нова жорстока реальність, примітивна і безжальна, мов посвист нагая.

Отаким пекельним робом почався той шлях неочікувано-кайданний, що привів нас з небожем моїм Ярославом на ринок невольників у Кафу, де продали нас ординці за сто золотих на найкращу галеру Оттоманської імперії, котра перебувала під орудою грізного Юсуфа-паші.

Галера погойдувалася за кілька сотень метрів од берега. Це був прекрасний двопалубний корабель завдовжки 60 футів, визолочений та прикрашений гарним дерев'яним різьбленням. Спереду ебеновий Атлант із золотою бородою підтримував бушприт і дві мідяні котви обабіч кидали жаркі блищики на тіло Атланта; грецький герой, який став робом звияжної Оттоманської імперії! Що й казати – цей символ був витриманий у найкращому стилі тої держави, потужність якої відчували на собі сусідні народи.

Назавше запам'яталися мені ринок невольників і той його особливий сморід: здається, наче знаходишся у великому взуттєвому магазині, де шкіри пахнуть гостро і в повітрі висить жовтий підошвений дух. У смердючій куряві, над якою лунав суцільний

крик, алакання, рев верблюдів, у азійській тисняві ніколи не забути мені зойків українських дівчат-бранок, яких назавжди розлучали з батьками; у цій юдолі скорботи й безчестя домовились ми з Ярославом нікому не казати, хто ми є насправді, аби не накликати на наші голови більшого лиха, якщо ж питатимуть – відповідати, що яропільські купці, схоплені ординцями на диких полях. Але ніхто, зрештою, нами не цікавився, не вимагав від нас анкет: тільки подивилися на наші м'язи та зуби, вдарили по руках, швидко сторгувалися, й повели на галеру, до коваля, який закував нас у ланцюги.

Нас з Ярославом прикували до останньої лави на долішньому чердаці для невольників-веслярів; випадковим збігом обставин опинилися ми ближче за всіх до корми, де розташовані були приміщення турецької варти та каюта самого капітана Юсуфа-паші. Ми завше звернені були обличчям до дверей його каюти. По палубі походжав наглядач Гусейн, кривоокий і злий, як собака; він бив нас за найменшу провину. А було нас двісті сорок людей, поневолених з різних земель – українських, польських, волоських, московських, грецьких та італійських. Але найбільше було серед нас козаків-ясирників з України – по десять, по п'ятнадцять років відсиділи вони коло весел, й розплескані долоні їхні стали схожими на незграбні мозолясті коржі, наляті залізом і ненавистю.

За кілька днів вийшла наша галера у чисте море, наладнована багатючими скарбами та військовими обладунками. Повільно віддалявся од нас Кримський берег. Склеяста лінія суходолу пішла під воду, зникла у хвилях, і вже замість берегів вишикувалось на обрії невагоме сніжне пасмо хмар, а галера, полишаючи на воді різне сміття, недогризки яблук та оранжеві лушпайки апельсинів, лягла на курс, і чорні Атлантові груди вкрилися цівками холодної морської води. Два дні ми з Ярославом і ще з кількома новачками слабували на морську хворість, заблювавши геть усю капітанську палубу, за що скарані були кривооком Гусейном. Та старий козак Іван Нечитайло зварив нам терпкого турецького зілля й вилікував од сеї недуги.

На третій день подорожі перед нашими очима з'явився сам грізний Юсуф-паша. Рудобородий, з голубими очима (шкіра у нього, народженого від матері-грекині, була шляхетного білого кольору), капітан вистрибом прокульгав повз нас у чорному, гаптованому золотом камзолі. Він посувався нечутно, мов тінь, а поруч з ним, як тихий вітер, йшла дівчина-невільниця, про яку ми вже наслухались пліток на галері – йшла у плахтяній спідниці й червоних чобітках, стегна у неї були вузькі і довгі, як у найкращих сучасних манекенщиць, і волосся чорне, й видовжена прекрасна шия, й прямі плечі підлітка. Ми тільки презирнулися з Ярославом, але страшний удар Гусейнового канчука пройшовся по наших спинах, і тоді я у нестямі простогнав крізь зуби: "Плюгавий хасі (євнух)!" Раптом Юсуф-паша зупинився і похмуро зиркнув на мене. Я уявив, як моє пошматоване тіло, загорнуте у парусину, кидають у стемнілий простір, у сутінки, у море. "Звідки ти, невірний, знаєш арабську мову?" – спитав Юсуф-паша. Я витлумачив йому, що, будучи за родом своїх занять гендлярем, побував у далеких і близьких землях, навчившись різних мов – грецької, турецької, татарської, арабської,

польської та італійської. Він нічого не сказав, тільки скося подивився на мою брудну подерту сорочку і покульгав далі. Гримаючи ланцюгами, вмовився я на лавці, а Гусейн, від якого завжди смерділо часником, пройшов повз мене і вперше за весь час мого перебування на галері не торкнув мене пальцем, хоча досі цей тип ніколи не відмовляв собі у такій приємності. А за годину прийшов до мене слуга капітана, молодий венецієць Джіроламо, і відімкнув замок мого ланцюга. Так опинився я в каюті Юсуфа-паші.

Він сидів на розкішному турецькому килимі ніжних пастельних тонів; такі килими – вже виблякли й заяложені – зустрічав я хіба що у залах краківського Вавелю, там, де зберігаються трофеї Хотинської битви. На цих килимах уже добре потовклася лінива нечеса – пані Історія, і ранкова свіжість оттоманських килимів та оттоманських перемог перетворилася на почухрану ганчірку. Юсуф-паша був у бухарському халаті – червоні, зелені й золоті смуги творили, як сказав би Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Художнього фонду, суцільний драматичний акорд – мажорний у своїй відвертій героїчній патетиці. А на плечі Юсуфа-паші спочивала чарівна голівка його невільниці. Здавалось, її темний погляд блукав у смутних метафізичних сферах, безмежно далеких од нашої галерії. Мене вразила кількість книжок у каюті капітана: це велике приміщення радше нагадувало кабінет філософа, аніж каюту командира військового корабля.

Не перериваючи своєї роботи, Юсуф-паша поглянув на мене.

– Я покликав тебе сюди, полоненику, – сказав він вишуканою арабською мовою, – щоб вислухати твою чесну думку про мої вірші. Бачу я, що ти людина освічена, і сподіваюсь тому, що ти повідаєш нарешті мені правду, бо цей негідник Джіроламо не знає меж, вихваляючи першу-ліпшу дурницю, написану мною. Одного разу, щоби перевірити його (а треба тобі сказати, він знає арабську мову, якою переважно я складаю свої елегії), я прочитав йому список військового знаряддя, яке є на галерії. І що ти думаєш? Цей християнський собака закричав: "Мій володарю, це божественні вірші! Нічого подібного не було в світовій поезії! О незрівнянний Юсуф-паша! У метриці він вищий за аль-Халіла, у літературній критиці кращий за аль-Іскафі, в читанні корану вправніший за Ібн-Муджахіда, в логіці перевершив самого Арістотеля, в мистецтві блискавичного дотепу залишив позаду великого Абу-л-Айна!" Довелося відшмагати його батогами, аби вигнати з його поганого тіла брехню. Між тим почуваю я велику потребу у справедливій критиці, яка дослідила б тенденції розвитку мого літературного хисту, вказавши істинний напрямок неспокої чорному коневі моєї поезії. Тому слухай уважно все, що я тобі прочитаю, невірний, і скажи щиро свою гадку про ці вірші.

Дівчина сиділа нерухомо, не знімаючи своєї голівки з його плеча. Юсуф-паша примружив очі, пригладив долонею руду бороду й почав:

*На присмеркове плесо прийшов самотній я,
аби тебе зустріти, і на мою долоню
сонце впало – велике яблуко червоне,*

останній плід мого спустошеного раю.
О вітре юності, о спогади й прозріння!
В країні, де дощі й пожежі,
де небо синє, мов погляд матері моєї,
ти народилося, сузір'я Оріона,
щоб вмерти в небесах
в годину сонцезлету!
Дамаська сталь тверда і вічна,
як невблаганний час, що нас розлучить,
дерева – як зелені вівтарі,
перед якими падаємо на коліна,
та павутиння бабиного літа —
мов символ нашого кохання,
і тиша, замість крику птиць...
Він замовк і питально подивився на мене.

– Капітане, – сказав я, – ваш непересічний поетичний хист не викликає у мене щонайменшого сумніву. Вишукана форма у поєднанні з багатим внутрішнім змістом, глибоко орієнтальний ґрунт вашого світосприймання і водночас нехтування мертвою арабською традицією, яка стала гальмом для розвитку поезії, – узявши все це під увагу, маю я змогу дуже високо оцінити ваш версифікаційний внесок у річище сучасної поезії... тобто поезії сімнадцятого століття. Вперше з такою силою в цих віршах зазвучала тема незамкненого простору, тема відносності часу й одвічних людських почуттів...

Я зробив довгу паузу.

– Кажі далі, – схвильовано мовив він, – кажі все, чужинцю, я слухаю...

– Але чи не здається вам, капітане, абсурдною та ситуація, за якої ви, тонка і, безумовно, обдарована людина, мусите брати участь у найогиднішому злочині перед людством – у поневоленні людини людиною? Як може поєднуватися у вашому серці – серці поета – жорстокість до невільників і любов до птахів? Чи не здається вам, що в цьому є щось трагічне й протиприродне?

– Дуже дивна твоя мова, чужинцю, – м'яко сказав Юсуф-паша, звертаючись до мене, як до нерозумної дитини. —> З того, що ти сказав, бачу я – ти не розумієш, що таке мистецтво і що таке поезія як його найідеальніший вияв. Життя і поезія – це непорівнювані речі, такі, як земля й небо. У землі свої закони, у неба – свої. Нам можуть ці закони не подобатись, але вони існують, вічні й незрушні, бо таким створив аллах небо і такою землю. Вища правда і доблесть мистецтва полягають у тому, щоб створювати свої небесні світи, які не мали б нічого спільного з цією проклятою реальністю, що оточує нас, в якій однаково важко жити і тобі, й мені.

Він легко і зневажливо ворухнув рукою.

– І подумай, чужинцю, як звеличує людину та прекрасна мить божественного натхнення, коли боягуз починає писати вірші про мужність, негідник і зрадник – про

чесність, раб – про свободу, а дурень – про мудрість і обачність. Ти ж намагаєшся поєднати справи земні і справи небесні. З якої землі ти єси, хто навчив тебе такого погляду на поезію?

– Яз української землі прийшов, з міста Ярополя, – сказав я, – а навчила мене саме так розуміти світ вся історія мого народу.

Цієї ж миті погляд дівчини обпалив мене – здається, вперше вона глянула на мене сполоханими очима, довго і чорно зорила вона, немов хотіла щось сказати, та стрималася.

– Що ж, – сказав Юсуф-паша, і якась тінь перебігла по його обличчю, а в тоні його я вловив невдоволення, – йди працуй, невірний, тільки праця допоможе тобі позбутися твоїх помилкових поглядів.

Вже смеркало, коли Джіроламо примкнув мій ланцюг. Разом з товаришами – нас було п'ятеро на цій лаві – навалився я на величезне, відшліфоване долонями весло. Швидко сорочка моя змокрила, а тіло налилося втомою. Поруч гнув спину Ярослав, за ним насупився Іван Нечитайло, та кректав, поплывуючи на долоні, московський стрілець Філька Лук'янов – веселий русявий хлопець, порубаний татарськими шаблями під Білим городом; а далі сидів шляхтич Ян Уніховський, хорунжий війська польського, котрий двадцять два роки тому, в часі Хотинської битви, потрапив у полон до Джанибек-Гірея; а що пан Уніховський був людиною бідною і нікого не мав з рідні у Брацлавському воєводстві, звідки сам походив, то про викуп не важився й мріяти, покладаючись лише на ласку бога, перемовинами з яким і присвячував увесь вільний свій час. Я швидко охляв, у роті почув гіркоту і сухість, і лише кінчиком язика злизував з губ солоний піт, зводчував трохи ротову порожнину. Поміж лавками бігав з канчуком Гусейн, підганяв невільників.

Вечоріло.

З корми вітерець приносив пахощі припаленого м'яса та каші, яку готувала собі варта. Кілька яничарів, що сиділи над нами, затягли нескінченну пісню про рідні Анатолійські береги, де чекають на них чорноокі дівчата. Спала спека, верхівки щогл почервоніли на мить і сховалися в темряві, згасли, як наші останні надії на звільнення, а галера, легко похитуючись, занурювалась у загуслу імлу. Нарешті нам дозволили кинути весла, і ми, знесилені, полягали попід лавками на солом'яних підстилках; я хутко оповів Ярославові про свою розмову з Юсуфом-пашею. Філька Лук'янов щось тринькав на саморобній балалайці, а Ян Уніховський, розпластавшись хрестом на палубі, читав вечірню молитву. Раптом крізь казання Уніховського, розсипини балалайки, голоси вартових та сплеск нічних хвиль долинули до мене дивні звуки. Я штовхнув Ярослава. Він і собі прислухався. Ніби дзижчали електричні голярські машинки або скреготали крильми невидимі металеві комахи. Що б се могло означати? Наче зрозумівши моє питання, піднявся, дзеленькнувши кайданами, Іван Нечитайло. Був це старий козак, бистроокий і хитрий, з випаленим на чолі тавром; він витяг з-за пазухи невеличку пилку і, не мовлячи ні слова, показав нам, як треба пиляти ланцюг. Голосніше загравав Філька Лук'янов, а на другому кінці каторги козаки заспівали думу

про Байду, покриваючи журними голосами скрегіт пилок. Ми взялися з Ярославом до роботи.

Раптом чиясь постать схилилась наді мною. Від несподіванки я завмер, навіть не встигнувши заховати пилку – річ, за яку одна кара призначалась на галері: шибениця.

– Не бійтеся, пане, – почув я жіночий шепіт. – Я хочу вам допомогти.

Я ніколи не чув її голосу, але зрозумів одразу, що це вона. Вона присіла навпочіпки коло мене та пригорнулася чорним плащем і розчинилась у темряві. Поруч вместилися Ярослав та Іван Нечитайло.

Чи я не помилилася, чи слушно я пана зрозуміла, чи з Ярополя пан? – спитала вона спершу, і від неї линував аромат фіалкової олії, в якій вершила вона надвечірнє обмивання – забаганки Юсуфа-паші, його пиха і зарозумілість: срібна ванна на мармуровій підлозі, блакитняста напахчена вода, підфарбоване волосся, підведені священними єгипетськими барвами очі – поруч з нами, брудними невільниками, від яких смердить потом і сечею, сиділа ця дівчина з плечима підлітка у пурпуровій сорочці, і вона могла бути моєю донькою так само, як могла бути моєю прапрабабусею, що стала землею, травою, вітром, спливла у море, пішла у непам'ять; так, з Ярополя ми – я та мій побратим; боже мій, боже, простогнала вона, а чи чули ви прізвище Киселя – полковника Яропільського полку реєстрових його королівської мосці козаків? Якого Киселя? – напружуючи пам'ять і згадуючи історичні джерела, показав я. Невже Максима? Авжеж, Максима Киселя, полковника, невже не знаєте, ви повинні знати, хто його в Ярополі не знає, це мій батько. Як же ти, небого, опинилася тут? – спитав Іван Нечитайло. Вона плакала, витираючи обличчя плащем, Юсуф-паша буйно бенкетував зі своїми яничарами, ніч гомоніла тривожно, фосфоричні вогники в морі позначали рух нашої дивної галери з невільниками на облавках, наче світляний хвіст комети віявся у чорноводді. Звали дівчину Оксаною. І не було кращої дівчини на всій Україні, і сватався до неї сам Зигмунд Потоцький, близький родич гетьмана польного коронного Миколи Потоцького, на увічнення чого гетьман наказав вибудувати в Ярополі фортецю у формі літери "О", що символізуватиме ім'я Оксани Кисіль, а Зигмунд призначався комендантом фортеці. Та не довелося стати Оксані на шлюбному коберці, бо перед самим весіллям затявся старий полковник, не схотів породичатися з тими, на чийх руках була кров Павлюка й Кизими; а віддав доньку у Волощину, за сина одного славного воеводи, та перехопили молоду в дорозі ординці й за великі гроші продали Юсуфу-паші. Кинувся був старий полковник на поміч доньці – та гай-гай! – пізно! Поклав голову у сиваських солончаках, а змучене тіло його прив'язали до кінського хвоста й сірими холодними пальцями шкрябав мертвий Кисіль пилігу на вулицях Бахчисарая. Перехрестився Іван Нечитайло, котрий знав полковника з давніх-давен, і з болем у серці зрозумів я, свідком якої історії мені доведеться стати: історія цієї галери, на якій плавала Оксана Кисіль, знана в наукових колах. Тільки не відав я, як повернеться наша з Ярославом доля, бо про це мовчать пам'ятки 1643 року... Хоче завтра вбити вас Юсуф-паша, сказала Оксана; як почув, що ви з Ярополя, злякався, що нагадуватимете мені про мою батьківщину; ще й призру на вас має, що ви – вивідачі

яропільського козацтва, що маєте на меті моє визволення... Слухай, дочко, сказав Нечитайло і поклав руку на плече Оксани. Хочеш допомогти своєму землякові і всім своїм братам поневолею? Хочу, відповідає Оксана. Ми стаємо на герць з цими людоловами, пошепки сказав Нечитайло. Коло каюти Юсуфа-паші та яничарських приміщень приховали ми сорок фунтів порошу серед мішків з сухарями. Допоможи нам їх підпалити. І відімкни наші ланцюги. Ключі у Юсуфа-паші, ти, певно, знаєш, де саме. Знаю, відповідає Оксана. Тоді берися, дочко, до діла. Треба поспішати, бо нині ночі короткі. Яропіль ніколи подвигу твого не забуде. Йди. Гаразд, відповідає Оксана, Вона подалася з палуби, і хвилини тяглися темні й повільні, вогкість пронизлива лягла на наші плечі; ніхто з невільників не спав, усі збуджено прислухалися до п'яних криків сторожі; в кількох місцях дзвеніли пилки, і тільки тоді, коли вартовий з верхньої палуби підходив до поручнів і дивився на нас, ми завмирили на якусь мить, щоб відтак знову пробудитись у неспокійному русі. Аж ось Оксана прийшла на здибочках і поповідмикала замки на наших лавках. Тихше, сказав Іван Нечитайло, коли козацтво заворушилось, гримаючи ланцюгами, чекайте, браття, вже швидко надійде наша година. Ярослав зголосився допомогти Оксані й вислизнув з нею на корму, і знову нестерпними здалися хвилини очікування; вітер поривчасто хазяйнував у вітрилах, а охоронці вгамувалися нарешті, і, на щастя, місяця не було в небі – як зараз, бачу я, високе товариство читацьке, ту палубу і чую калатання свого серця – темрява, смертельна тривога, непевність. Навіть Ян Уніховський, забувши про молитви, чекав Оксану, стискаючи в руці холодний ланцюг. Нарешті з'явилося дві постаті, почувся неголосний брязкіт. То Оксана з Ярославом принесли кілька мушкетів та шабел. Ян Уніховський – не встигли ми й оком змигнути – вихопив у дівчини шаблю.

– Панове, – сказав він, і голос його тремтів, – я прошу вас надати мені цю честь. Надто довго чекав я цієї хвилини. Я хочу вийти на герць з Юсуфом-пашею. Повірте мені, я ще вмію тримати шаблю. Честь і вітчизна!

Він розплакався і, витягнувши шаблю з піхов, поцілував клинок.

Всі заворушилися у мороці, загомоніли, почали вимагати зброю. Іван Нечитайло роздав зброю найсильнішим та найвправнішим козакам. Ті ж, кому не вистачило шабел і мушкетів, озброїлися чавунними ядрами, залізними дротиками та іншим знаряддям, яке здавна було приховане невільниками. Ярослав від шаблі й мушкета відмовився, бо ця бойова техніка йому була невідома.

– Сядьмо, козацтво, – сказав Іван Нечитайло, і всі посідали на свої лави. Тепер вже не мав я сумніву щодо Івана Нечитайла: керував повстанням він. Вже після повернення до Ярополя перечитав ще раз я "Думу про козака Нечитайла", дивуючись точності опису й психологічній бездоганності у змалюванні характеру старого хитруна.

– Брати мої, – сказав тихо Іван Нечитайло, але всі його чули, хто сидів на палубі. – Брати мої з України, козаки запорозькі, люди наддніпрянські й галицькі! Брати мої з усіх інших земель – брати мої московські, польські, литовські, брати мої православні й люди з-під римського закону! Славне лицарство, до тебе моє слово. Довгі роки чекали ми цю ніч, і ось вона надійшла. Перед нами ворог, який зневажає нашу людську честь,

нашу християнську віру, нашу лицарську гідність. Оружною рукою, браття, здобудемо собі волю і перемогу. І не буде нічого кращого, як тая воля, коли поляжуть всі наші вороженьки, і наш корабель підніме вільні вітрила, й наш вільний прапор замайорить на Руському морі!

У межичасі Оксана принесла трохи гарячого вугілля, загорнутого у вогку ганчірку. Ми вирішили насипати порохову доріжку й здаля підпалити її. Іван Нечитайло розгорнув ганчірку... Раптом вартовий, що саме підійшов до поручнів, гукнув:

- Стій! Куди?

- Хочу напитися, пане, димного тютюну, - покірливо відповів Нечитайло, та вартового ця відповідь не заспокоїла.

- Не ворущись! Ось я зараз подивлюся, що у вас там діється! - грізно наказав яничар.

- Брати! До зброї! - вигукнув Іван Нечитайло і, схопивши у жменю розжарені вуглини, кинувся до корми, туди, де серед провіантських запасів лежав мішок з порохом, що його понакрадали невільники потроху в турецьких гармашів. Не встигли ми отямитись, як біля капітанової каюти пролунав страшний вибух. Злетіло високо вгору полум'я, зайнялися вітрила, уламки галери падали на палубу й калічили людей. Серед турецької залоги знялася несамоवि́та паніка. Ті, хто вцілів після вибуху, осліплені й оглухлі, почали стрибати навсібіч у море, інші кинулися до зброї, та вогонь, що охопив службові приміщення, встиг знищити більшість луків і запаси стріл. Козацтво ж, підбадьорене першим успіхом, кинулося в рукопашний бій. Ярослав зіткнувся з Гусейном: блискавичним *аперкотом*, як у дні своєї молодості, він звалив цього кремезного цапа на підлогу, а двоє невільників, які саме набігли на цю бійку, схопили Гусейна за руки та ноги, розгойдали й кинули в море; чути було важкий сплеск води. До корми продерся здоровезний козарлюга з п'ятої лави й почав молотити варту ланцюгом, розваливши кільком туркам голови; три стріли - одна за одною - влучили в спину сміливця, із рота його хлинула кров, і він, ковтаючи повітря, впав на палубу. У мене трусилися руки, коли довелося заряджати мушкет, який я підхопив у пораненого Голобородька: лише згодом я помітив, що весь час кричу, не чуючи власного голосу, щось хрипко, надсадно волаю, хоча виття моє губилося у загальному гаморі, зойках вмираючих людей та. грізному тріску пожежі. На верхню палубу викульгав у спід" ньому Юсуф-паша, розмахуючи шаблею.

- Невірні пси! - закричав він. - Не рухайтесь з місця, зрадники!

Легким, артистичним змахом руки Юсуф-паша відтяв голову старенькому діду Микиті, що був у нас за кашовара; затиснувши в руках важкого мідного черпака, дід похитувався на палубі: там, де була у нашого кашовара шия, блищала мокра чорна поверхня, над якою вистрибували маленькі кров'яні джерельця. Усміхнена голова діда Микити з кістяним грюкотом покотилася до моїх ніг, і в мінливому світлі пожежі здалося, що старий запорожець весело підморгує. А на палубі вже танцює пан Уніховський, який зчепився з Юсуфом-пашею, і ми бачимо, що не забув своєї військової штуки, своєї лицарської шерміцерії польський хорунжий; заскреготала криця, шаблі

схрестилися вогняними поверхнями, блискуча містерія життя і смерті, шаблі врубувалися в повітря, яке вкрилося передранковою непевністю, ми добивали останніх охоронців, чорним попелом сіялися на нас згорілі вітрила, а пан Уніховський майстерно перекидав шаблю з правої руки у ліву. Але і Юсуф-паша, дарма що був кульгавий, фехтував знаменито. Чиста тональність визрівала у небесних просмугах, замурзані невідьники гасили пожежу, а хорунжий Уніховський все ще не міг впоратися з Юсуфом-пашею, хоч залишали капітана останні життєві сили, але й Ян Уніховський теж знесилів; ось тоді на палубі невідь-звідки з'явився переможний закривавлений веселий Філька Лук'янов і вдарив щосили мушкетом Юсуфа-пашу по голові; скотилася зоря остання у небі рожевому, мов лезо шаблі. Убивча шабля Яна Уніховського увійшла нарешті всередину капітанового тіла, руйнуючи його теплі нутрощі та перерізаючи сітку життєносних комунікацій – й гарячими стали долоні Юсуфа-паші, котрий притулив їх до свого розпанаханого черева, відчуваючи якісь могутні поштовхи, що дедалі ставали слабшими, аж поки капітан не впав на коліна і не почав дріботіти головою об дошки палуби, наче молився. Схід зарожевів безневинними євангелічними барвами. І тоді з жалібним криком і плачем Оксана впала коло Юсуфа-паші і застогнала:

– Що з тобою, Юсуфе? Навіщо ви його вбили? Юсуф-паша підвів голову, в його очах були смерть і заспокоєння:

– Якби ти знала, як я тебе кохаю... – прошепотів він і впав, тихий і покірний, як скошена трава.

Оксана закричала жахно, впала на капітанові груди, рукою обмацуючи його затверділе обличчя...

Роки пройшли з тієї ночі, довгі роки життя мого висипалися повільно, мов піщинки крізь скляну горлянку пісового годинника, але не забути мені тієї ночі й світанку...

Напіа галера переможно кружляла по морю, й чайки сполохано кигикали над молочно-білими вранішніми хвилями. На верхній палубі зібралося віче, щоб вирішити долю галери: частина повстанців вимагала йти у гирло Дунаю, дехто пропонував спрямувати корабель у район Хаджибея, з тим щоб потім прорватися крізь дикі поля на Україну, інші воліли висадитися на Колхідському чи Болгарському узбережжях, а італійці й греки наполягали на своєму: аби вночі, прослизнувши крізь Босфорську протоку, вийти у Мармурове море й далі – до берегів Італії. Ми з Ярославом не брали участі у тому вічі, бо віддали наперед долю галери... Я пригадав усі знані науці джерела щодо цього переможного повстанського корабля, який увійшов у легенду.

Перед дверима трюму поставили вартових – щоб, бува, нікого не спокусила багата здобич Юсуфа-паші: злитки срібла та каптани, підбиті сободем, суконні турецькі мундири з червоними комірами та тонка венеціанська білизна, кинджали, прикрашені діамантами, й кінська коштовна зброя. По обвугленій палубі, встеленій уламками щогл, штуками строкатого турецького едбабу, тілами вбитих, розірваними ланцюгами, блукала, наче примара, бліда Оксана.

– Пробач, Юсуфе, – шепотіла вона, і погляд її був нерухомий, а хода легка, мов у

сновиди. – Я не знала, що так боляче буде.

За п'ять миль від галери мрів ледве помітний, наче смужка диму, берег. Ми презирнулися з Ярославом.

– Слухай, — сказав він, – треба рушати. Це останній наш шанс. Сподіваюся, ти не збираєшся залишатися назавжди У сімнадцятому столітті?

Я наздогнав нещасну Оксану й торкнув її за хлоп'яче плече.

– Ходіте з нами.

– Куди? – подивилася вона на мене незрячими очима,

– На берег... Підемо до Ярополя. Вам не треба лишатися на галері.

– Облиште, – сказала вона. – Нема в мене тепер нікого. Пізно. Немає мені вороття...

Вона повернулася до мене спиною і пішла на корму,

Тоді ми спустили на воду маленьку шлюпку і, ніким не помічені, відштовхнулися веслом від галери. Вона почала швидко віддалятися од нас, наче якась потужна течія часу забирала корабель з нашої свідомості. Так виникають легенди, подумав я, спостерігаючи, як щезає на обрії галера невільників, що перемогли своїх катів...

За якусь годину ми були на березі. Дивно знайомими здалися нам ці порожні береги, піщані зсуви, вибілене каміння... Якесь хвильне передчуття охопило нас, ми кинулися щодуху, вминаючи мокрий пісок, туди, де стирчали над узвишшям верхівки акацій. Яке щастя! Ми побачили сріблястий балон нашого дирижабля, який легко танцював на морському вітерці. Вскочили в гондолу дирижабля і негайно стартували, навіть не перепочивши після виснажливої ночі й вранішніх наших пригод. Загули потужні мотори, і я спрямував дирижабль у той квадрат Чорного моря, де, за моїми підрахунками, повинна була знаходитись галера. Та дарма... Від неї й сліду не лишилося на безрушній поверхні моря. Запрацював на коротких хвилях радіоприймач. Передавали важливе повідомлення:

"Сьогодні, о п'ятій годині ранку за Грінвічським часом, – сказав збуджено диктор, – професор Інституту енергетичних та фізичних перетворень Сидір Миколайович Холодний випробував новий генератор, який дає ефект зміщення часу на основі його конденсації. Професор Холодний провів цей експеримент, виходячи зі своєї теорії, згідно з якою час – це вічна й матеріальна категорія, яка не знищується, й тому може в будь-яку хвилину відтворюватись за допомогою спеціального генератора. Більшість видатних вчених у галузі вивчення часу піддають сумніву ідеї професора Холодного. Результати сьогоднішнього експерименту ще не відомі. Наукові експерти Організації Об'єднаних Націй вивчають всі моральні та юридичні аспекти, пов'язані з такого роду, експериментами".

Ярослав подивився на мене й закупив.

Сонце вже проминуло добру частину свого денного шляху. Під нами повільно сунув білий океанський лайнер – ніби лінійкою прокреслений був його шлях у засіяному сонячними блищиками морі. Ми заклали програму нашого дальшого польоту в електронний мозок і пішли з Ярославом відмивати всю кіптяву і бруд останньої ночі.

Потім понадягали боксерські халати й лягли на пухнасті карпатські ліжники,

мовчки втупивши погляди у прозору пластикову стелю, по якій бігали світляні хвилі.

- Що з ними сталося? - спитав Ярослав.

- Цій галері присвячено кілька монографій. Я дам тобі почитати.

- А що з Оксаною?

- Її вбили родичі Юсуфа-паші.

- Нічого не можна вдіяти, щоб її врятувати? - ворухнувся після довгого мовчання Ярослав. - Може, зв'яжемося з Холодним і попросимо повторити?..

- Ні, - похитав я головою. - Не втручайся в історію. Не раджу. Не переробляй її на свій смак. Нічого доброго з цього не вийде. Знаєш, можливо, саме на цій галері вперше зародилася ідея повстання на морі. Це ж перша непереможена територія революції. Погодись, безсмертна ідея. Мені здається, що без цієї галери не було б броненосця "Потемкин" чи крейсера "Очаков"...

- Ти бачив, яке було в неї обличчя, коли вона стояла над цим клятим Юсуфом? - не вгамовувався Ярослав.

- Послухай мене, старого, - сказав я, підводячись, щоб зготувати каву. - Шляхи історії ще можна збагнути... Але жіночу душу...

Я махнув рукою.

Наш дирижабль продовжував свій вільний лет над морем, в якому назавжди загубилися шляхи повсталі галери.

**Сказання десяте, в котрому розглядається
суперечливий творчий шлях члена Яропільського
відділення Художнього фонду Д. В. Смаглія на
широкому історичному тлі. де також діють такі
загальновідомі особи, як мексіканський
революціонер і художник Хосе Хорхе Пачеко та
великий художник і теоретик малярства
Галактіонов-Хмара, котрий вміє бігати по ливах.**

Чи не здається вам, ласкаві читальники мої, що вже святий час, як то кажуть, спрямувати ваш допитливий розумовий погляд ще на одну непересічну особистість нашого міста, а саме на художника Д. В. Смаглія, члена Яропільського відділення Художнього фонду?

Хто в Ярополі не знає, хто не пам'ятає Д. В. Смаглія! Його монументальна постать у довгому синьому, на ватині, пальті зі смушковим коміром увійшла в легенду. Ось весна, теплий березень, брудні острівці снігу гинуть у жовтоглинні, плямкає багновище на околицях Ярополя, засмоктуючи хромові чоботи Д. В. Смаглія з галошами, а він, збивши на потилицю зелений велюровий капелюх, чимчикує пророчою ходою, не боячись струмків, крижаних почорнілих скиб, що обламуються під ногами, і велике його тіло, здається, також тане під сонцем ранньої весни, але він вперто йде далі, притуляючи до грудей новий свій витвір - барвисту фреску, витончене поєднання

кольорів холодних і гарячих, драматичне панно, виконане на замовлення ярош'льської ветеринарної станції, присвячене важливій профілактичній справі:

"ЧИ НЕ ЗАБУВ ТИ ПРИЩЕПИТИ СВОГО СОБАКУ ПРОТИ СКАЗУ?"

Знаю, знаю, знаю, що ви скажете! Що у вашій пам'яті Д. В. Смаглій залишився не як утилітарний підмайстер пензля й трафарету, а як великий художник, чия знаменита картина "Хліб" стала місцем паломництва, а Яропіль завдяки цій картині набув широкого розголосу, особливо ж серед аматорів парапсихології. Та повинні ви зрозуміти й мене. І мої рації мусять бути взяті вами під увагу, а саме: об'єктивність і безсторонність мого літопису вимагають, аби не приховував я від майбутніх поколінь всієї складності і суперечливості моїх героїв, чи, висловлюючись мовою діалектики, показував всепереможну дію закону боротьби протилежностей та закону заперечення заперечення на конкретному прикладі Д. В. Смаглія. Отож, герой мій не цурався чорної роботи, чим прислужився розвитку різних жанрів образотворчого мистецтва.

Ах, читальники мої милосердні! Бачу достеменно я ту весну 1914 року, коли підлітком Д. В. Смаглій переступив поріг іконописної майстерні Софрона Свавільного. Перш ніж пустити хлопця у святую святих – приміщення, де чаклували над дошками *личники* – майстри, що надавали обличчям Спасителя та Богоматері вигляду вічної доброти й вічного суму, де *світники* залишали на гіматіоні Спасителя й мафорії Богоматері ніжну заплутаність фалд, де *травники* виводили барви небачених небесних трав та квітів, Софрон Свавільний послав підлітка на сорокаденний піст, аби тіло своє й душу підготував до зустрічі з вищим духовним світом краси, просвітленим поглядом аби уздрів те, чого ніколи не побачить яропільське міщанство й купецтво, залиті свинячим салом по вуха. Я вже чую застережливі голоси деяких правдолюбців, які, виходячи із найліпших, близьких, зрозуміла річ, і нам заложень боротьби з релігійним дурманом, висловлюються у тому смислі, що, мовляв, а чи варто згадувати про цей епізод у житті нашого митця, котрий потім і сам стидався своєї причетності до справ духовного мракобісся. На голоси ці я таку дам відповідь: не втікайте від свого минулого, громадяни! Не вбивайте у собі своє минуле, хоч би яким маловартісним та помилковим воно сьогодні вам здавалося, бо хто знає, яким світлом освітить воно ваше життя завтра чи позавтра. І ніколи, любі шанувальники мистецтва, не забувайте, що людина без минулого все одно, що річище без води – висохле, порепане дно, яке не відає, задля чого воно існує, задля якої спраглої землі, задля якого моря...

Грають сумні сурми над Ярополем – то вітер голодний зимовий свище: смертю героя в боях у районі Мемеля загинув за віру, царя й вітчизну батько Д. В. Смаглія; в офіцерському клубі п'яні пани офіцери розповідають непристойні анекдоти про матінку царицю; вже хліб подорожчав, і проглянули перші кістляві провіщуни майбутнього мору – від жебраків і калік вбогих чорним став майдан коло Микільської церкви. Скоро вже, скоро ревітимуть на Україні гармати...

А наш кострубатий парубок вчиться старанно накладати рум'янець на щоках, шії та підборідді угодників, оживляє їхні лиця тонкими *світлами* і кладе чисті білила довкола зіниць, від чого смутком і тривогою повняться погляди святих Миколи, Василя,

Кузьми, Дем'яна, Лавра, Євдокії, котрі народжуються в році від початку нової ери 1917-му, Побавившись гарно *оживками*, від яких обличчя стають рельєфно карбованими, та поклавши *підволосся*, герой наш ліпить листовим золотом одяг; робить з м'якуша свіжого житнього хліба кульочку і перекочує її по золоту, а як забере вона шляхетні дрібні аркушики на себе, тоді котить її по дошці, прописаній *зіллям*; ікона пахне смачно пампушками з часником, зілля ж бо готується з часникової м'язги.

Нарешті до останнього таїнства причащається наш Д. В. Смаглій: у свіжій сорочці, травами пропахлий, Софрон Свавільний (а борода у нього – як у Хемінгуея з відомого фото на обкладинці журналу "Лайф") кладе руку на плече підмайстрове й тихим голосом рече: "Ікони треба оліфити після пасхи воскресіння Христового, від місяця квітня до місяця липня, обравши для того сяючий час, коли повітря стигне, й місця треба знаходити затишні, щоб не комарні й не вітряні були, щоб оліфа всякла й фарбам прозорої краси додала".

Та не довелося нашому добродієві прооліфити перші свої творіння. Довго чи коротко розказувать, а життя яропільське, а з ним і Життя Д. В. Смаглія виколілося з тихих стежок, на дорогу небаченої високості повернувши.

То не сурми небесні сурмлять, то з усіх усюд кіннота скаче, з боєм здобуває місто преславне Яропіль; панцерні потяги, наче сірі похмурі сні, приповзають у ранкове місто, й від них іде сморід відпрацьованих гарматних газів та важкого вугільного диму; зморена піхота розсмоктується по крутосхилих яропільських вулицях, й вишневими вечорами риплять біля вогнищ солдатські гармошки й починають яропільські дівчата дітей від солдатів.

Штаб свій вояки розміщують на лівому березі Богунки, у палаці Потьомкіна, в безжурному лазоревому будинку, де підвали порожні й зимні, мовби сам світліший князь Таврійський, гетьман Катеринославського й Чорноморського віронопідданного козацтва ясным своїм державним генієм передбачив доконечну майбутню потребу в камерах для підслідчих і заручників, рівно як і в приміщеннях для потаємних розстрілів. Де, де поділися Софрон Свавільний та його майстри? У невизначену годину, коли Яропіль нікому не належав, крім вітру й пустки, прилетів невідь-звідки снаряд – чи з Заходу, чи зі Сходу, з Півдня чи з Півночі? – ніби з небес, з хмарних гір скотився й влучив у будинок № 6 по вулиці Купецькій. Похитнулися стіни та впали, притрусивши крейдяним пилом тіла іконописців, серед яких смішним збігом обставин не було Д. В. Смаглія, бо саме його послав Софрон Свавільний з образами до купця Царьова, хоч як не подобалося шанолубному підлітку стикатися з замовниками, вислухувати їхні ідіотичною поважністю сповнені критичні зауваги; ніби передчував щось старий майстер, коли силоміць виштовхував нашого героя з будинку № 6 по вулиці Купецькій; невідомий диригент, якого люди, за відсутністю інших, більш наукових визначень, нарекли *випадком*, змахнув паличкою через півгодини від того, як Д. В. Смаглій вийшов з майстерні. З неба впав з голосінням майже жіночим фугасний снаряд.

Року того Д. В. Смаглій розпочав перші підмальовки до своєї картини, що потім славною зробилася під назвою "Ранок". А було це полотно велике, розміром 2,5 м × 4,5

м, і підрамник на кілочках, що за їх допомогою завше можна було прибрати з поверхні полотна хвилястість і зморшкуватість, яку час накладає на такі витвори, бо фарби олійні коцюрблять мішковину. Вже перші постаті з'явилися були на полотні, й свідки – візьмемо того ж таки А. В. Микитася – заприсягаються, що то народжувалася картина незрівнянної пристрасті: апостоли справедливості з мужицькими обличчями літали з сокирами в небі над Ярополем, і жінка зі скорботним обличчям, у біле вбрана, затуляла тілом своїм землю й дітей, і зорі із срібної фольги від шоколадних цукерок світилися тьмяно на ультрамариновому небі, мов олов'яні гудзики на німецьких кайзерівських мундирах, і чорні безлистяні дерева були завітчані барвними стрічками, немов весільні коні, немов шикувалося велике свято. Після похорону, де кленову труну з легким тілом Софрона Свавільного ніс під спів синиць наш герой, він, повернувшись додому, довго стояв перед картиною, зазираючи в очі апостолам справедливості, та вони відвертали погляди, й жінка вже не затуляла землю, не захищала дітей, безсила була кого-небудь захистити, лише сором лишився на її обличчі, сором і розгубленість. Тоді Д. В. Смаглій узяв відерце з білилами й щіточкою широкою проклав на полотні білі ручаї й озерця, які розливалися, розливалися, аж поки зникли останні кольорові залишки. Відтак подався на заробітки, бо, крім матінки й трьох меншеньких братів, мусив наш герой годувати ще й стару вдову Софрона Свавільного, якій судилося ще довгих і голодних два рока прожити на цій землі.

Фарбував яропільські дахи. Іржа, торішні соснові голки, висохле листя, гримлива розпечена бляха, по якій його кроки – наче згори хтось градом сипонув. Засмаг, змарнів на вітрі, зате вивчив архітектуру міських дахів. Знав, як купчаться будинки, які важливі ділянки міста відкриваються з яких горищ, і через це в часи Яропільської республіки ніхто краще за нього не міг поставити повстанські кулемети на запилюжених піддашсях... А втім, шановний майстре малярського цеху, не забувайте і про мистецтво: в перервах між боями люди, втомлені од стрілянини, висипного тифу, саботажу та нічних обшуків, потребують якихось світлих візій, які б виповнювали їхні серця життєстверджуючим оптимізмом, відвертаючи думки од похмурих реалій навколишнього світу: од нестачі їжі, подертого, завошивленого шмаття ще з імперських цейнгаузів, заболочених, занедбаних вулиць, порожніх домів з вибитими шибками, од мертвих дітей, яких щодня матері ховають на міському цвинтарі у тихій тіні лип, неподалік від кинутої цегляної каплиці... Беріть хутко, майстре Д. В. Смаглій, фарби й пензлі, розмалюйте наше революційне місто так, щоб небу гаряче стало, щоб здригнулася гнила інтелігенція, вихована на брехливих канонах мистецтва експлуататорів! Замість салонного, еротичного, zdeгенерованого мистецтва буржуазних посіпак створимо радісне молоде футуристичне мистецтво революції! 5Сай казяться міщани, дивлячись на наші спіралі, на незбагненну машинерію наших композицій, на шалені кольори й деформовані у революційному екстазі постаті! Товаришу Смаглій, ось вам маузер, ось вам мандат Яропільського ревкому за підписом самого А. В. Микитася, згідно з яким ви призначаєтесь головою Всесвітньої пролетарської академії мистецтв Яропільської республіки (ВПАМЯР), ось продовольча

картка на півкіла кінського м'яса. За роботу, товаришу!

Ніколи перед тим і ніколи по тому Яропіль нічого подібного не бачив. Одного ранку місто прокинулося з таким відчуттям, що сон саме зараз почався – багатобарвний і божевільний: Д. В. Смаглий та його не менш футуристично налаштовані помічники збудували своє місто – з фанери, бляхи, гіпсу, паперу, полотна й дощок. Над будинком. Дворянських зборів грізно височіла 35-метрова постать робітника: 10-метровим молотом з пап'є-маше бив квадратний коваль по фронто́ну, ніби це було ковадло; над фортецею Потоцького здіймалась вгору височезна вежа Авіації – водогінні труби, сталеві ванти – і на кожному суглобі цієї вежі повільно оберталися численні пропелери, через що над містом стояло гудіння, мов голос усіх моторів України, зібраних до купи, мов гомін далеких майбутніх повітряних боїв; на панно, розгорнутих на майданах Ярополя, наш герой зобразив різні повстанчі події, котрі відбувалися в місті: серед електричних та парових машин, стояв полковник Богун, обійнявшись з А. В. Микитасем, і кудлатий Ейнштейн благословляв їх смолоскипом, виконаним у кубістичній манері; ширяли в небі літальні апарати, стокрилі метелики, й повалені лежали на землі буржуї в циліндрах, а на червоному коні сидів А. В. Микитась, мов Георгій-Змієборець, замість меча двосічного тримаючи в руках кулемет системи "максим"; Григій Гамалія був намальований разом з керівниками III Інтернаціоналу, котрі їхали на завітчаному, кабриолеті фірми "Мерседес-Бенц", а за колесо хапався, намагаючись зупинити, Микола Романов – жалюгідна монархічна дворняга, розчавлена ходою історії, А навпроти Микільської церкви революційні художники поставили пам'ятник Коліївщині: дерев'яні постаті гайдамаків, вирізьблені з дуба, справжні коси в руках, бляшані бороди й вуса, гіпсові розфарбовані обличчя – й, порубане, перед ними лежало розп'яття з костьолу; на спеціальних блоках та канатах попідвішувані дзвони, котрі бомкали на вітрі вдень і вночі, згадуючи веселого Гонту; алебастрові купідони, товсті синки гнобителів і панів, стояли біля цегляного муру з піднятими руками, мов перед розстрілом.

Тоді ж з'явився другий варіант знаменитої картини голови ВПАМЯРу Д. В. Смаглія "Ранок": вже позбавлений релігійного містицизму, образ цей вражав ясною кристалічною силою: на безмежному, мов сучасні аеродроми, полі у землю вросли, наче ті дерева, якісь людські постаті з обличчями членів Яропільського ревкому; і кожен цей врослий у землю революціонер тримав, мов Атлант, понад собою аероплан, хмару, дитину з щасливими блакитними очима, соняшник і кулемет; а небо, наче рушник, було вкрите червоними і чорними півнями.

Саме тоді, разом з Першим Сумським комуністичним полком, випадково потрапив у Яропіль відомий мексіканський революціонер та художник Хосе Хорхе Пачеко. Обличчя тютюнового кольору, довге волосся жорсткими патлами падало на потилицю, сигара в роті, пронизливі чорнющі очі, важкий кольт на правому боці, солом'яний бриль, сплетений якимось дідом на Київщині, шкірянка та червочі чоботи з бронзовими острогами графа Потоцького. Хосе Хорхе Пачеко остовпів, побачивши Яропіль у празниковому вбранні; з почервонілими од щастя очима бігав мексіканський

революціонер по місту, відкриваючи для себе все нові й нові дива: на Волинському майдані колись стояла кінна статуя імператора Олександра III. За наказом Д. В. Смаглія було проведено деякі переміщення. Тепер уже кінь сидів на голові бундючного імператора, а на кінській, спині бродячі акробати поставили збитий з дощок кін та влаштували циркову виставу – стрибали, крутили сальто-мортале та інші свої фокуси-покуси показували яропільським дітлахам. Від видовиська цього Хосе Хорхе Пачеко прийшов у такий екстаз, що витяг кольт та тричі бабахнув у небо, продірявивши білу безневинну хмару над нашим містом. А коли, познайомившись з Д. В. Смаглієм, побачив перші обриси його знаменитої картини, то зовсім зомлів від радості й подиву і кинувся цілувати нашого героя, ледве не обсмаливши тому обличчя своєю брунатною сигарою. Зустріч ця – нікому не відомого городянина нашого Д. В. Смаглія із одним з найвизначніших згодом художників XX століття Хосе Хорхе Пачеко – мала далекосяжні наслідки для світового образотворчого мистецтва, бо пристрасний мексіканець, власне, в Ярополі збагнув, в чому повинно полягати мистецтво Серця, а не Розуму, Бурі, а не Затишку. Згодом, повернувшись до Мексіки, Хосе Хорхе Пачеко заснував школу монументального живопису, прославивши своє ім'я на всіх континентах. Його гігантські фрески, в яких він натхненно поєднував, здавалося б, несумісні речі й видіння, прикрашали хмарочоси й комуністичні клуби, президентські палаци та атомні центри. І ніхто з критиків, які оточували шанобливо сивого Хосе Хорхе Пачеко, котрий з незмінною сигарою в зубах бігав по риштованнях, ніхто з цих розумних, всевідаючих, витончених естетів так і не дотямив, чому свій малярський стиль він назвав *смагліїзмом*, або, як писали американські газети, *this famous smagli-stile*. Смагліїзм увійшов у всі монографії, присвячені розвитку сучасного мистецтва, та наш герой не відав про те, бо не знав він ані іспанської, ані англійської мов, через що до нього та й взагалі до нашого міста не долинули чутки про те, що ім'я Д. В. Смаглія, члена Яропільського відділення Худфонду, навіки вписано у скрижалі модерного малярства. Лише зовсім недавно я, працюючи в Академічній б'бліотеці Києва, випадково натрапив на монографію Стенлі Джонсона "Smaglysm in the modern art" ("Смагліїзм у сучасному мистецтві"), а що герой наш розповідав якось мені про свою зустріч з Хосе Хорхе Пачеко, то й зрозумів я, в яких яропільських джерелах народжувалися мексіканські фрески. Про це також виразно свідчать кольорові репродукції з розписів Хосе Хорхе Пачеко. Кожен об'єктивний спостерігач знайде в них відгомін картин раннього Д. В. Смаглія. Та, зрештою, цієї побічної мистецтвознавчої теми ми торкнулися принагідно, бо ж не вона є головною у моїх сьогоднішніх споминах.

Між тим мало-помалу вщухли шалені вітри над Ярополем, і потроху почали вкриватися ряскою життєві води нашого героя. Давно пожовтів і зотлів мандат, який проголошував Д. В. Смаглія головою ВПАМЯРу. Одного благопристойного ранку приїхала фура яропільського асенізаційного обозу й вусаті дядьки в закаляних брезентових робах звалили на фуру пам'ятник Коліївщині – шукай його тепер! – наче корова язиком злизала... Панно порвалися й виблякли, замість могутньої постаті з молотом залишився дерев'яний каркас у папье-машевому лахмітті, а вежу Авіації

розібрали з огляду на нагальні потреби міськкомунгоспу, якому конче необхідні були водогінні труби діаметром 2 дюйми.

Хвилюватися вам, тов. Д. В. Смаглій, не спати ночами, бо зійшло на вас велике благословіння, ім'я якому кохання. Бігати вам, голово академії мистецтв, до Антонінського парку, в бузкові алеї над Богункою, пломеніти, як останньому гімназистику, чекати свою любов, свою Олесю. Дівчина це серйозна, вчиться грати на рвилі, пройшла вже школу Бейера, зна напам'ять кілька поезій Надсона – батько її бухгалтером на залізниці, – а фатальні карти пані Гандзі вже ворожать нашому герою неземне кохання, дальню дорогу та казенний дім. Все так і сталося, як приповіла пані Гандзя: неземне кохання закінчилося Яропільським загсом та питтям вишневої наливки, від якої на другий день розламується голова; дальня дорога привела його до столиці, до казенного дому в Києві, де була тисяча вікон й тисяча дверей, до великого художника й теоретика живопису товариша Галактіонова-Хмари. Та поки влаштовував наш герой дрібні сімейні справи, поки клав останні мазки на полотно, поки фотографував свою картину та складав у валізку свої ескізи (років десять на це пішло), знову щось змінилося в повітрі: певна суворість і військова підтягнутість позначили злам років і епох, характерів та доль.

Тов. Галактіонов-Хмара випромінював тепло і затишок, наче тульський самовар. Запросив нашого героя додому, частував чаєм з бубликами і полуничним, схожим на клей варенням. Потім дивився ескізи й фотографії, що тремтячими руками показував йому наш герой. Приклав навіть до лівого ока кулак у вигляді трубочки (у правому оці Галактіонов-Хмара був голубий скляний протез вітчизняного виробництва, хоча справжнє око великого художника і теоретика відзначалося капітальним карим кольором, та на той час, як пояснив Галактіонов-Хмара, було налагоджено виробництво лише голубих протезів). Ще одну дивну особливість мав тов. Галактіонов-Хмара: його кабінет вдома було оплетено срібними лінвами, тонким мотузяним павутинням, по якому, мов матрос вітрильника, бігав угору і вниз з м'яким шурхотом великий теоретик. Пояснив остовпілому провінціалові, що то звичка з молодих літ, коли працював еквілібристом у цирку, де й втратив праве каре око. Їхня зустріч, як то кажуть, відбулася в теплій, дружній атмосфері, і вони щиро обмінялися деякими поглядами на сучасне мистецтво. Лише коли прощалися, тисли один одному руки, Галактіонов-Хмара встромив різнобарвний свій погляд у Д. В. Смаглія – наче хтось уколів нашого героя скляною голкою в груди; легку млюсть почув яропільчанин, ноги ватяні стали, наче з тіла його маленькими струмочками вибігали сила й завзяття, і тоненький коماشиний голос проспівав усередині:

ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ...

Через кілька років, під Полтавою, коли лежав Д. В. Смаглій посічений осколками від німецької міни, повернулося знайоме відчуття: ніби хтось висмоктував з нього залишки молодості, тягнув до землі, у згорілі трави, де мураші оселилися у порожніх, розпечених на сонці дисках "дегтярєва", і чийсь лагідний голос переконував нашого героя:

ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ...

- Хе-хе-хе, - тільки й сказав Д. В. Смаглій, полишивши квартиру великого теоретика тов. Галактіонова-Хмари.

Над Кигвом догоряв серпень. Міліціонери в білих тропічних шоломах змахували руками на розі Хрещатика й вулиці Леніна, мовби танцювали індійський ритуальний танок. Д. В. Смаглій таки повеселився в паркому пристанційному ресторані, де штучні пальми пофарбовані зеленою вагонною фарбою. Спочатку йому схотілося жбурнути порожню пляшку в оркестр, та стримався, бо на цимбалах ніби грав Софрон Свавільний - світлий старець. І сльози полилися зі Смаглієвих очей, коли згадав, що проґавив він сяючий час від місяця квітня до місяця липня, що не знайшов він тихого місця, щоб не вітряно було і не комарно. І вже підвівся, щоб впасти на груди Софрону і, солодко плачучи, покаятись у низькому своєму існуванні, та за стіл сів, невідь-звідки з'явившись, Галактіонов-Хмара, біль і порожнеча в грудях. Веселий був цього разу великий художник і теоретик живопису, волохатий, як джміль. Розсівся, ноги на стіл поклав, вибалушив пронизливо-холодне скляне око на героя нашого, й почувся той манюсінським мікробчиком перед всевидючим електронним мікроскопом. Сіпнувся Д. В. Смаглій втікти, та відчув, як його скальпелем аналізують.

- Ближче до людини, до єства речей, до матеріальної суті предметів, їх молекулярного стану, - промовило те око. - Що скоріше ти розчинишся у загальному, то краще. Мистецтво починається там, де кінчається егоїзм і самозвеличення. Намалюй хліб, і хай його з'їдять голодні. Намалюй квіти, і хай їх нюхають їх закохані. Намалюй гармату, і хай вона стріляє. Зламай мур, яким відгороджений ти від людей. Зламай мур своєї гордині.

Великий теоретик виробляв у синьому цигарковому повітрі дива еквілібристики: бігав по пальмах, по стінах та столі, обминаючи засиджені мухами люстри. Оркестр грав аргентінське танго, і темні телятники брязкали на станціях Київ-Пасажирський, Київ-Товарний та Київ-Лук'янівка.

Що було потім - ви все знаєте. Полотно своє, розміром 2,5 м X 4,5 м по приїзді до Ярополя герой наш зному вкрив шаром білил, мовби спочатку заходився ґрунтувати. Вчинок цей Олеся привітала і підтримала, бо непокоїли її чудовиська на картині, які хоч їсти не просили, проте й грошових прибутків у найближчому часі теж не звістували. З чистим, рум'яним серцем повернувся Д. В. Смаглій з Києва, на що звернула увагу Олеся з задоволенням. Власне, тоді в його душі прокинулась приспана маврітанська дитина, про що ми вище говорили, коли згадували архітектуру нашого вокзалу. З новими силами, натхненний, взявся наш герой за роботу: безліч всяких корисних замовлень виконав у ті короткі передвоєнні роки Д. В. Смаглій - багато портретів, розбитих на квадратики, написав, багато домів оздобив славновідомими своїми барельєфами, та багацько гарних дошок Пошани оформив, підносячи естетичний рівень яропільчан на вищий щабель.

А після полтавського оточення, коли його, непритомного, витягли на старому дизельному танку БТ-7 якісь запилюжені хлопці, в пілотках набакир, Д. В. Смаглій

потрапив у художні майстерні школи стрілецьких командирів, бо ні до чого іншого вже не був здатний. Малював мішені, по яких потім стріляли курсанти. І от така дивизна була помічена за нашим героєм: він малював повільно (спочатку це дуже не сподобалося начальству), малював не примітивні зелені силуетки, як того вимагає бойовий статут піхоти, а й справжні об'ємні постаті солдатів вермахту. Клав *санкир*, підмальовував тло, потім *світлами* проходився по обличчях. У сталевих касках, сіро-зелених шинелях, з обличчями жорстоко-сполоханими, блідими, як це завжди буває під час атаки, ці моторошно-реальні постаті примушували кожного, хто їх бачив, міцніше стискувати в руках зброю. І от що помітили викладачі стрілецької школи: коли перед їхніми курсантами з'являлися мішені Д. В. Смаглія, влучність вогню зростала в кілька разів; кулеметні й автоматні черги трошили фанеру на друзки, на грудях страшних Смаглієвих солдатів швидко з'являлися дірки, крізь які проглядало небо. Найвищими показниками бойової та політичної підготовки в армії вславилася школа, де художником був Д. В. Смаглій, котрий за це отримав медаль "За бойові заслуги". За його мішенями полювали, з інших армій приїздили замовники, просили виготовити для огляду хоч парочку щитів. Ще й досі Д. В. Смаглій зберігає вдома одну чи дві найкращі свої мішені, діряві як решето: й обличчя купчасто продірявлені, й груди.

А як повернувся до Ярополя, як поцілував змарнілу Олесю й трьох діточок своїх, кинув фанерну валізку з солдатськими подарунками, фарбами й кольоровими олівцями, та й побіг до сарая. Там, притрушене пилом, заткане павутинням, чекало його цупке забілене полотно, якому небавом судилося стати знаменитою картиною "Хліб". З того дня весь вільний свій час Д. В. Смаглій віддавав своїй картині. Ніхто, правда, не мав вступу до сарая, де у заплямленій гімнастерці, з пензлями у правій і палітрою в лівій руці (навколо великого пальця лишалось тривке червоне кільце од палітри) завзято працював наш герой. Як у дні молодості своєї, скромного – м'яса й сала – не їв, горілки не пив – щоб твердішою була рука та гострішим погляд. Німецьких фарб тонкотертих, що їх на горбу своєму припер з армії Д. В. Смаглій, звичайно, не вистачило, довелося через спекулянтів діставати в Ленінграді. Йшов на це його невеличкий заробок (знову, як і перед війною, малював вивіски), щз й Олеся, яка працювала в швейній майстерні, майже половину своїх грошей на це покірливо, як і личить справжній дружині, віддавала. Бо надумав Д. В. Смаглій намалювати картину на всесоюзну виставку, щоб Академія художеств побачила, що і в Ярополі є справжні художники, щоб, чого доброго, ще й у Третьяковську галерею, що у Лаврушинському провулку в місті Москві розташована, картина ця потрапила. А мо', і сам товариш Галактіонов-Хмара помітить цю картину, порадіє з успіхів свого, сказати б, вихованця, чи що. Всяко в цьому житті буває.

Отож, тяжко так працюючи, порався коло своєї картини наш герой рік без сну, аж поки скінчив її, про що сповістив свою родину на сімейному обіді, не схожому, правда, на теперішні наші обіди: їли картоплю товчену, приморожену, солодку на смак, ще й трохи тюльки до картоплі – і як не сварився на дітей Д. В. Смаглій, а Васько все одно з'їдав тюльку з головою та хвостом, не лишаючи на тарілці срібних позначок доброго

тону.

І от одного дня, на світанні, коли люди ще спали у своїх землянках та напівзруйнованих хатинах, коли дітям снилась м'ясна тушонка і згущене молоко з бляшаних банок білими пружкими струмками лилося з неба в їхні розтулені рожеві вуста, в цю годину останнього зимового заledenіння, коли ярілися на сонці скляні віти дерев, а сусіда Д. В. Смаглія Кіндрат Смола вже пиляв дрова обережно, аби не поламати пилку, господи прости, об осколки від снарядів, в цю годину, виніс на подвір'я наш герой свою картину. Власне кажучи, тільки Кіндрат Смола та я можемо підтвердити, що це – картина справжня, про що потім всюди й оповідали, будучи головними свідками цієї таємничої історії. Тепер, коли Кіндрата Смоли нема, тільки я і лишився – єдиний, хто знає про цей випадок не з чийось переказів та пересудів.

Д. В. Смаглій прилаштував до підрамника спеціальне держало – він надумав понести картину до багетної майстерні, де б зробили йому золоту, як і бажав він, розкішну раму. Навіть Олесю свою змучену не гукнув, не показав їй картину у всій недовершеній красі – хотів, щоб усе було чин по чину, при рамі й золоті, наче у справжніх академіків живопису, немовби у самого Галактіонова-Хмари.

На білому рушнику з вишитими червоними півнями лежала величезна кругла хлібина – біла-біла, наче сонце ясне, випечена з муки пшеничної, перед війною такий хліб продавали в Ярополі, носили по всьому місту такі хлібини в плетених великих корзинах, в усі двори заглядали жінки-продавщиці, гукали охочих купити цей хліб білий, свіжісінький. Хлібина вразила нас стереоскопічною своєю реальністю – ми навіть запах теплого хліба почули зі Смолою, навіть слина у наші роти набігла; це тепер людей, звиклих до білого хліба та до об'ємних голографічних зображень, нічим не вразиш, – ми ж просто залякли від подиву, захоплення й бажання... соромно зізнатися в цьому, брати мої годовані, що перебуваєте в достатку й ситості, але закортіло нам з Кіндратом Смолою відламати ту шкоринку підсмажену від хлібини, яка вийшла з-під пензля Д. В. Смаглія, а не з печі яропільського хлібозаводу № 3.

Все що завгодно могли ми, перші поцінувачі картини, уявити, першу-ліпшу чудасію, або ж якийсь батальний образ – форсування, приміром, Бугу чи Вісли, або якогось полководця у золотих еполетах, або картини відбудови народного господарства, зруйнованого окупантом, – та чи мало тем було для живописців у ті роки! Самі помисліте, читачі мої мистецтвознавчі!

Але ж у тій картині нічого, крім хлібини, не було. Нічого, крім абсолютної краси й досконалості хліба, нічого, крім безсмертної ідеї Хліба, – ну нічогісінько!

Взявся Д. В. Смаглій за держало, ми з Кіндратом зголосилися допомогти йому – підняли цю картину і, ковтаючи слину, понесли ранковим Ярополем, обминаючи калюжі та згарища. Притомилися ми трохи, бо хлібина важеленька-таки була – не знаю, яким би робом оце Д. В. Смаглій сам доп'яв її до майстерні, коли б не ми. Притулили ми картину до однієї халупи розбитої, де містилася біржа праці, звідки дівчат та хлопців яропільських вивозили до Німеччини.

З неба зіронька упала і розбилась на льоду,

Я в Германію попала в сорок третьому году...

Почастував нас Д. В. Смаглій цигарками "Катюша" (я, правда, не кутив), затяглися наші чоловіки гірким осіннім димом, поговорили трохи про всі справи важливі, про атомну бомбу, яка скоро і в нас буде, про сесію Організації Об'єднаних Націй, про шкідливу діяльність ЮНРРА та про інші матерії – і до картини повернулися, щоб нести її далі, у багетну майстерню, як того бажав художник.

Повернулися – і остовпіли. Картини не стало. Зникла наша картина.

Тобто не зникла, ні! – навпаки, була, але це вже була не картина, лише сама дійсність: на землі, встеленій білим рушником з вишиваними на ньому червоними півнями, лежала наша хлібина, жива, справжня, ще гаряча, мов тільки-но з печі, сама завбільшки з добрячий казан для полкової кухні, Бігме! Такого ще в світовому образотворчому мистецтві не було, клянусь вам, читачі мої добродішні!

Остовпів, зблід наш Д. В. Смаглій, а ми з Кіндратом Смолою кинулися до картини, та тільки поглинула нас тривимірність: торкнулися ми шерехатої, теплої, запашної хлібної шкоринки, провели долонями по м'якому хлібному боку, наче це була жива істота; Кіндрат Смола встиг навіть відламати шматок горбушки та скуштувати – сказав мені потім, що смачнішого хліба не їв у житті своєму! – та Д. В. Смаглій скрикнув не своїм голосом, кинувся до хлібини, обійняв її обома руками, наче хотів врятувати свій твір від нашого голоду. Та не було в цьому світі вже його твору, не існувало, була лише одна величезна пшенична хлібина, скоріше – твір Міністерства харчової промисловості, ніж мистецтва живопису.

Збагнувши це, Д. В. Смаглій побіг мерщій додому, мабуть, Олесі хотів розповісти про диво се дивніше, а ми подалися за сусідом нашим, щоб, бува, чого не скоїв з собою у нестямі... Що було потім, дізналися ми з оповідки Ярослава Гамалії, котрий небагом прибіг туди, де лежала Смаглієва хлібина: навколо неї вже скупчилися голодні, в дранті, діти, сироти, що поруч знайшли притулок у підвалі колишнього ремісничого вчилища, – й діти ті худючі відламували шматки хлібини, та їли, їли похапцем, поки не відняли в них той білий пшеничний хліб небачений, про який вони мріяти навіть не могли, бо не знали, що такий може існувати; Ярослав теж з'їв з півкіла того хліба гарячого, й коли до твору свого повернувся Д. В. Смаглій – вже з Олесею та дітьми – від нього нічого не лишилося, лише крихти, на які злетілися всі горобці міста Ярополя, та втоптаний у мокрий сніг рушник з червоними півнями...

Отут можна було б і скінчити дивну історію картини Д. В. Смаглія "Хліб". Щоправда, сам художник, охоплений горем втрати, ніяк не хотів примиритися з загибеллю картини; навпаки, разом з бідною своєю Олесею приніс якось важку золоту раму, поставив перед тим місцем, де стояла колись картина, сподіваючись, що все повернеться на круги своя. Та дарма. Вже нічого не змінилося в об'ємному цьому світі, й більше художник не побачив своєї хлібини ніколи. Довелося тягти раму назад, у багетну майстерню.

Після цього Д. В. Смаглій вже не пробував писати тематичні картини, боячись різних несподіваних ускладнень. Приїздили до нього з різних усюд, просили, Отар

Іванович Гелбахіані давав великі гроші, благав намалювати корову мічурінську голландсько-костромської породи для свого радгоспу – спритний був дядько, думав сусідів своїх обскакати по надоях, та Д. В. Смаглій був невблаганний. Навіть жінці одній відмовив, яка руки йому цілувала, просила намалювати портрет доньки скоєї, що загинула в шахті під час обвалу, – але і тут Д. В. Смаглій тільки похитав головою і на фото дівчини дивитися не схотів. Бо зрозумів він, що вже не бути йому великим художником, не виставляти йому свої картини у найліпших виставочних залах, через те що не знає він якоїсь найголовнішої таємниці, без якої в мистецтві й кроку не руш. Тому Д. В. Смаглій повністю сконцентрував свої зусилля на виготовленні скульптурних прикрас та оформленні різних народних свят – ярмарків, Днів урожаю і т. д. Замовленнями завжди художник наш забезпечений, завдяки дбайливому піклуванню дирекції Яропільського відділення Художнього фонду.

Кількома десятиліттями пізніше історією з хлібом зацікавилися вчені з Інституту енергетичних та фізичних перетворень, зокрема Сидір Миколайович Холодний – син відомого нам анатома, професора Миколи Сидоровича Холодного. Почалися розшуки тих дітей, що колись скуштували хліба Д. В. Смаглія, пішли дослідження, розпитування, психологічні та інші тести. І виявилось, що всі, хто їв той дивний хліб, люди на той час дорослі, навіть старі, все життя відзначалися винятково розвиненою фантазією, вразливістю. Визнаю наостанці, читачі мої добродішні, – як перед лицем совісті святої, – що і я таки скуштував того Смаглієвого хліба, про що ніколи нікому не мовив. Не втримався, голодний був.. За вчинок цей антихудожній уклінно прошу мені вибачити, враховуючи літа мої похилі. Щоправда, як бачите, ніяких наслідків фантазійних хліб цей у мені не полишив: навпаки, лише посилив наукову доскіпливість та раціоналістично-документальний спосіб викладання відомих мені фактів.

Сказання історичні, що правдиво змальовують і науково витлумачують різні події, звичаї, міфи, легенди, плітки, химерні факти та життя видатних городян міста преславого українського Ярополя у столітті від початку нової ери двадцятому.

Один у одного питаєм:

Нащо нас мати привела?

Чи для добра? Чи то для зла?

Нащо живем? Чого бажаєм?

Тарас Шевченко

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ МОЇХ БЛАГОЧЕСТИВИХ, КОЇХ ЗАРАДИ СЯ ІСТОРІЯ БУЛА НАПИСАНА

Майже сорок років тому задумав я зладити для вас, друзі мої велемудрі, урочистим і прегарним стилем написаний літопис, аби була се новітня повість швидкоплинних літ міста мого Ярополя. Адже і моє маленьке місто спромоглося на певний внесок у загальний розвиток людського духу й поступу, у чому переконаєтесь, коли познайомитеся з пониждою повістю. Різні, одначе бурхливі події мого життя не давали

змоги завчасно сісти до письмового столу і взятися за перо. Та настав нарешті той день, коли зрозумів я, що не можу більше зволікати зі своїми споминами, якщо насправжки хочу, аби ви довідалися про дивні, незвичайні й тепер уже майже забуті події, свідком яких я був. Бо кінчаються довгочасні сутінки мого життя, і вже кручі над Богункою вкрилися снігами, й заклилися лісові озера, і чийсь голос мовить мені: час уже, брате, час! Мое тіло стомилося од нескінченного кружляння по землі, од вітру, холоду, спеки, серце працює з переборами і ледве витримує сонячні збурення та іоносферні катастрофи. І поволі вмирає в мені, найясніші мої нащадки, той далекий час, коли був я гравцем збірної Ярополя з баскетболу, коли, легкий і звитяжний, проривався з м'ячем крізь найщільніший пресинг, вистрибував над кільцем і невідпорним рухом руки клав м'яч у кошик. Де він, той молодий мій час?! Втомилося не лише тіло, а й мозок. Я задихаюсь од надміру інформації. Коридори мого мозку схожі радше на архіви неіснуючої більше держави – такий самий запорошений спокій, таке саме умиротворене заціпеніння. Але там зберігаються певні надзвичайно цікаві документи, з якими хочу вас сьогодні зазнайомити.

Ось чому сиджу тепер я за письмовим столом у порожньому моєму будиночку. За вікном вітер посвистує, льодяна папороть зростає на шибках, сніги наче хтось полив синькою, земля до ночі вже повертає. Я схилився над білими аркушиками паперу, залишаючи на них ламані старечі рядки. Час од часу я повертаюся до грубки, в якій весело підстрибує полум'я, дивлюся на вогняні язики, і сльози мимохіть навертаються на очі. З горобино-червоними, жовтими, малиновими та блакитнявими язиками полум'я раптом коїтьсл щось незрозуміле: то в непомітному русі вогняних мінливих струменів миттєво з'явиться знайоме мені обличчя, визирне крізь червоні гадючі хвости, зупинить погляд та зникне у своїй закіптявілій криївці, залишивши прослід у моїй душі; то з-посеред іскор та гугнявого голосіння вихопиться якесь слово особливе, саме неначе іскра, – і випалить усе навкруги; то дивну хвильну композицію зрю я в багрощі – якийсь далекий рік з минувшини моєї палаючою намальовкою займеться та й повіється хутко кудись з вітром; то пострілом у конаючих соснових полінцях думка народиться, аж поки її не знищить палахкотюче довкілля, так що й попелу по ній не лишиться...

Отак, читачі мої глибокоповажні, гаразді в науках всіляких та мудрощах! Тепер живовидячки я вам показав, задля чого і як пишу я на схилі віку сю повість, сиріч сказання, легенди, міфи купно з химерними історіями малопримітного міста мого Ярополя. Сею публікацією сповняю по спроможі лише мій тихий обов'язок, який і був єдиною провідною зорею, що присвічувала мені при моїй смиренній праці.

м. Яропіль, року 2000-го,

місяця падолиста дня 29-го

Сказання перше, в котрому мовиться про циркову виставу за участю слона Юмби, сестер Мангуп-Кале,

Людини-Без-Рук, клоуна Вольфганга Чжу-Сі, фокусника Василевса та великого мага й чародія Альфреда Макаронова і де ми зустрічаємо також майбутніх героїв повісті нашої, міркуючи одночасно над деякими вселюдськими проблемами.

Року того другого по скінченні Великої війни посуха немилосердна на всій Україні була й шкоди необчисленні починила: збіжжя згоріло й трави, і нестача велика була на хліб, і на сіль, і на сіно, і на м'ясо: а зима ще страшніша прийшла, бо морози люті вдарили на різдво і топити не було чим печі; більшість нашого люду хат не мала, а жила в землянках, бо зондеркоманди перед тим, як піти у свої німецькі землі, села попалили і місто наше Яропіль теж майже все винищили. А що людей вигублено було на війні силу-силенну, то жінок об'явилося багато удових та сиріт – хто в чому вбрані: хто в шинелю ядучо-зелену з гудзиками олов'яними, хто в пілотку вермахтівську, підбиту заячим хутром, хто в бушлат подертий, а хто й у сукню з мішковини, на якій чорною фарбою надруковані були слова:

GEBIETSKOMISSARIAT FÜR UKRAINE

І поїзди через Яропіль сунули темні від людей: із Заходу, з німецьких, угорських, румунських земель, їхали солдати з акордеонами, цяцькованими рожевим перламутром, та з велосипедами; а в торбах їхніх повно було харчів – консерви американські у бляшанках з такими спеціальними ключиками, на які накручуються блискучі металеві смужки, хліб армійський житній, ковбаса, димом березовим пропахчена, сало присолене, товсті плити шоколаду. А зі Сходу їхали люди голодні за хлібом і картоплею до Західної України*-на товарних вагонах, обмерзлих ступійках, брязкучих буферах; коло Ярополя автомобільний міст перетинав залізничну колію: за сто метрів до мосту того на дроті повісили понад вагонами спеціальні мотузки з важкими вузликами-кінцями – аби сонних людей будили, тих, хто сидів на дахах вагонів, щоб голови свої голодні пригинали; бо міст голови стинав неуважним на місці тому заклятому, бо низько над вагонами зависали ферми.

Року того в місті нашому – Ярополі – траплялися різні пригоди – веселі й смутні. Але одна з них найбільше запала мені в душу, читачі мої життєлюбні, про що й хочу повідомити вам в оцій своїй пригадці.

Отож в наше засніжене, зруйноване, голодне місто приїхав цирк. Цирк приїхав! Неподалік від фортеці Потоцького якісь серйозні дядьки у ватянках поставили щогли, вбили в мерзлу землю сталеві шпунти, натягнули ванті – ось і шапіто готове! Великий брезентовий намет, брудно-сіра велетенська халабуда, старе вітрило напнулося над містом. Потім з'явилися фургони – обшарпані "студебекери" попривозили реквізит, клітки зі звірами; майданчик, де зупинилися циркачі, залитий був бензином, чорними плямами мастила, захаращений ящиками, скринями, якимись дивними конструкціями, блискучими колесами та велетенськими гирями; і одразу це веселе містечко сповнилося ревом голодних звірів та "Галопом" Дунаєвського: з труб і саксофонів

вилітала пара, і найліпше почувався барабанщик – він грав у теплих хутряних рукавичках, від чого ритм галопу був зігрітий внутрішнім вогнем суперечності між змістом виконавця та його формою.

А в Ярополі тим часом з'явилися афіші, які внесли в сувору одноманітність міського життя елемент таємничості – наче з інших якихось світів примандрували до нас циркачі:

ДРЕСИРОВАНИЙ СЛОН – ПОВІТРЯНИЙ ЕКВІЛІБРИСТ!

СЕСТРИ МАНГУП-КАЛЕ – $2 + 2 =$ ОРЛАНДО!

ІЛЮЗІОНІСТ ВАСИЛЕВС З НОВИМ АТРАКЦІОНОМ!

ВЕСЬ ВЕЧІР НА МАНЕЖІ КЛОУН ВОЛЬФГАНГ ЧЖУ-СІ!

ЛЮДИНА-БЕЗ-РУК – НАЙКРАЩИЙ СНАЙПЕР СВІТУ!

ГРУПА БЕНГАЛЬСЬКИХ ТИГРІВ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ

ДОКТОРА ДЗЮРКИ!

ПСИХОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРИМЕНТИ – АЛЬФРЕД МАКАРОНОВ!

Ви уявляєте собі, що значили для нашого міста оті кольорові варварські плакати, які раптом з'явилися на перехрестях, нахабно красувалися на обгорілих стінах будинків, парканах та замкових мурах? Для багатьох людей вони мали таке ж значення, як ухвали Потсдамської конференції, бо з усією переконливістю свідчили: війна скінчилася! Війна скінчилася, скиньте з себе її брудне, криваве вбрання, мир нарешті прийшов на вашу землю, люди.

Довгі черги вишикувалися коло кас цирку. Сонце червоним смолоскипом горіло у морозній імлі, по тимчасовому мосту через Богунку повільно повзли газогенераторні машини з великими чорними балонами коло кабін – так, наче до цих машин почеплені були казармені солдатські пічки; в черзі розмови точилися навколо дров та картоплі; хтось пустив чутку, що квитки продаватимуть тільки при наявності довідки про санобробку – так, як на вокзалі; срібними струнами напнулися дроти військового телефону, і на цих струнах мороз вигравав свої веселі пісні про зайчиків та ялинку; прямовисні стовпи диму підпирали пустельне небо; місто дзвеніло, наче зледеніле дерево у синьому січні.

Аж ось нарешті запалюються вогні цирку. Диригент у смокінгу (річ небачена в Ярополі майже з часів походу Пілсудського) змахнув руками, і барабанщик (нарешті він скинув свої рукавички) вдарив на сполох. Бий, бий, бий, барабане, – дзвінке серце цирку! За кулісами – у холодному бараці, прибудованому до шапіто, зчинився страшенний гармидер: наче жовті ліхтарики засвітилися. То бігають тигри, пойняті мистецьким екстазом; служителі тягнуть колісницю з доби Александра Македонського – колісниця має витримати важкий і солодкий тілесний тягар сестер Мангуп-Кале; обер-шпребхталмейстер бере в руки припудрене обличчя, потім рішуче йде до виходу, до червоної панбархатної завіси; поважно поправляє свої манжети Альфред Макаронов – людина, якої всі бояться в цирку, бо він читає думки на відстані. Молоді балеринки тягнуть ноги до неба – свої прекрасні стрункі ноги у рожевих трико. Іржуть коні джигітів, фокусник Василевс ковтає справжні яйця – по-справжньому ковтає; сумирно

сидить, загорнувшись у селянський кожух, маленький карлик у пенсне – доктор Дзюрка, грізний дресирувальник, котрого, наче вогню, бояться всі тигри Бенгалії та Далекого Сходу.

А у глядачевій залі, у збитому з дощок амфітеатрі весь Яропіль, затамувавши подих, чекає початку циркової вистави. Прийшов навіть сліпий С. В. Микитась, котрому іпритом випалило райдужні оболонки на галлійських рівнинах 1918 року, тут і сам Сергій Онисимович Набатов – у новенькому зеленому френчі з білим комірцем, брови сиві й грізні; прийшов Кіндрат Смола з дружиною та сином Іваном – груди Кіндратові дзвенять орденами; з'явився посланець муз – художник Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Худфонду; навіть славний старощами Лаврін Червінка сподобився зайняти місце своє на першій лаві; прийшов тренер з боксу сивий Вячек Дваржак подивитися на м'язи заїжджих атлетів. У центральній ложі зайняв своє місце керівник відділу культури А. В. Микитась; професор Холодний – ще худий, мов рентгенівська тінь, схотів подивитися на диво циркового мистецтва – сестер Мангуп-Кале. Навіть мати Валерія Орлика привела свого хлопця, котрий поверх зимової шапки нап'яв, негідник, німецьку каску й нізачо не хотів її знімати, аж поки мати, якій терпець урвався, не стукнула його кулаком так, що каска загула, мов дзвін на Микільській церкві. Отож зібралися всі великі й малі мужі міста нашого, серед яких був також і я, уклінний ваш слуга, статечні читачі мої. А що мужчин у Ярополі і справді мало полишилося, то загубилися мої герої серед жінок та дітей-сиріт, розчинилися, як це буває навіть з видатними особами, які долею небес потрапляють до вируючої людської юрби, що жадає розваг та забуття.

Бий, бий, бий, барабане, – дзвінке серце цирку! Обер-шпрехшталмейстер виніс на арену своє припудрене графське обличчя й голосом, яким радше оголошувати світові війни, ревнув:

– Поччинаймо... брраболанссс... перревентулл!

Оркестр ушкварив туш, церемоніальним маршем вийшли на арену червоні, гаптовані золотом уніформісти; штани брезентові, з генеральськими лампасами; руки у багатьох татуйовані.

І тут залунав такий вивертаючий душу посвист, що частина яропільської публіки полізла під лави, бо саме так вили німецькі пікіруючі бомбардувальники, коли бомбили міст через Богунку. Але з небес упав мужчина з сумними очима та чорними вусиками, у темному фетровому капелюсі з такими гострими крисами, що, здається, ними можна було краяти ковбасу, у величезних черевиках та коротенькому піджаці – знаменитий клоун Вольфганг Чжу-Сі. Потім з грізним посвистом з неба летять два важких лантухи, клоун їх ловить, ставить у центрі арени. Обер-шпрехшталмейстер грізно запитує: що це все має означати? Вольфганг Чжу-Сі верескливим дитячим голосом відповідає, що він вирішив найнятися до цирку. "А що ви вмієте робити?" – голосно питає обер-шпрехшталмейстер, двічі повертаючи до публіки своє мертве графське обличчя. У клоуна очі маленькі, мовби у залізній масці пропиляно іржавим напильником дві шпарки. Він каже, що підготував рекордний номер. Уніформісти виносять великий

молот, а Вольфганг Чжу-Сі вже розв'язує один лантух, з якого витягає червону цеглину, кладе собі на голову і пропонує обер-шпрыхштальмейстерові розбити її молотом. Всі завмирають, коли важкий молот злітає високо над головою клоуна – барабанний дріб, потім мертва тиша. Обер-шпрыхштальмейстер щосили б'є молотом, цеглина розпадається на шматки, червона пудра притрушує обличчя й плечі Вольфгангові Чжу-Сі, оркестр грає туш. Нову цеглину дістає з мішка клоун, знову гукає молотом обер-шпрыхштальмейстер, і знову безневинно всміхається Вольфганг Чжу-Сі, мовби нічого не сталося. Весела гра розпалює обер-шпрыхштальмейстера, він скидає чорний сурдут, залишаючись у хутряній камізельці, потім і її скидає, закасує рукави, червоніє, вкривається потом, розбиваючи все нові й нові цеглини на клоуновій голові. Нарешті лантух порожній, а вся арена встелена битою цеглою, мов будівельний майданчик. Тоді Вольфганг Чжу-Сі кидає собі на спину другий мішок і повільно чалапає з арени. "А що в цьому мішку?" – кричить йому навздогін знесилений обер-шпрыхштальмейстер. "Пірамідон", – не повертаючи голови, пищить клоун і зникає за панбархатною завісою.

"Цей номер має велике виховне значення", – каже сам собі С. О. Набатов, пригладжуючи на голові волосся, що трошки стало-таки дибки.

А на арену, накульгуючи, вискакує слон Юмба, і всі бачать, що у слона одна нога протезна, бо вночі, у Куп'янську, розбомбили німці ешелон з евакуйованими звірами – тоді загинула сестричка Юмби, а йому довелося ампутувати ногу у польовому хірургічному госпіталі. Юмба легко збігає по драбині вгору, на спеціальний балкончик, від якого нап'ято канат до другого балкончика. Хоботом бере смугасту штангу і ступає на канат. Чути, як вітер хлюпає брезентовими стінами цирку. Дивіться, як Юмба, хоч і протезна в нього нога, повільно танцює на канаті під звуки "Серенади" Шуберта, як тихо порипує його шкіряно-металічний протез, як балансує в повітрі смугаста штанга! Ні, я тверджу, що до нас приїхав не який-небудь провінційний цирк, а справжня циркова академія, гідна ХХ століття. До речі, такої ж думки і С. О. Набатов, який і після цього номера каже сам собі: "Цей номер також має велике виховне значення".

Добре, добре, побачимо, що буде далі. А далі ось що: з'являється на сцені підступний Василевс – воскове обличчя візантійського святого, чорна борідка, нечутна хода. Він підкрадається до обер-шпрыхштальмейстера й питає:

– Хто ти?

– Я? – напинає пихаті груди обер-шпрыхштальмейстер. – Я – начальник усього цирку, начальник неба і землі, усього всесвіту.

– А ось зараз ми перевіримо, хто ти, – смиренно каже підступний Василевс і відкручує якийсь гудзик на його сурдуті. Велична графська статура раптом вкривається хвилями – і всі чують свист повітря, що виходить з тіла обер-шпрыхштальмейстера, наче з кисневої подушки. Всі мовчки дивляться, як зменшується, коцюрбиться його постать – ось він завбільшки з велику ляльку, ось ще менше, ось уже не видно його на килимі. Василевс нахиляється, бере у руки те, що лишилося по обер-шпрыхштальмейстерові, і кидає до першого ряду. Глядачі передають з рук до рук пласку

гумку завбільшки з долоню, мовби надувну іграшку за 80 копійок. Потім повертають її чаклуну. Асистенти подають Василевсу велику помпу, він приєднує до гумки трубку і починає напompовувати повітря. Виростає над ареною мале поні, яке весело ірже, струшуючи підстриженою замшевою гривною. Василевс запрягає поні до великої карети, бере віжки й батога, до карсти сідають уніформісти,, й поні, б'ючи копитцями тирсу, везе карету зі сцени повз остовпілих від подиву глядачів. Василевсів атракціон викликає в душі С. О. Набатова мішані почуття: з одного боку, номер йому подобається, бо має велике виховне значення, показуючи, що є серед нас люди, які приховують своє справжнє обличчя, а з другого, С. О. Набатова непокоїть, чи не спричиниться цей номер до того, що кожний, кому не ліньки, випускатиме повітря з людей солідних і авторитетних.

Оркестр грає урочистий марці, і на арену велично виходить Людина-Без-Рук – заслужений артист багатьох республік Лобко-Лобановський – у шовковому циліндрі та чорному фракі без рукавів, бо цей великий артист народився на початку нашого славного століття без рук і рукавів ніколи не потребував. Лобко-Лобановський сідає до столика, елегантним жестом лівої ноги знімає з голови циліндра, великодушно жбурляє його уніформістам. Потім дістає ногою (всі бачать міцні жовті нігті артиста, його натруджені підшви) з бокової кишені гребінець і розчісує волосся, другою ногою тримаючи дзеркальце. Причепурившись, Лобко-Лобановський витягує з валізки, яка стоїть перед ним, пляшку шампанського, кришталевий келих. О зелений шляхетний блиск пляшки! О срібна обгортка голівки! О золоті довоєнні медалі на чорній етикетці! Ось вони – сяючі, тендітні, мов тонке скло, давно забуті символи мирного життя: тихо бомкає великий дзиґар, ажурні стрілки завмерли на циферблаті, виконаному в стилі Першої французької республіки, паркетна підлога блищить і пахне ялинкою у покої, і роки тихо повзуть один за одним, мов вгодовані мудрі черепахи, не полишаючи по собі крові. Лобко-Лобановський розуміє серйозність моменту: повільно правою ногою відкручує він дротики, що обплітають головку пляшки. Млосна мить чекання – нарешті шампанське радісно вибухає. Людина-Без-Рук спритно перекидає пляшку з ноги в ногу, наливає шипучу рідину до келиха і п'є за наше здоров'я. Оркестр грає щось веселе з оперети Кальмана, всі плещуть у долоні. А тим часом заслужений артист Лобко-Лобановський дістає з валізки трилінійну гвинтівку та обойму. Клацає затвор, на другому кінці арени вистрибує на спеціальну підставку Вольфганг Чжу-Сі. Знімає свого темного капелюха і вмощує на голову червоне яблуко. Б'є барабан, Лобко-Лобановський, сидячи у фотелі, старанно цілиться в яблуко; ось-ось його нога натисне на спусковий гачок... Але Вольфганг Чжу-Сі раптом тікає – тільки велике червоне яблуко лишається висіти в повітрі на тому самому місці, де залишив його клоун. Лобко-Лобановський жестами кличе клоуна, мовляв, не бійся, нічого з тобою не станеться. Нарешті клоун погоджується і стає під яблуком. Блакитний промінь прожектора вихоплює з темряви бліде клоунове обличчя, він страшенно хвилюється, заламує пальці... Постріл! Яблуко щгзає, натомість на клоуновій голові сидить сизий голуб. Всі полегшено зітхають, а Вольфганг Чжу-Сі накриває капелюхом голуба. Коли ж знову

знімає капелюха, всі бачать, що там лежить наскрізь прострелене червоне яблуко. Клоун, весело хрумкаючи яблуком, зникає за панбархатною завісою. С. О. Набатов від захоплення аж ворухить губами, ніби читає важливу статтю в газеті, а насправжки він відзначає про себе, що цей номер має величезне виховне значення, особливо для молоді, бо показує, яких висот може досягти людина в оволодінні бойовою технікою.

Промину я опис виступу сестер Мангуп-Кале та групи бенгальських тигрів, бо нічого особливо цікавого в цих номерах не було: виявилось, що тигри під час лихоліття та голодовки стали вегетаріанцями, і доктор Дзюрка замість м'яса годував їх на арені капустою, а сестри Мангуп-Кале працювали на Н-ському польовому аеродромі у відділі бойового постачання бомбардувальників. Там вони навчилися жонглювати 150-кілограмовими бомбами, балансуючи на крилах, бігаючи вночі між літаками, обминаючи невидимі пропелерні кола, і тому теперішній їхній атракціон був дитячою забавкою в порівнянні з тими часами. Їм самим, мабуть, було смішно заробляти гроші на такій чудасії.

Тому перейдемо до великого таємничого незрівнянного мага, чародія й психологічного експериментатора Альфреда Макаронова. Ось під грім овацій ступає він на арену – похмурий, у золотих окулярах, настовбурчений чорний їжачок, і в душі його ворухаться химерні чорні кулі, якась там складна хімічна реакція відбувається, дивні темні полімери формуються на полюсах його закіптюженої душі. Він запитально дивиться на нас, сіпнувши плечима, бо його втомили люди, їхні банальні думки вже набридли великому магові й чародію, а безмежна влада над юрбою сповнює серце Макаронова пекельною гордістю, бо він, на відміну од усіх владарів світу, знає те, чого не знають, хоч намагаються знати, диктатори і тирані. Він знає, що про нього думають ці люди. Він уміє розшифровувати крижані вітри, які віють у цьому амфітеатрі: для нього не існує мовчання натовпу, для нього воно ущерть насичене нечутними голосами, лайками, криками, благаннями, мовби верескливі короткі хвилі у потужному приймачеві. Альфред Макаронов (за часів його бурхливої молодості він волів прізвище Макароні – тоді він редагував окультичний журнальчик "Sibilla" на території боярської Румунії; на обкладинці цього журнальчика завжди красувався червоний відбиток долоні великого мага й чародія) стоїть зсутулений посеред арени і чекає, коли спаде на нього стан просвітлення та прозріння. Нарешті якась певна кристалізація відбувається в його душі, антрацитовим блиском запалюються очі великого мага й чародія, психологічного експериментатора Альфреда Макаронова, він ще раз сіпає плечима, знімає окуляри з золотими дужками, протирає їх хусточкою, надягає і, натхненний, ступає крок уперед.

– Сеансс... загального... поголовного... гіпнозу... напропансс... маррабуд...!!! – віщає обер-шпребхштальмейстер, і з його графського обличчя сиплеться пудра.

Макаронов витягає з кишені маленьку блискучу кульку і піднімає її над собою.

– Всі дивляться сюди... тільки сюди, – наказує він.

Мертва тиша запанувала в цирку – чути лише, як сніг січе брезент. Всі втупилися поглядами у цю маленьку блискучу кульку, навіть престарий Лаврін Червінка прикипів

до неї голубими янгольськими очима, не кажучи вже про інших моїх героїв, про удових жінок та сиріт, які геть-чисто усі позавмирили, дивлячись на кульку Альфреда Макаронова.

- Зараз ви все забудете, - лунає, як з підземелля або зі сну, голос Макаронова. - Відійдуть ваші печалі та нещастя. Полишайте горе ваше за моїм порогом і приходьте до мене очищені від минулого. Ваше минуле мов земне тяжіння. Зараз ви скинете його пута і злетите високо в небо!

Не всі зрозуміли слова великого мага й чародія, але всі відчували якусь дивну полегкість, наче хтось скинув з наших душ тягар, наче справді ми зробили перший скок до неба.

А з кулькою Макаронова кояться якісь несамовиті речі. Вона більшає у нас на очах, набирає неземної краси, і тепер несила відвести від неї погляди, бо в тій голубій сфері з'явилися далекі постаті. Щось там відбувається, не бачене нами, але бажане, те, за чим спрагли наші душі.

- Ви забули ваше минуле. Ви його викреслили з своєї пам'яті, і тепер ваша пам'ять - це чистий аркуш паперу, на якому я напишу свої слова, - лунає голос великого мага й чародія Альфреда Макаронова. - Немає вашого минулого, стільки майбутнє.

Зовсім великою куля зробилася, як аеростат, і легко тримає її однією рукою Альфред Макаронов. А всередині тієї кулі - леле! Місто наше у скляних відблисках ХХІ чи ХХІІ століття - будинки, що вільно висять у повітрі, пласкі й прозорі, мов планктон у світовому океані, дерева, оранжеві від апельсинів. Помаранчеві сонця освітлюють Яропіль, і зникли старі мури та кам'яниці - замість них стоять сталеві суглобові монументи, блискучі труби автострад перетинають місто, а на землі, серед фонтанів і папороті, простують щасливі люди, діти на повітряних велосипедах ганяються за метеликами, матері годують своїх немовлят молоком і запашними соками рослин, червоні риби, виблискуючи золотими боками, п'ють прозору воду, на центральній вулиці Ярополя вирости кульбаби - великі, мов пальми, в їхніх білих волохатих головах заплуталися сонячні промені, і тепер жодна ніч не загрожує нашому місту... Подивилися б ви, що коїлось у ці хвилини в холодному, засміченому насінням та недопалками амфітеатрі! Подивилися б ви на заяснілі щасливі обличчя людей. Багато хто плакав - радість-бо не знала іншого шляху, ніж цей; дехто співав щось дитяче, а С. О. Набатов став підстрибувати і пританцьовувати, мов хлопчик на весіллі, чим ледве не підірвав власний авторитет. Але ніхто в хвилини загального щастя того не помітив. Вималювалися всередині кулі, яку міцно тримав великий маг і чародій Альфред Макаронов, обличчя чоловіка й жінки, а з ними ще й дівчинки. Художник Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Худфонду, потім запевняв, що то була точна копія відомої картини Леонардо да Вінчі "Мадонна Літта", але йому ніхто не повірив, бо відомо, що на картині Леонардо да Вінчі ніякий чоловік не зображений. Заграв діксилендовий джаз, жінка намалювала пальцем на обличчі чоловіка знаки Сонця й Місяця, і чоловік поцілував її, дівчинка засміялася і випустила з рук своїх квітку, і тут сталося те, чого ніхто не міг передбачити.

- Мамо! Тату! - закричав моторошно підліток, ще майже дитя, що сидів на третій лаві, праворуч від Альфреда Макаронова.

Розштовхуючи глядачів, він вибіг на арену - у солдатській куфайці, кирзових чоботях, виснажений і коротко підстрижений.

- Назад! - крикнув великий маг, обпалюючи хлопця антрацитовим поглядом, але той не звернув на нього уваги і простягнув руку до небесної сфери, яку ще тримав над собою Макаронов.

- Це мої мама і тато!.. - крикнув хлопець. - І сестра... Любою її звали.

- Назад! - з погрозою в голосі повторив Макаронов.

- Але це мої мама і мій тато, - наполягав хлопець. - Це вони, я дуже добре пам'ятаю їх.

Макаронов подивився догори, і куля зникла. Страшний лемент знявся у залі, на підлітка посипалися прокльони і лайки за те, що перервав сеанс, що руку підняв на блакитну сферу .радості, на неземне видіння, за те, що в душі людей знов повернулася мука й спомин. Котрась там з істеричних жінок зайшлася в риданнях, і плач настав великий на землі, але великий маг і чародій застережливо підняв руку, зупинивши нещастя.

- Ти скоїв злочин, - сказав Альфред Макаронов, показуючи рукою на залу. - Ти позбавив цих людей тої радості, якої заслуговували вони за довгі роки крові. Ти розумієш це?

- Тато мій пропав безвісти на фронті, маму і сестричку німці забрали, я тільки-но повернувся з німецьких земель, - не вгамовувався хлопець. - Я мушу їх знайти, бо нікого у мене, крім них, немає. Скажи мені - де вони? Що з ними сталося?

- Ти вперта людина, - холодно сказав Макаронов. - Так-так. Я бачу тебе наскрізь, я читаю твої думки. Невже ти не розумієш, що ця картина-тільки символ щасливого життя, що вона має загальнолюдське значення, бо вона стосується всіх людей у цій залі, не тільки тебе? Це видіння, як справжній мистецький твір, промовляє до кожного з тих, хто сидить тут. Скажіть, маю я рацію чи ні? - звернувся Макаронов до глядачів.

Натовп відповів схвальним гомоном.

- Невже ти думаєш, що в тебе одного нещастя? - вів далі Макаронов. - Як можна з такою егоїстичною впертістю ставити своє маленьке особисте горе над почуттями цілого народу?

- Я пробував забути все, як ви казали, - мовив хлопець. - Але... коли я побачив маму...

Вийшов на арену клоун Вольфганг Чжу-Сі, вмовився на бар'єрі, уважно прислухаючись до розмови.

- Але це не твоя мати, - з роздратуванням сказав Макаронов. - Це так само і його мати, і його, і її, і його, он того хлопця, що сидить у дванадцятому ряду, - Макаронов бігав по арені, тицяючи пальцями в різних людей.

- Це моя в мама, я пам'ятаю кожну її рисочку, - вперся хлопець. - Це єдине хороше місце серед усіх картин.,, Все інше нудне і нецікаве...

- Чому ж це для тебе нецікаве? - з образою в голосі спитав Макаронов.

- Бо мене не цікавить, у яких будинках житимуть люди через скількись там років. Мене не цікавить, який вигляд матимуть автомобілі у двохтисячному році. Мене цікавить одне: чи не боятимуться люди одне одного? Чи довірятимуть одне одному?

- Перш ніж ставити такі запитання, - гордовито відповів маг і чародій, - треба зазирнути у самого себе. Чи маєш ти сам у собі довір'я до людей? Якщо вмерло воно в тобі, то з чим. ти прийдеш у майбутнє?

Альфред Макаронов похмуро подивився на хлопчика, сіпнув плечима, саркастично посміхнувся:

- Бачу я в тобі якусь німкеню... бачу навіть, що вона тебе любить... Як смієш ти носити в собі цю злочинну любов перед лицем цих людей (широким жестом Макаронов наче обійняв увесь зал), серед яких немає такого, хто не був би скривджений німцями? Ти її теж любиш... Чи не блюзнірство це?

У залі знову спалахнули вигуки, свист, тупіт. Клоун витяг з-за пазухи червону квітку й став тулити її до серця, та раптом він із жахом побачив, що в руках його закривавлена ганчірка, і Вольфганг Чжу-Сі огидливо кинув її на арену.

- Вона любила мене, як сина, - сказав хлопець. - Двоє її синів загинули на Східному фронті. Я був схожий на її меншого сина, на Гюнтера. Вона мені фотографію його показувала. Вона витягла мене з Гамбурга, із залізничних майстерень. Якби не вона, я загинув би там, бо туди щоночі прилітало півтори тисячі американських літаків. Якщо ви великий маг і чародій, покажіть їм, що то значить: півтори тисячі літаючих фортець. Фрау Гертруда забрала мене в село. Вона хотіла, щоб я лишився у них назавжди... але...

- Ти її зрадив! Ти доніс на неї! - засміявся Альфред Макаронов, а клоун витяг з-за пазухи скрипку і почав грати "Елегію" Массне,

- Неправда! - крикнув хлопець, і сльози навернулися на його очі. - Неправда! Це. не я доніс! Хто-хто, а ви мусите це знати.

- Але ж Гертруда вирішила, що ти її зрадив.

- Так, - сумно похилив голову хлопець, - вона не повірила мені, хоч як я її вмовляв...

- Ось бачиш, - зловтішно усміхнувся Макаронов. - Про яке довір'я до людей ти можеш говорити?

- У старого Фогля була ковбасня в підвалі, - став пояснювати хлопець. - Він нелегально робив ковбаси... Тоді це було заборонено. Під'страхом розстрілу... Він робив дуже смачні ковбаси, і фрау Гертруда інколи давала мені шматочок... Я був весь час голодний, ми всі - оstarбайтери - були голодні й тяжко працювали в полі. Якось уночі я вийшов з повітки, де жив, у двір і побачив тінь біля хазяйського будинку... Хто це був - я не знаю, мабуть, сусід. Бо тінь метнулася туди, на сусідське подвір'я. А мені назустріч вийшла з підвалу фрау Гертруда... Вона пахла ковбасою. А вранці прийшла поліція, і старого Фогля забрали... І фрау Гертруда так дивилася, так дивилася на мене, що я не витримав і втік.

- Ти не просто втік, - сказав Альфред Макаронов. - Ти ще вкрав у Гертруди добру гуму. Навіщо тобі була ця гума?

- Мій тато швець... То я й подумав, що гума згодиться... Німецька, міцна, на підбори... Але мене піймали жандарми, лупили мене гумовими палицями і все питали, навіщо мені та гума... А мені соромно було признатися... Потім приїхали негри на танках, дали мені шоколаду...

Вольфганг Чжу-Сі зняв з ніг свої незграбні черевики, поклав їх на арену, і всі побачили, як черевики повільно пішли по килиму - тільки шлях їхній був закручений і незрозумілий і невідомо було, куди йдуть ці клоунські черевики.

Темні полюси душі великого мага й чародія раптом прошепотіли йому, що, мабуть, кінчається його життя, коли вже такі хлопчики починають виходити з-під влади, в роті стало гірко, наче він жував залізо, у вухах виразно пролунав безмовний сміх цього виснаженого хлопця у драній ватянці, якого лупцювали гумовими палицями жандарми; Альфред Макаронов зробив останню кволу спробу врятувати своє життя - знову увійти в той могутній стан кристалізації, якому підкоряються всі люди в цирках усього світу, стаючи гіпнотичними іграшками в руках великого чародія. Мовби потопуючий, що хапається за соломинку, Макаронов зазирнув хлопцеві в очі й побачив те, чого ще не розумів цей хлопчина і ніхто з нас, і сказав:

- Мені відомо твоє майбутнє... Ти станеш великою людиною, славною на весь світ, але ти зрадиш свого вчителя, який тобі довірятиме. Ти переступиш через того чоловіка, через його безмежне довір'я, і він тобі ніколи цього не подарує.

- Ви помиляєтесь, - сказав хлопець. - Я не хочу бути великою людиною. Не потрібна мені ваша слава. І я ніколи в житті не зраджу.

- Ким же ти хочеш бути? - запитав Макаронов, почувуючи, що сили лишають його, сили й надія.

- Я хочу стати на залізничній колії перед мостом і будити всіх, хто їде на дахах вагонів, щоб голови пригинали, - відповів хлопець і пішов собі з манежу.

Клоун Вольфганг Чжу-Сі перший зрозумів, що кінчається влада великого мага й чародія і що час йому йти на пенсію. А місце його посяде тепер фокусник Василевс - голова місцевкому; а що фокусник Василевс був найкращим другом клоуна, то Вольфганг Чжу-Сі відчув радість велику і, сівши на бар'єрі, натиснув важіль спеціального механізму; з очей його полилися сльози - спочатку невеличкі струмені, а потім більші, під тиском, потоки. Альфред Макаронов прочитав низькі думки клоуна, але великому магу й чародієві стало байдуже, і він пішов геть з арени, чим викликав подив яропільської публіки, яка чекала од нього якихось більших містерій.

Цей номер не сподобався С. О. Набатову; він не побачив у ньому жодного виховного смислу. Навпаки, поцікавився у сусіди, чи не знає той, бува, хлопця того нахабного з переміщених осіб, що спаскудив такий цікавий атракціон, - прізвища його, скажімо, та адреси. Сусіда пояснив, що це Ярослав Гамалія, круглий сирота, вся сім'я його загинула, а живе він побіля Смоли.

Другого дня виставу було відкладено у зв'язку з хворобою великого мага й чародія Альфреда Макаронова, а третього - цирк знявся й поїхав кудись з міста нашого преславногo Ярополя, і слід його загубився...

Сказання друге, в котрому говориться про дивні пригоди А. В. Микитася - президента Яропільської республіки, котрий на посаді цій багато зазнав радощів та лиха, у чому переконаємося, коли спом'янемо хоча б історію з палаючим конем приват-доцента Можара.

Якось з одним вельми добродішним громадянином нашого міста, персональним пенсіонером, колишнім завідувачем відділу культури Яропільського міськвиконкому Андрієм Васильовичем Микитасем (братом того сліпого С. В. Микитася, котрий одружився з сестрою моєї хрещеної матері Варвари) скоїлася історія, про яку я хочу сьогодні повідати. Отож під вечір, о тій порі, коли рання осінь починає трусити яблуні в садках і студентство валкою з вакацій з'їжджається - смагле і дуже яре до любощів, відчув А. В. Микитась подув дивного вітерцю. Наче й вікна були зачинені, бо воно вже й не спекотно, а все ж приверзся нашому Андрієві Васильовичу чийсь тривожний доторк чи шепіт, мов хтось призабутий став за його спиною і не зводить з нього погляду. А. В. Микитась підійшов навіть до дзеркала і з превеликим мистецтвом кумедні пики заходився корчити, складаючи обличчя сюди-туди, як гармошку (звичку цю підхопив А. В. Микитась в артистичних колах, коли невгамовно керував культурою усього міста), а сам у той час пильненько вдивлявся в глибини свого віддзеркалення - мо', й справді якийсь біс прослизнув до його помешкання?

Та все було благочинно. Килими випромінювали червоне вовняне тепло, закарпатські меблі виблискували горіховими свічадами, паркет сяяв кольором яєчного жовтка, а сервант у кришталевій своїй величі скидався на імператорську люстру з Ермітажу; та спокій бажаний не прийшов, і злагода в його душі не відновилася: знову налетіла та аура, те відлуння якихось далеких припливів та відпливів, вітерець не теплий і не зимний, а - щемливий, неочікуваний, і тоді наш герой востаннє спробував звільнитися од сеї напасті: він почав бгати своє обличчя пальцями, мов тісто, бо колись бачив, що так роблять навіть народні артисти, перш ніж вийти на сцену, для заспокоєння або що, та й це не допомогло. Тоді Андрій Васильович поспіхом, поки не повернулася його дружина, витяг з білого фінського буфета на кухні карафку з горілкою, налив хутенько собі чарку і вихилив, а закусив шпротами з тої бляшанки, що стояла у холодильнику; лише холодильник спричинив хвилину тиху радість в його душі - нечутно, як у казці, відкривалися його снігові дверці й автоматично там всередині запалювалося слухняне світло; кілька разів відчиняв і зачиняв ці дверці А. В. Микитась, і щоразу огортала його хвиля розчулення, коли стерильні нутрощі апарата засвічувалися заспокоїливо та лагідно. Ну що ж, і на тому спасибі.

Він чомусь згадав триколісний велосипед, який бачив у 1906 році, коли приїхав з батьком до міста купувати чоботи: переднє колесо велике, заввишки з людину, таке, як, приміром, колесо стародавнього паровоза, з блискучими шпичками, й два маленьких коліщатка іззаду, мов підшипники на самокаті. На цьому велосипеді їхала пані у довгій

сукенці, у капелюсі, що нагадував тоді Андрійкові капустияну голову; А. В. Микитась почала папав до вітальні й увімкнув кольоровий телевізор: на великому екрані (розмір по діагоналі 140 см), на пласкому японському кінескопі з'явилася дівчина у довгій сукні, яка їхала, сміючись, на триколісному велосипеді, тільки без капустияного капелюха. Волосся тріпотіло на вітрі, а за нею біг якийсь вусатий пан у канотье, заламуючи благально руки. Це вже було занадто, бо то був Гришин-Грищенко з контррозвідки, і у Андрія Васильовича почали боліти нігті, відірвані колись у підвалах палацу Потьомкіна. Він підвівся з м'якого фотеля хвильно та так і заляк у темній кімнаті, опромінений лише потойбічним телевізійним світлом. На сучасному червоному фотелі з німецького гарнітура залишився сидіти він, А. В. Микитась власною персоною. Але ж, даруйте, він, А. В. Микитась, стояв за два метри від того фотеля, ил якому лишився сидіти. Чортівня якась! Той Микитась, що стояв, обмацав себе – ніби все гаразд, все на місці, тільки вбрання на ньому незнайоме, дивне: френч шорсткий з невідомим запахом, наче після дезинфекції, багато ремінців, наган та шабля при поясі. Його двійник у фотелі одягнений зовсім по-інакшому: в квітчасту піжаму (такий, знаєте, умовний рослинний орнамент), куплену в Будапешті, ще й зверху стьобаний бухарський халат темно-зелений, що його подарували Андрієві Васильовичу друзі у день виходу на пенсію.

Хе-хе-хе, як мовить у таких випадках художник Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Художнього фонду.

Бо й справді, існування однієї й тієї ж людини у різних вимірах, але із збереженням просторової конфігурації, сказати б, усіх елементів тіла – це, погодьтеся, випадок не такий уже й пересічний. Андрій Васильович вийшов з однієї оболонки, зручної, треба сказати, пенсійної, і потрапив у другу, молоду. Микитась подумав про себе не без гумору, що він – наче та дерев'яна матрешка, з якої можна витягти ще кілька розмальованих ляльок, кожна на своє обличчя. Але той А. В. Микитась, що сидів у фотелі, аж ніяк не був порожній, як це декому може здатися. Його одяг тримався не на метафізичній порожнечі, а на цілком конкретних старечих плечах. Отож було над чим замислитися, та часу для цього лишалося обмаль. Зовсім вже не стало часу на міркування, бо в двері постукав Васька Сом, вирлооккий ординарець А. В. Микитася, в носі якого росли великі поліпи, якими він пишався, а дихати не міг, і тому ходив завжди з роззявленим ротом, що надавало його обличчю мрійливого вигляду.

Наш герой, власне його друга подобизна, та, котра залишила м'який фотель, вибіг на вулицю. Над містом займалася знехотя заграва: чи то Рябий хутір горів, з якого військо вибило повстанців, чи місяць червоний – віщун нещастя та мору великого – піднявся над нашими степами й лісами... Кінь заіржав, його Вуглик заіржав, уздрівши хазяїна. Боже ж ти мій, скільки років вони не бачилися... Андрій Васильошм погладив рукою по теплому боці – відзначив про себе, що кінь доглянутий, вгодований, аж репається. Скочив на Вуглика, той аж затанцював з радості, чорний і ніжний кінь, і Микитась зрозумів, що сьогодні буде великий бій, і коли вія його програє, то знову опиниться в контррозвідці, і знову Гришин-Грищенко видиратиме сталевими обценьками нігті. Ще й не відомо, чи його визволять цього разу з підвалів палацу

Потьомкіна. Вони майнули по темних вулицях (десь зникли лампи денного світла, газетні кіоски, рекламні щити та інша наочна агітація, на яку стільки грошей щороку асигнував міськвиконком), лише в домі Ісака Меламуда, власника великого конфекційного магазину, блимало світло. А. В. Микитась почув знайоме бомкання дзвонів Микільської церкви (тепер там широкоекранний кінотеатр "Зоря"). Копита шрапнеллю цокали по бруківці. Вершники перетнули навскоси базар, Поліцейський провулок і вискочили на майдан.

Там уже юрмився народ, у двох чи трьох місцях горіло багаття — каша в замузаних казанках варилася, коні іржали, вози селянські з кулеметами кисли в багнюці, притрушеній свіжою соломою. Малахітовими голосами співали дзвони церкви, що над Богункою бундючно утверджувала свої білі мури й золоті бані, але зараз бані наче червоним мідним листом були вкриті. Сизе передранкове повітря пахло смертю та кінським гноєм.

А. В. Микитась підійшов до великої хури, що належала котромусь там балагулі, а тепер була замість трибуни. На хуру саме виліз куркуленко Матвій Тур, вклонився громаді, перехрестився й так сказав:

– Товариство православне, земляки! Звиняйте, коли щось не так скажу, але вже, безумовно, вашій комуні каюк. Налетіли білі енерали, а в них ероплани та орудія, то вже, безумовно, з ними нам не тягатися, з нашими ото пукавками, – він тицьнув рукою в бік кулеметів. – Може, конешно, я по своїй селянській неграмотності скажу кое-що неправильно, то єсть некоторые предмети різних явлень скажу або спереду, або позаду теченія, за що, конешно, прошу звиняти. Але безумовно, що Денікін роздавить вашу комунію, як пиріжок, що ото діти ліплять з пороку при дорозі. Тож, земляки, збережемо кров нашу та дітей невинних наших! Хай краще іде Денікін, чим, безумовно, народ загине. В його люди, безумовно, образовані – учителя, студенти, гімназисти, вони дадуть Росії порядок, а нам нічого більше не тра... Кінчаймо, громадяни, грати у комунію, нагналися – хвайте!

Красивий був чоловік, чорновусий, на Ризькому фронті воював у чині унтера, а зараз у синю чемерку вбрався й чоботи любив, щоб блищали.

Гомоном озвався натовп змарнілий, сірошинельний. Прилетів з-за дерев гуркіт канонади, наполохавши коней, бо мало тут було справжніх кавалерійських, все більше сумирні селянські конячини. Ступив тоді на хуру Коробка Юхим – молодий зарізяка з куреня смерті другого охочекомонного полку. Після поранення він лишився у Ярополі, а тепер, бач – оклигав.

Вклонився на всі боки гарно й так рік:

– Брати-українці! Оточили нас люті вороги наші – золотопогонники, сволоч охвіцерська! Хотуть лани українські залити кров'ю нашою і небо затьмарити димом спалених наших хатів! Нам нема чого робити в цьому місті, бо це чуже для нас місто, а справжня Україна там починається. – Коробка повів рукою туди, де за Богункою сині ранкові облоги лежали у багні та висипному тифі, і всі туди теж подивилися. – Киньмо, брати, це осоружне місто і полетимо у степ, вогнем пройдемо крізь вороже кільце,

підніmemo прапори наші сонячно-небесні, з братами з'єднаємось, які виборюють для нас українську державність!

Ще бабахнули шестидюймівки з того боку Богунки, натовп стихло думав свою чорну думу; мій батько теж стояв у тому натовпі, серед повстанців, а з ним дядько Василь, котрий помер від дистрофії у 1933 році, – жили вони тоді на передмісті, коло польського фільварку, там, де нині авторемонтні майстерні. Дядько Василь надів того ранку сталеву каску з кумедними крисами-єдиний він був серед повстанців у шоломі французького зразка, привезенім з фронту. Донедавна жінка дядька Василя квасолу у касці тримала.

А на хуру вже відомий нам А. В. Микитась вистрибує. Звично рукою сягає у ліву внутрішню кишеню – по промову, надруковану на машинці, де кожна цифронька узгоджена та перевірена, по ту промову, що завжди починається однаковісінько: "Дорогі товариші! У знаменний час відбувається наша нарада..." – та вчасно схаменувся.

Виголоднілими очима дивилися на нього повстанці, неголені й жорстокі.

Тоді Андрій Васильович пожмакав ту друковану промову, розстебнув ремінці, скинув портупею, шаблю та наган – у повстанців від подиву аж дух перехопило, – потім повільно поодпинав гудзики на френчі, жбурнув френч на закалян хуру, витяг зі штанів сорочку, підняв її, заголивши тіло, і спиною до людей повернувся. Страшна була спина у А. В. Микитася в 1919 році. Наче хтось плугом пройшовся по ній, виоравши криваві борозни. Всі мовчали, тільки на супротивному кінці майдану плакало мале лоша, руде й тремтливe, в якого вчора мамця загинула.

– Ось вона, ваша українська державність! – крикнув Микитась, до людей лицем повертаючись. – Ось вона, ваша ненька Україна, ваші гетьмани і гайдамаки! Чи ти часом, парубче, у державній варті не служив? Бо я великі щоти з нею маю. Ні? Тоді спочатку навчись соплі підбирати, а потім державність будуй. А ти, Матвію, скільки землі держиш? Га?

– Сім десятин, – кинув Тур.

– А до сімнадцятого года скільки мав?

– Дві з чвертю.

Микитась зіскочив на землю, взяв віжки – з голоблі ізняв – підійшов до чорновусого унтера та й тицьнув йому у руки. І сказав, щоб всі почули:

– Піди он на тому дереві повіся, сучий сину, поки не пізно. Бо прийде Денікін, спочатку шкуру здере, а вже потім повісить.

І знову на хурі стоїть наш А. В. Микитась і мову мовить свою далі:

– Ми нікуди не підемо з цього міста, бо то є наше місто, місто наших батьків і прадідів, то є Україна! І ми ніколи не складемо зброї, бо то є зрада і безчестя... Люди! Не вірте ніколи переможцям! Бо ваші дерева вони спиляють собі на дрова! Вірте тільки у власну перемогу. У денікінському морі, мов острів пролетарської революції, підніmemo ми наші червоні комуністичні прапори! Хто дав вам землю? Скоропадський? Ні! Петлюра? Ні! Денікін? Ні! Вам дала землю Радянська влада. Тут наша земля, наші діти,

могили наших батьків. І тут ми боронитимемо всесвітню революцію. Від імені революційного комітету я проголошую Яропільську повстанську республіку! Земля в ній належить довічно вам, хліборобам. Фабрики, (тут він подумав, що фабрик – гай-гай! – справжніх у Ярополі поки що немає – хіба що свічний завод епархіальний та олійниця), фабрики належать вам, робітникам. Ми запалили малий вогник, але він, мов полум'я, охопить увесь світ. Комуна електрикою засяє на горизонті віків. Енергомашини вийдуть на ваші вільні лани, дирижаблі засіють небо, неначе море кораблі!

Повстанці поглянули в небо, в якому прозрівав бляклий день, у небо, подзьобане подертими хмарами, неначе після екзекуції. Зволожена беручка земля була встелена палим листям та червоним кінським гноєм – то ветеринарний фельдшер Соломаха годував коней буряками – через те і гній їхній був червоний, як з кров'ю.

– Хай живе Яропільська комуністична повстанська республіка! – крикнув Микитась з хури.

– Слава! – відгукнувся натовп.

– Хай живе пролетарська світова революція! – то Микитась.

– Слава! – то натовп брязкає зброєю, хрипко кричить, видираючи з себе махорочний дух, важко ворухиться, човгає заболоченими чобітьми, мне майданну землю.

Слава, слава... Але генерал Хлищов підтягнув до міста 18-у Донську козачу дивізію, підможену окремим студентським полком імені Суворова, і захоплює лівобережну частину Ярополя разом з палацом Потьомкіна. Англійського виробництва клепаний танк "Архангел Гавриїл" – такий великий, що в ньому, як на сьогоднішній день, можна було б розмістити бюро по обміну житлової площі, – повзе перевальцем до мосту, та завузький для нього цей єдиний тоді міст через Богунку: на двадцятиметровій висоті над урвищем висить цей старий міст, викладений трухлявими колодами, а з правого боку ріки вхід до Ярополя стережуть мури замку Потоцького й кулемети повстанців. Військовий оркестр Добровольчої армії розміщений на старому фільварку, репетирує марш 1-го Кексгольмського лейб-гвардії імператорського полку – гей, соколики, сірі юнкерські шереди, звийтесь чорними орлами! А ви, витончені нащадки звироднілих аристократичних родів та благовірні чисті гімназистики, дзенькайте острогами і цілуйте білі руки панночок з передмістя, або напивайтесь до ригачки, або сперечайтесь про долю єдиної та неділимої вашої дорогої самодержавної імперії, або читайте вірші Тютчева та Блока, поки не пізно, бо скоро вже ці хами, котрі отаборились перед вами, піднявши червоний прапор на старій кріпосній вежі, багатьох з вас скинуть у води Богунки, на поцвіле, мокре каміння, у гнилизну, безвість, болото, бруд, де сконаєте ви, підпливаючи кров'ю. Бо не зможуть вас витягти ваші брати-жалібники під вбивчим вогнем повстанських кулеметів.

А в місті преславному Ярополі що діється, що діється, ви тільки погляньте! Отець Євлогій, настоятель Микільської церкви, благословляє повстанців і служить молебень, просячи бога дарувати перемогу червоному воїнству над супостатом (у отця Євлогія

дочку єдину зґвалтував денікінський офіцер, що походив зі збіднілого грузинського княжого роду; за це велику ненависть має настоятель до білої гвардії). Зате отець Никон з кафедрального собору самотужки поліз на дзвіницю подивитися, чи не скаче, бува, на білому коні генерал сивий, з погонами золотими... Вже й ризу святечну, сяючу, мов яечко великоднє, витяг з пронафталіненої скрині отець Никон; тільки маленьке плюгавство спіткало отця Никона нагорі, коли вдивлявся він у радісні обрії визволення, де димували польові кухні православного білого воїнства: сліпа куля тюкнула старця в скроню, звідки вилилося з півсклянки крові, й борода його стала червоною, мовби він буряк їв. Ніхто не знав, де подівся отець Никон, і кілька днів голуби ходили по обличчю благовірного старця, вкриваючи його білим послідом. А в купецьких домівках уже чистять сурдути, печуть хліб-сіль, чешуть бороди, а члени Яропільського комуністичного осередку, готуючись до підпілля, домовляються про паролі та явки.

На засіданні ревному Андрій Васильович Микитась підписує такий ото наказ:

"НАКАЗ № 1

м. Яропіль

Білобандити обложили місто. Але ми несхитно тримаємо радянський прапор Яропільської республіки. Червона Армія йде на підмогу. Всі атаки Денікіна розіб'ються об залізні стіни революційного Ярополя. Ніякої паніки, громадяни! Провокатори та саботажники будуть розстріляні. Я, даною мені революційними масами владою, наказую:

1. Дня цього оголосити загальну мобілізацію всіх здатних носити зброю громадян народження 1874-1901 років для поповнення республіканського війська;

2. Для потреб війська Яропільської республіки реквізувати всіх коней на території республіки;

3. Ввести в обіг на території республіки гроші, випущені Яропільським революційним комітетом, замість грошових знаків, які залишилися від самодержавства та інших реакційних влад;

4. Ввести карткову систему споживання харчів з огляду на воєнний стан.

Невиконання даного, як і всіх інших наказів, карається розстрілом.

Голова революційного комітету Яропільської республіки

А. В. Микитась".

Так воно колись було на Україні... День торохотить над, Ярополем, страшний, мов тачанка, з якої кулеметник Кіндрат Смола – хлопець, що плює на смерть, на гроші, на барахло, – вганяє в землю колишніх студентів Петербурзького університету... У сонячному і червоному вбранні стоїть Яропіль; ампір Дворянських зборів присмучено жалобою чорних розбитих вікон, і вітер висвистує у мармуровій залі щось меланхолійне, немов грають далеко вальс "На сопках Маньчжурії". Кінчилися ваші бали, панно Маріє Жулавська, і молодий поручик, що в ладанці носить віхтик вашого вельможного золотого волосся, вмирає від холери в епідемічному барані станції Христинівка; з його тіла витікає рідина, схожа на рисовий відвар, а разом з нею –

життя. А тепер ви, панно Маріє Жулавська (де подівся той варшавський корсет, який підпирав ваші дівочі перса, – ви схожі в ньому були на пісковий годинник і так хвилювали молодого поручика), тепер ви, ясновельможна панно, стоїте перед грізним президентом Яропільської республіки, перед А. В. Микитасем, котрий просить вас влаштувати концерт фортепіанної музики для повстанців. Чи не шаленство це? Чи існує якийсь логічний зв'язок між акордами прелюда (d-moll Шопена, опус 24, ідеєю романтичної свободи, романтичної рівності, романтичного братерства, між геніальною гармонійною вишуканістю *allegro appassionato* та оцими дядьками, від яких тхне смородом вошивих шинелей, немитих тіл, самогону, тютюну й хліба? О, панно Маріє, моя кохана панно Маріє, ви навіть не уявляєте собі, як сьогодні повертається ваша доля!

Потім Васька Сом доповідає, що віднайшовся у місті саботажник, якийсь пан Можар, котрий, хоч ти вмири, не віддає свого коня – білого красеня-румака – на потреби світової революції та славного війська яропільського. "Привести", – наказує А. В. Микитась. Приводять до нього мужчину не старого, а й не молодого, чисто вбраного, при пенсне й краватці, з манерами чемними, а очима серйозними. Контра, одразу вирішує А. В. Микитась з певністю дитячого лікаря, котрий здалеку бачить на обличчях своїх пацієнтів кір чи скарлатину. Та не встиг вартовий ще доповісти по формі президентові республіки про особу затриманого, як галас великий, скандалічний зчинився в ждальні, крик та гвалт, і ввірвалася до А. В. Микитася молодиця, слізьми вмита, в ноги нашому героєві кинулася, страшенно його цим зденервувавши.

– Пане отамане, – волає молодиця (а здоров'ям лице її так і пахтить), – рятуйте мене, бабу дурну, бо життя моє пропаще.

– Що таке? – питає А. В. Микитась, молодицю важеленну з підлоги піднявши.

– Чоловік мій, бісова кров, від мене пішов, пане отамане, не хоче зі мною жити.

– А куди пішов?

– До Ганьки, сусідки, – ревма реве молодиця, у хустку ссякаючись.

– А чим же я можу зарадити?

– А хто ж зарадить, пане отамане, як не ви? Ви ж тепер власть... – голосить, мов над покійником, прийда. – Вій, стерво, з Ганькою злигався, а я жінщина ще молода, інтересна, тепер вік свій маю бідувать одна!

– Та ти не плач, – каже, посміхаючись, А. В. Микитась, і всі, хто був у тій кімнаті, теж почали посміюватися, крім Можара, у якого очі все одно серйозні.

– Он бачиш, хлопців скільки, – підморгує Андрій Васильович. – Як вогонь! Та й ти, бачу, нівроку бабонька. Знайди собі якогось та й живи.

Молодиця аж стрепенулася.

– А хіба можна? – питає.

– Та я розрішаю, – сміється президент.

– Так, може б, ви, пане отамане, бумагу мені написали, бо родичі та сусіди так не повірять.

– Можна і бумагу, – каже А. В. Микитась і диктує друкарці:

"ДОВІДКА

Дана громадянці Метелик Мотроні Іванівні в тому, що, як вільна громадянка Яропільської республіки і оскільки закони ненависного царського режиму скасовано, рівно як і власність на жінку, має вона повне право на влаштування своїх полюбовних справ у відповідності з коханням, тобто вибором серця, що власноручним підписом та печаткою засвідчую.

Голова революційного комітету Яропільської республіки

А. В. Микитась".

Ну, добре, громадяни. Пожартували – й досить. Переходимо до поважніших справ. Що з вами діяти накажете, пане Можаре? Чому не хочете ви поповнити вашим білим жеребцем кінський парк революції? Чи вам невідомо, що повбивано наших коней і стоїть знерухомлена тачанка славного кулеметника товариша Кіндрата Смоли? Чи вам незрозуміло, що кінь цей, румак ваш білий, може вирішити долю світової революції, бо, доки існує наша республіка, Денікін не сміє кинути на Москву всі свої сили, бо Яропіль – мов ніж, приставлений до генералової спини. Чи вас не переконує цей залізний причинно-наслідковий ланцюг, пане Можаре? Чи, може, бажано вам, щоб переміг Денікін? Щоб виривав нам обценьками нігті у підвалах палацу Потьомкіна Гришин-Грищенко, а потім щоб повісили нас, комуністів, на майдані? Може, цього вам схотілося, пане Можаре? Відповідайте, бо революція не жде, терези її хитаються, на яку шалю ви ставите свого коня?

Поблискуючи скельцями приват-доцентського пенсне, пан Можар з'ясовує, що людина він суто цивільна і далека од політики, і в цей скорботний для народу час намагається триматися оддала від якихось конкретних форм суспільної діяльності, тим паче, що його професія, на щастя, цього не вимагає, оскільки він за фахом біолог-експериментатор, себто людина, яка вивчає найбільш загальні, найбільш вічні закони існування живої матерії, а саме: найпрекраснішу, найпоетичуішу таємницю буття – таємницю спадковості. Всяке насильство приват-доцент Можар вважає злочином перед основоположними постулатами загальнолюдського гуманізму, на яких він вихований; тому він дуже співчуває панові президенту в його, не дай боже, прийшлих муках, які він має прийняти од пана Гришина-Грищенка. Що ж до білого коня, жеребчика на ймення Пегас, то приват-доцент Можар ясує з сумом, що не може віддати його на поталу якомусь неграмотному кулеметникові, у кров та багно боїв, під кулі, тим більше що Можарів румак взагалі ніколи в житті не ходив у запрягу і, дасть бог, не ходитиме. Приват-доцент Можар пояснює панові президенту, вельмишановному А. В. Микитасю, що цей кінь – унікальний, єдиний на цілому світі екземпляр, кінь, якому не можна визначити ціни не тільки у здевальвованих миколаївських чи керенках, а й у преславних карбованцях Яропільської республіки чи навіть у доларах та фунтах стерлінгів. Цей румак – вислід двадцятирічної праці, результат схрещення найліпших порід коней арабських, англійських, непальських, козацьких, орловських і монгольських. Він – втілення ідеї Коня у найчистішому її вигляді, пан президент розуміє, що це означає? Він не призначений ні для чого – ні для плуга, ні для тачанки,

ні для їздця, ні для іншої якоїсь утилітарної, низької потреби. Недарма його названо Пегасом. Мабуть, пан президент чув, що то є Пегас? Кінь з крилами, кінь поезії – вільний, як птиця, натхненний, як сказання про Пенелопу. Пан Можар тлумачить, що, на його погляд, революція має свої закони, а наука – свої. Пана Можара не обходить, яка економічна система перемаже в цій братовбивчій борні; він знає, що каламутні хвили згодом ущухнуть, могили воюючих армій заростуть травой, а наука про спадковість – так звана генетика – лишиться, і одним з неперевершених досягнень її буде порода коней, виведена приват-доцентом Можаром. Пан Можар пояснює, що, якими б не були наслідки теперішньої жахливої війни, рід людський житиме і його румак, його Пегас, потрібний буде людям прийдешності, як музика, як гармонійна всеосяжність краси природи, і тоді місто Яропіль назавше увійде до світової історії завдяки цьому коневі; що ж до конкретних обставин, в яких опинилася республіка, то він, приват-доцент Можар, може запропонувати лише свої слабкі послуги – хай краще його запряжуть у тачанку, але кінь мусить лишитися недоторканим.

Цієї хвилини вбіг до покою Васька Сом з обличчям не мрійливим, а швидше перестрашеним, і крикнув:

– Біляки наступають од Рябого хутора! Тачанок нема, Тур до кадетів подався, зрада! Смола підмоги просить, батьку!

Жорстоким поглядом прикипів Микитась до приват-доцентського пенсне, кров'ю налилися його вени на скронях:

– За десять хвилин кінь щоб був на майдані. Все. – І вибіг на подвір'я, де мобілізовані яропільці шикувалися, зброю отримували.

Справді, з боку Рябого хутора громи повзли похмурі, й боязко поглядали у той бік цизильні. "Ось він, день мій, навпіл переламується, наче суха гілка", – подумав А. В. Микитась, і знову біль пройняв його пальці. Треба було одразу цю контру – цих турів і коробок – шльопнути перед усім народом на майдані. Не можна було ворогів цих лютих відпускати, не треба було їх жаліти; думка його сягнула в майбутнє, на кілька років уперед: Тур, Коробка та їхні поплічники стирлюються в банду, вбиватимуть партійців та активістів каенесів^[1]. Багато крові проллють ці вовкулаки, перш ніж їх спіймають чонівці. Микитась востаннє побачить їх на допиті у підвалі палацу Потьомкіна – бородатих, брудних, порослих щетиною якоюсь болотною, лютих і непримирених, а поруч, на столі, лежатимуть їхні обрізани...

А приват-доцент пішов собі до своєї садиби на вулиці Соборній. Всі будинки були рясно пообклеювані наказом № 1 голови революційного комітету Яропільської республіки, але від цього місто не стало люднішим. "Декорація до опери Мусоргського – Мусоргського ХХ віку", – подумав приват-доцент. Тільки де ж той юродивий, що проспівав свою жалібну пісню? Чуєте – хор десь там, за сценою, басы настроює, за цими одноповерховими будиночками, за віконницями байдужими, за манірними іржавими ґратами, за плутаниною хмелю й дикого винограду?

Підійшов до нього хлопчик у гімназичному кашкеті, з обличчям ангельським, як з книжок Чарської, може, єдина жива людина у цьому спорожнілому місті, спитав:

- Дядю, хіба можна гілки їсти?

А й справді, приват-доцент гризе гілку, тонку й молоду, вкриту солодкуватою зеленою шкірочкою.

- Я її з'їм, - каже приват-доцент, - а потім зроблю у животі дірочку, звідти дерево виросте. І буду я його поливати.

Гигикнув підліток у гімназичному кашкеті й зник.

А приват-доцент вже на подвір'я своє ступає. Бачить вочевидь обличчя тої зверхньої сили, перед якою складає він сьогодні зброю: ось вам мій щит, прикрашений написом: "Beati possidentes"[\[2\]](#) і, ось мій меч, ось мій шолом, бо зле щось у небесах коїться.

У жертвному вогні революції хай крилатий кінь його згорить.

У стайні - тепле іржання, жеребчик лащить до хазяїна, хвостом весело грає, гривую струшує, рожевими зволоженими губами до приват-доцентової долоні тягнеться. Виводить його у двір приват-доцент Можар, потім йде до сарая, знаходить там бідон з гасом - однією з найдорожчих рідин у часи воєн та революцій - і повертається до коня свого білогривого. Цілує його у шерехаті губи, очі його розумні чорні цілує, а потім обливає румака смердючим гасом, за п'ять карбованців миколаївських купленім у крамниці купця Царьова. Жовті дзюрки стікають з білих боків Пегаса, кінь неспокійно б'є копитами землю, білі манжети приват-доцента заляпані гасом, й весь він пропахчений гасовим смородом, і волосся скуйовджене... Вони йдуть, вони наближаються, оці бородаті люди з сокирами в руках, хор громогласний і безжальний, як на суді остаточному - страсті від кого вони співають? Від Матвія, Луки чи від Вогню - так, страсті від Вогню животворящего та всежерущого, від світлодарної його сили, звеличують вони її та плачуть за нею; голоси дужчають, і оте сгезсегкіо на тихих яропільських пагорбах, ота сила надлюдська випалює в душі Можара останні парості вагання: він виводить коня на вулицю, що якраз веде до майдану, чиркає сірником - і вогонь охоплює красеня жеребчика...

Смутна історія року того нещадного, що я вам повідав, хилиться вже до кінця. Той, хто бачив цю жахливу картину, повік її не забуде.

На майдан з іржанням диким, у муках, вилетів красень кінь, і полум'я над ним билосся, мов крила червоні. Вже чорними обвуглинами почали вкриватися його білі боки.

- Сволоч! Сволоч! Ірод! Контра! Розстрілять! - закричав у тузі Микитась, і йому схотілося плакати, впасти на землю, у глину, та заридати, мов тій малій дитині, й бити кулаком цю знавіснілу землю...

А палаючий кінь сповнив своїм стогоном Яропіль та околиці, і вниз, до брами Потоцького подався. Всі кинулися на вал земляний, гвинтівки приготували, щоб кінчити цю муку безневинному коневі. Вогняний жеребчик вистрибнув на середину мосту і став - червона заграва над ним піднялася. Цієї ж миті всі побачили, що на міст приват-доцент божевільний вибіг, до коня свого припав, руками почав збивати полум'я. Та пізно. Бо вдарив з лівого берега, з піддашся палацу Потьомкіна кулемет системи

Гочкіс, на двох залізних рогульках поставлений, – добра стара Англія постачала Добровольчій армії найліпші зразки стрілецької зброї.

Вдарив з того боку кулемет.

Кінь перехилився на баляси, а з ним і приват-доцент, обхопивши свого румака за шию. Затріщали баляси, і повалився Пегас зі своїм хазяїном у прірву, у свинцевий плин Богунки.

І тут сталося те, чого навіть А. В. Микитась передбачити не міг: лють страшенна охопила повстанців, настала та хвилина смертезневаги, що тільки раз у житті може бути в людини. Піднявся той червоний гривастий вітер, віддалений подув якого вчув А. В. Микитась вчора ввечері, коли був ще у квітчастій піжамі та бухарському теплому халаті.

Вдарив з того боку кулемет системи Гочкіс, та його кинджальний вогонь вже не міг стримати повстанців. По мосту, встеленому тілами, перебігши, вдерлися вони у передмістя і великий розгром воїнству білому вчинили, багато голів постинали. Сам генерал Хлищов – сивий, з золотими погонами, точнісінько такий, як його уявляв отець Никон, – ледве живий втік на автомобілі у паризьке своє безчестя.

Ах, читачі мої вірні! Відверніте погляд ваш од цих рядків на хвилину і помисліте: яку владу велику ми маємо над минулим! Якими слухняними бувають у наших руках події давнини, бо знаємо ми, чим вони скінчилися! З яким трепетом, з яким неземним хвилюванням перегортаємо ми пожовклі сторінки газет, бо наперед відаємо те, чого не знали наймудріші тогочасні автори: хто загине, поросте травом і кане у непам'ять, у неславу, а хто переможе і вознесений буде на хвилі хвали людської, навіки врізьблений буде у камінь, у той мур нескінченний, що зветься історією...

Кінчаймо ж, брати, приповідку нашу. Ходімте додивимось до кінця оту телевізійну передачу, в якій дівчина їде на триколісному велосипеді – викапана панна Марія Жулавсьха, а за нею женеться начальник контррозвідки Гришин-Грищенко. Разом з нами посидить тихо у зручному кріслі перший президент Яропільської республіки А. В. Микитась. До речі, чи відомо вам, вельми охочі до всяких цікавостей читачі мої, що гроші та марки, випущені Яропільською республікою, стали найдорогоціннішими реліквіями у філателістичному та нумізматичному світі? Та ця матерія не має, як ви розумієте, прямого відношення до нашого сказання...

До покою входить Марія Казимирівна – дружина нашого героя, А. В. Микитася, котрий трохи лячно зустрічає її запитливий погляд, бо жінка ця вдачі крутої і не терпить ніякого свавільства, особливо по алкогольній лінії: береже Марія Казимирівна серце свого чоловіка та добробут родини. Ось і зараз принесла вона дві пільгові путівки до Кисловодська, у кардіологічний санаторій, та квитки у м'який вагон прямого сполучення.

Треба подружжю збиратися у дальню чуть.

І нам треба збиратися, бо чекають на нас інші події та інші герої. Залишімо на самоті Андрія Васильовича Микитася та вірну його дружину, акомпаніаторку філармонії Марію Казимирівну Жулавську, бо, гадаю, ніхто з вас не має сумніву, що це

вона: так, руйнівними зморшками вкрилося її прекрасне вельможне обличчя, але це вона; долоня панни Марії, яку так любив цілувати молодий поручик, ця одвічна суверенна територія хіромантів, також піддана згубній дії часу: переорана лінія життя, зникла під мереживом зморщок лінія кохання, а горбик честолюбства вкрито шаром зароговілого епідермісу, але все одно це та сама долоня, по якій у 1915 році приповіла всю її долю стара циганка. І, мов у сні, пронеслося її життя незвіданим, незрозумілим шляхом...

Сказання третє, в котрому автор ясує, коли, де та за яких обставин спіткав державтоінспектор Василь Грiza вантажне авто дивної конструкції, що порушувало правила руху, а також мовить про Івана Смолі/ та його батька Кіндрата, котрого згадувано вже в попередній нашій оповідці.

Ось що по ньому лишилося: дві нагороди, срібний ромб академії, тиша та парадний мундир, порожні рукави складено на грудях аа народним звичаєм. Суворий супокій скрині, плетений пояс охоплює порожнечу, зморшка на офіцерських штанях гостра, як голярське лезо, і кашкет – двоповерхова складна споруда зі своєю парадною частиною, зі своєю символікою: золотим листям та золотими крилами. .Авіаційний марш злітає в небо, стрімкий і монументальний, мов винищувач, бухають труби, дзенькають тарілки – і сонце відбивається від глянсової поверхні дашка; а всередині, в потаємних куточках, підкладка кашкета ще зберігає делікатний запах стриженої голови – той далекий гарнізонний "шипр", балачки старого перукаря Арона Мойсейовича, дзеркало з прозеленню, в якому відбивається худорляве обличчя майора авіації Івана Кіндратовича Смоли; він повільно і задоволено обмацує пучками підборіддя – свіжу молоду шкіру, відполіровану вправною бритвою Арона Мойсейовича.

Майор Смола розокремлений на частини, як молекула на атоми: ось його усмішка розміром 9x12 см, коли він, скинувши льотний шолом, сфотографувався на тлі учбово-тренувального літака після першого самостійного віражу; ось його дружина – білява офіціантка офіцерської їдальні Валя, котру потай кохало не одне, покоління "літунів", ось його донька Світланка. Цей маленький дім на одній з околичних вулиць Ярополя ховає в собі відбитки його існування, вічні й невмирущі, мов сліди доісторичної папороті на ламкому сланці; його улюблений рушник з червоними півнями, старий велосипед, що ним він їздив на пошту за батьковими листами, коли той лежав у польовому шпиталі в Алленштайні. Ось стирчить над дахом телевізійна антена, змастачена ним в його останній приїзд додому: він приладнав на веранді спеціальний блок керування антеною – коліщатка і трансмісії. За їхньою допомогою антена обертається довкола власної осі, схоплюючи бліді тіні радіохвиль якихось далеких закордонних телестанцій: мов рентгенівські примари, спливають на екрані анемічні обличчя дикторів і співаків. І ось тепер уся конкретність його колишнього існування

розпорошена по всьому домі, а до скрині підходять навшпиньках, як до труни: це старезна дідівська скриня, розмальована червоними і зеленими квітами. Олія полімеризувалася й почорніла, і скриня мовби закіптюжилася біля вогнищ минувшини; це важка, як спомин про Коліївщину, скриня, де й досі зберігаються весільні вбрання його матері, й свічка, з якою стояла вона в яропільській церкві; гойдливе полум'я цієї свічки повинно знову спалахнути лише в день її похорону, як велить звичай. Але, перш ніж запалився цей вогник, у скриню поклали парадний майорський мундир льотчика винищувальної авіації І. К. Смоли й карту з викресленою на ній химерною червоною лінією.

Спочатку він літав над пустелею. Він літав над Аральським морем, вдивлявся в каламутно-глинистий колір Амудар'ї, в примхливу кривулястість її бігу. Ріка жила великим, неспокійним життям, її лихоманило, вона змінювала річище, а потім знову поверталася на старі земні пруги. З висоти 17 000 метрів, крізь шар блакитнясто-розрідженого повітря, було добре видно верблюдячу спину пустелі, на якій він читав тільки йому одному зрозумілі знаки стародавніх і нових цивілізацій: древні караванні шляхи й нові залізничні колії, старовинні глиняні кладовища й сріблясто-лускасті розсипи бензосховищ, сумні порепані коржі висохлих оаз і геометричну сталеву окресленість ліній високовольтних передач. У ньому прокинулася туга за хмарами – за важкими, сліпучо-білими, мов виливки якогось нового металу, хмарами, що завше мандрували над його батьківщиною. В ці пустельні краї хмари припливали зрідка, неохоче, а якщо прилітали, то лише надвечір; тоді згасаюче сонце вичервонювало їх ненадовго, і Іванові, який вів літак високо над ними, вони здавалися довгастими червоними рибами, що спочивають на піщаному дні океану. Він літав над пустелею і, переходячи звуковий бар'єр, надовго полишав за собою грім двигунів; верблюди меланхолійно піднімали вгору сонні голови – реактивний гуркіт і минуле, вітер і біла смуга конденсату лишалися позаду. Він ставав невагомим і зосередженим, він уважно прислухався до голосів наземних радіостанцій, хрипких та байдужих, щоб кинути у ларингофони й свої слова – буденні ієрогліфи неба: дані про маршрут, кількість пального, швидкість, а потім плисти на межі ночі й дня, плисти у верхньому, прозорому шарі атмосфери, в крижаному (-52° за Цельсієм) привіллі, ще опромінену сонцем.

Одного разу, коли смеркалось, він побачив те диво: рожево-сріблясте сяйво на крилах, відблиски азіатського сонця. Він кинув літак у віраж, і на тлі темніючої землі алюмінієві площини його винищувача засвітилися ніжним неоновим світлом. З того дня завжди, коли доводилося літати в режимному, сутінковому часі, Іван Смола озирався на крила – чекав, коли з'явиться оте неземне сяйво. Нічого красивішого в своєму житті він не бачив.

Та сутінки в пустельному небі минають швидко.

Десь далеко внизу вже давно почався вечір, вже змішано всі барви в суцільну одноманітну масу, вже точиться нічне життя пустелі, виходять на полювання меткі ящірки; вже можна орієнтуватись по зірках, бо небо стає чорно-фіолетовим, кольору важкого каракалпацького винограду, і можна летіти по зоряній карті неба. Але ми

нехтуємо дороговказами природи, ми ігноруємо сталість її засад, незламність її планетарних механізмів, незмінність її сяючих вгорі лоцій; ми виходимо з покори, ми створюємо власні орієнтири, ми не залежимо від природи – ми залежимо тільки від панелі з приладами, від її непевних фосфоричних абстракцій. Ми залежимо від самих себе, від тисячі дрібних випадковостей і ще від чогось невідомого ми залежимо, що зветься нашою долею,

Іван полюбив цей край – суху спеку і брунатні поверхні такирів, із'їдених білими плямами солончаків, мовби солдатська гімнастерка, на якій проступила сіль. Одного разу він потрапив у аварію, довелося саджати літак на соляне озеро, і його МІГ розпанахав плескату, сліпучу, наче встелену першим снігом поверхню, прооравши на ній три чорні смуги... Тоді Іван вперше відчув, що пустеля не є мертва зона, не є схематична полярна протилежність вологих живих земель на Заході, як це підказував йому раціональний селянський розум, який не міг примиритися з безплідністю цих червоних глин, з безглуздими мандрівками й співами пісків. Тоді, в години, коли він сидів на крилі свого винищувача в очікуванні хлопців з ПАРМу[3], він, здається, збагнув справжній сенс пустелі: уся вона – виклик, кинутий сонцю, його брутальній згубній силі вогню, виклик, кинутий протоплазмою, далекими підземними сховищами вод, існуванням джузгуна та саксаула, безперервним диханням рослин, гарячими верблюдячими горбами, веселою метушнею пухнастих сіро-рудих піщанок, замаскованим потаємним життям, дуже обмеженим у своїх плотських формах і необмеженим у формах духовних. Іван пригадав тоненьку науково-популярну книжечку, де розповідалося про дивні рукописи, знайдені біля Мертвого моря; таємниче напівголодне життя древніх народів, інтенсивний потік їхньої думки, міражі, як наслідок не лише оптичних викривлень, а й особливого стану духу, що сягає раптом за куций виднокруг сьогоденності, суєти, до межі пророцтва й самозречення. Ось справжні кордони пустелі, ось істинні розміри сцени, де відбувається споконвічна боротьба між убивчим полум'ям сонця та життєдайною силою вологи.

Ковток.

Ковток води знову повернув Івана до звичного кола авіаційних уявлень про пустелю, над якою стрімко мчить його літак під час навчального бою. Він летить на бриючому польоті над цими нескінченними пісками, нижче зони діяння радіолокаційних станцій "ворога", і око прагне лиш одного: орієнтира. Смола виводить літак на бойовий курс, і мозок працює холодно і автоматично, згідно з добре витренованою програмою розподілу уваги: курс – висота – приціл – швидкість. Ліва рука лежить на секторі газу, ноги на педалях, і він ще не бачить, але вже відчуває всім своїм єством, чіпкими пальцями правиці, що стискають ручку, відчуває наближення полігону, його погляд прикипає до перехрестя на бронесклі, виводить літак на ціль (як важливо не втратити зараз висоту!), і в якусь невловиму мить великим пальцем правої руки він скидає скабу запобіжника й натискає кнопку. Він дає залп. Ракети струшують літак, який, вібруючи алюмінієвим тілом, злітає по крутій параболі високо в небо, в стратосферу; від перевантаження на якусь мить тьмариться в очах, а далеко внизу

згасають вогняні шляхи Іванових ракет: стоять над землею брудно-жовті стовпи куряви – він дивиться на них згори і бачить, що вони далеко від цілі, і перша його думка, що він промазав, та. потім розуміє, що, поки його літак долав висоту, вітер встиг віднести куряву від воронок. Розплавлені острівці піску блищать на сонці. "Смола, все гаразд, Смола, дуже-добре!" – кричать йому з землі, та він і сам знає, що влучив у ціль. Потім, зморений, йде він в обшарпаному комбінезоні по бетонці, думаючи, чи буде сьогодні в ідальні на обід холодна окрошка.

Рід Смоли потроху розгубив на шляхах історії свої циганські, східні, жорстоко-красиві риси, якими відрізнявся колись козак-приблуда Кирило на прізвище Смола, що з'явився одного дня невідь-звідки на острові Томаківка, саме в ту пору, коли бунтівний гетьман підняв там повстання. Зима, крижаний вітер видубили обличчя Смоли до попелястого відтінку, іній вкрив чорні вуса, долоня прикипала до руків'я шаблі. Під час котрогось з походів на ляхів Кирило знайшов таку ж, як і він, моторну, смагляву молодицю, й вони згодом оселилися в Ярополі, на правому березі Богунки. Тут жили степовики – чорняві, неспокійні, гарячі люди, схильні до бунтів. Натомість лівобережні яропільці належали переважно до племені лісовиків – розсудливих білявих людей, лагідних, співучих. Тут, на цих горбах, у заростях, у годину падолисту, серед шамотіння дерев змішували свою кров степовики й лісовики; зітхання, стогони, а потім – потомлений нерухомий погляд у небо – он дивись, дикі гуси тріпочуть крильми, відлітаючи з цих повільних, ситих земель, де літо вже повернуло на осінь. У наші часи відомий всім вам яропільський професор Микола Сидорович Холодний вивчив домінантні та рецесивні ознаки всіх відламів яропільського населення: гай-гай, лише кілька відсотків чистих первинних генотипів, що збереглися з давнини, загубилися серед мішаних, перехідних форм: смагла шкіра, світлі очі, темно-русяве волосся, лагідна вдача. Кіндрат Смола та його син Іван належали до найпоширенішого яропільського поспільства.

Кіндрат Смола працював у радгоспі ім. Клари Цеткін. Звичайно, міг би перейти й в автоколону № 5, недалеко од свого обійстя, бо зарібки там вищі, проте не схотів. Не забаглося йому кинути свій "вертоліт" – старий ЗІЛ з величезним кузовом-площиною, переробленим для перевезення сіна; на цьому кузові можна було б грати у баскетбол або поставити балет "Лілея". Кіндратовому "вертольоту" не вільно було виїжджати на звичайні шляхи, де великий рух, де можна зачепити першу-ліпшу зустрічну машину або й навіть "Волгу" відомого публіциста С. О. Набатова; через це їздив забажуреними путівцями на другий та третій відділки – ніхто йому не заважав, ніхто його не підганяв іззаду бібікалкою, крути собі помаленьку бублика, посмоктуй цигарку, та й годі. Аж ось він повертається до Ярополя – пронизливий листопадовий день, у рівчаках, при дорозі, плавають перші неспівливі льодяні перетинки, поля чорні, аж сині – він везе мишастого кольору цукрові буряки, "двірника" не вмикає, бо дощу майже нема, і думає про вугілля: чи вистачить на зиму, чи ще завезти, і про те, що його стара приготує щось міцненьке – не на продаж, звичайно, для себе, бо "казьонка" трохи задорога. Він уявляє, як Ганна підставляє ложку під прозорий струмочок, як сьорбає цей вогняний

плин, і в душі його стає затишно й тепло. Він в'їжджає на радгоспівське подвір'я, і до нього виходить у розхристаному пальті з сивим смушковим коміром директор радгоспу Отар Іванович Гелбахіані, веселий черевань з дитячими рум'янцями: "Кіндрате, біжи мерщій у військкомат!" Кіндрат дивиться на директора сліпими очима й сідає на приступку свого "вертольота"... А у військкоматі, де завжди пахне чорнилом та тютюном, де на великій червоній дошці розвішано фотографії маршалів і маршали ті суворо дивляться на Кіндрата Смолу, стоїть знайомий воєнком без руки і поруч з ним – незнайомий молодий "літун", вони щось витлумачують Кіндратові, показують якусь карту, якісь висновки та довідки, а за вікном починає падати сніг, він встеляє все місто, і фортецю Потоцького вкриває біле пасмо, і цибулини собору, і тільки Богунка темним серпом перерубує місто навпіл.

Вони з Ганною, зіщулені, почорнілі, разом з тим незнайомим капітаном летять на Далекий Схід, не помічаючи гамору велетенських скляних аеропортів, нічому не дивуючись; політ назустріч морозяному сонцю та океану. Молодий, схожий на Івана генерал цілує руку Ганні, Валя плаче у неї на грудях (Світланку відвезли до Москви, до Валиних батьків). Тут стоять великі тумани і мерзла моква, але все одно – ракетноносці, лишаючи по собі гасовий сморід, зникають в охотській атмосферній трясовині і потім виринають з неї, ковзаючи по слизькій злітній доріжці.

Тут, у клубі, відбувається жалобний мітинг, присвячений пам'яті майора Смоли. Кіндрат і Ганна слухають промови. Потім мовить Кіндрат, він щось каже незрозуміле про *броньки*, які, конешно, були в німців у сорок першому році, а донська кавалерія, була, значить, така дивізія Дон-Берлін, уся чисто полягла, бо *броньки* сильніші, з важкими кулеметами, а що зробить шабля супротив *броньки*? Та воно ще й у нас, приміром, були самольоти брезентові, а в них – "містер німіти", а нині, бач... Ганна ридає, дивлячись на портрет сина в чорній рамці, її освітили сліпучими лампами – ведуть зйомку оператори телестудії. Нарешті старі злітають на вертольоті над тайгою – ось тут загорілася синова машина. Вони бачать дерев'яні прямокутники маленького міста (якби Іван катапультиувався, його літак впав би на це місто – кілька дитячих садків), вертолїт гуркоче над поверхнею моря, генерал звіряється з картою. "Ось тут", – нарешті вимовляє він.

Ось тут.

Білими лютими баранцями скипає холодне море. Летить вінок у воду, танцює на одному місці... Ось тут.

Спочатку Іван літав над пустелею. Потім його перевели на Далекий Схід, у тайгу. Він полюбив цей край, похмурою синьою барвою підмальовані сопки; громіздкі хмари клубочилися над аеродромом, важкі й ліниві, мовби лігвище білих ведмедів. Зимна охотська мряка часто мжичила на літаки, на майстерні, на смугасту будку радіолокаторників, на малий виселок – і тоді з'являлася туга за прозорістю азіатського неба, за пустелею. Але влітку сонце розсувало хмари, оранжево горіли в тайзі "жаркі" – небаченої краси квіти, ночами не хотілося спати, пілоти почували збудження, ніби напилися міцного настою китайського лимонника. Здавалося – життя починається

спочатку, світло було на душі й на небі, вони з Валею гуляли в тайзі (тільки змашували руки та обличчя диметилфталатом від гнусу) й дивувалися нерозрідженій могутності цього присмеркового пралісу, який починався з беріз...

...Кіндрат і Ганна повернулися до Ярополя. Вся країна дізналася про подвиг їхнього Івана – мільйони людей побачили на екранах телевізорів, як плаче Ганна Петрівна Смола, і вона сама знову гірко заплакала, дивлячись, як плаче вона на скляному екрані. В Ярополі з'явилася вулиця Івана Смоли, і його ім'ям було названо піонерський загін в тій школі, де він колись вчився. Кіндрата і Ганну привезли на збори загону, скликані згідно з планом виховної роботи, просили їх ще й ще раз розповісти про сина героя.

І от, коли видзвонив сороковий день, Ганна вирядилася була до церкви, правити панахиду: записала всіх, кого треба пом'янути, – Матвія, Олесю, Степана, Івана, сховала сиве волосся під чорну хустку. Але тут з'явився її старий, злий, схудлий, ніби відлежав у лікарні, і вона сплотніла, слухаючи його. "Клята бабо, – сказав Кіндрат, стискаючи кулаки, – бісова кров, не смій правити панахиду за живим, бо то страшний гріх". – "Як то? – скрикнула Ганна. – Чи ти сказився?" – "Він живий", – сказав Кіндрат і таємниче озирнувся, наче його хтось підслухував, але залізна зозуля, дзиґар без стрілок, паперові квіти, образи, рушники – все було мертве, а сніг за вікном все йшов, бо стояла дуже сніжна зима, і Отар Іванович Гелбахіані їздив не легковою, а в козлику з переднім ведучим мостом. "Він живий", – повторив Кіндрат. "Де він? Хто сказав?" – скрикнула Ганна, мало не зомлівши. "Я тобі кажу, а ти слухай, бісова кров. Він викинувся з парашутом, і його віднесло в тайгу. Він у тайзі. Може, зазимував десь, у якійсь хаті, а мо', йде, блукає, бо ти бачила, що то є тайга". – "Ти сказився, – заплакала Ганна, – старий дурень, чи напився, чи збожеволів..." – "Він живий!" – гахнув кулаком по столу Кіндрат, і Ганна поволі зняла хустку й сховала у шафу. Тільки дверцята дзеркальні зарипіли голосно.

Того ж дня карту, де позначено було останню путь майора Смоли – тайга, берег моря й квадрат у морі (червона лінія кінчається червоним хрестиком), – Кіндрат кинув у скриню, а на скриню великий замок повісив. Відтоді Кіндрат має нову пристрасть, досі не помічену: весь вільний час він не відходить од радіоприймача; як прийде, бува, з радгоспу, руки помие, похапцем, абияк, з'їсть обід і сідає коло приймача. Спочатку повільно пройдеться по довгих хвилях, послухає Київ, якщо тріо бандуристок, то й довше послухає, потім – поруч – румунські та польські станції. На коротких хвилях він шукає московський "Маяк", бо дуже велику повагу має до цієї станції: щогодини "Маяк" подає останні вісті, коротко, а не займається теревенями, як силосувати кукурудзу; годинами крутить Кіндрат ручку приймача, прислухаючись до голосів дикторів – чи, бува, не проскочить слово "смола", бо, бачте, це слово помітне хоч би і позаграничному мовлені, але джази перешкоджають, дикунські якісь вигуки й виття; чужомовні диктори захлинаються, як у лихоманці; звісно, кожен про своє торочить; якісь п'яні, мабуть, співаки несамовито і хрипко горлають, і лише на ультракоротких хвилях спокійні голоси пілотів, котрі перемовляються з землею. Та тільки де вони, ці

пілоти?

Навесні поїхав Кіндрат у Київ, до одного діда в Дарниці, про якого казав йому той мордатий рахівник, що на другому відділку. Дід виблискував поголеною головою, зате борода була сива й нечесана, сам кссмогрудий, а руки міцні, мов у коваля. Дід обмацав Кіндрата поглядом, потім узяв маленьке люстерко, зазирнув туди, як у криницю, злякався навіть, спохмурнів. "Бачу, люди лежать на снігу, – сказав, – а чи живі, чи мертві – того не бачу... Бачу я двісті доріг і чоловіка, який не знає, якою піти... Бачу його, а чи живий, чи мертвий, того не знаю... Є дорога землі, дорога води, дорога каменю, дорога вогню, дорога неба, дорога заліза, а якою дорогою він пішов – того не бачу..." – "А де він зараз, де?" – поспитав Кіндрат, та дід суворо зиркнув на нього, боязко стало Кіндратові, а дід знову зазирнув у люстерко, і Кіндрат подумав, що якби йому те люстерко, то віддав би він за нього і телевізор, і приймач, і все, чого б схотів цей голомозий дід. "Він іде! – схопив дід Кіндрата за руку. – Живий! Він живий! А люди в снігу все лежать. Мабуть, мертві..."

Кіндрат повернувся в Яропіль надвечір, коли теплі вітри табунами бігали над Богункою, асфальтобетон на соші висох та посвітлішав, а в кафе "Мрія" почалися танці, біля входу юрмилися парубки без плащів, майже всі в чорних костюмах та білих сорочках. Ганни вдома не було, тоді Кіндрат витяг із шафи свою празничкову шевйотову гімнастерку з солдатською Славою та нашивками поранень, що їх тепер не носять – не показують люди своє каліцтво, стидаються, поверх убрався в шоферську куфайку та й пішов на радгоспне подвір'я. Викурили із Савкою-вартовим по цигарці, розказав йому про Київ, про універмаг, де сходи рухомі, як у метро, хоч цілий день катайся задарма. Потім Кіндрат заправив свій "вертоліт" (Савці сказав, що наказав директор вирушити на станцію за міндобривами) і вивів авто на порожню сошу. Савка потім клявся-божився, що від Кіндрата горілкою анітрохи не тхнуло, але йому не повірили...

Він їхав не запалюючи світла – позаду доблимував весняний каганець сонця. Кіндрат одразу зрозумів, про яких людей на снігу мовив голомозий: під Наро-Фомінськом, у сорок першому році, на снігу він і хлопці з його роти: хрестаті броньки сунуть на них, а він усе умовляє Гафура Рахімбаєва, щоб той це стріляв, почекав, доки броньки підійдуть, а як Гафур не витримав, дав чергу, дак Кіндрат його лопатою по сідниці уперіщив, бо воно молоде, дурне... Хоч і в снігу, проте у Кіндрата хатній лад: гранати акуратно розкладено в печерці, виритій у схилі траншеї, патрони поруч, термос (знайшов його в якомусь порожньому будинку) з гарячим чаєм, бо пити під час бою хочеться нестерпно; в тім бою термос був розпанаханий осколком, чай залишив жовту пляму на снігу, мов сеча...

Ось тут на цьому рубежі й лежать Кіндрат та його хлопці у снігу, чекають на броньки, а десь у сусідній дивізії його старший син Матвій, і вони ще живі, живі, хоч вибухає у Матвія в руках пляшка із запалювальною рідиною, і він качається по снігу, дряпає нігтями землю, збиває полум'я, одначе він ще живий...

Кіндрат розігнав цю купу заліза й гуми до 90 кілометрів на годину, він летить повз притихлі села, гуркоче й бряжчить його "вертоліт", нагадуючи, як колись гуркотали

броньки, злякано сахаються від шосе випадкові спізнілі перехожі, летить Кіндрат Смола на своєму "вертольоті" – ніч, гомін весни, час, коли людині здається, що життя починається спочатку...

Молодший лейтенант міліції Василь Гриза, державтоінспектор з Ярополя, чергував саме на 1673 кілометрі шосе "Схід- Захід", коли помітив вантажне авто невідомої конструкції ("негабаритне", як пояснював потім), що з недозволеною швидкістю, з вимкнутими фарами мчало посередині шосе. Василь Гриза блискавично зметикував, чим пахне оця нічна прогулянка п'яного водія, хоч авто трималось на диво рівно, без усяких вихилів, на які здатні причмелені яропільські шофери. Він рішуче запалив лампочку в своєму інспекторському жезлику, наказуючи порушникові зупинитися. Але дивний апарат промайнув повз нього, тільки тепла хвиля спаленого бензину огорнула молодшого лейтенанта. Тоді він хвацько вскочив у сідло мотоцикла, і почалася гонитва, яку все життя потім згадуватиме Василь Гриза. Світла акварельна смуга на заході зменшилась до розмірів вузесенької щілини, де ще вгадувалася межа між землею та небом. Тиша настала на цій землі, мовби всі її діти міцно поснули, і тільки старий Кіндрат, який згадував Олесю, як вона завітчана ходила у 1928 році, та молодший лейтенант Гриза, який марно намагався вгледіти номер машини, що втікала від нього, – тільки двоє людей на цій землі були поглинуті ревом двигунів. Гриза жахнувся, подивившись на спідометр, – 110 кілометрів давав його мотоцикл, а відстань між ним і клятим авто не зменшувалася. Ось-ось буде роздоріжжя, де розходяться шляхи на південь і північ, там завжди багато машин, не минути лиха... Василь Гриза витягнув з кобури пістолет і почав цілитися в колесо Кіндратової машини... І раптом мало не знепритомнів від здивування. Йому потім не вірили, казали, що це від перевтоми, а може, – багатозначно натякав дехто з колег, – і від дечого іншого таке примарилось Василеві: він побачив, як, не доїжджаючи до розвилки, машина легко злетіла в повітря, ніби літак на аеродромі, і почала швидко набирати висоту, і все зменшувалась, зменшувалась, аж поки молодший лейтенант Гриза зовсім не загубив її в темряві.

...Ніхто нічого певного відтоді в нашому місті не міг сказати, де подівся Кіндрат Смола. Тільки зовсім недавно серед декотрих яропільчан поширилися чутки, які виставляли всю цю історію в дивному світлі. Хлопці-заробітчани, що працювали на будівництві високовольтної лінії в тайзі, так званої ЛЕП-500, розповіли, повернувшись до Ярополя, що інколи ночами по лісових дорогах, де пні, болота, обгорілі стовбури дерев, папороть, і навіть у липні бувають приморозки, по темних тайгових просіках літає якесь вантажне авто, тритонка, чи що, тільки форми незвичайної, на "вертолїт" схоже, на який полюють всі автоінспектори, – на великій швидкості, не вмикаючи фар, вискакує авто на сопки, кружляє в районі віддалених, зимівель, перетинає великі магістралі і знову зникає в лісах; і нічого ніби не боїться водій цього загадкового автомобіля – не боїться зламати задній міст на перевалах, чи заморозити й розірвати радіатор взимку, чи поплавити підшипники навесні, коли далекосхідні ріки розливаються від обрію до обрію і земля перетворюється на суцільну руду твань...

Різне гомоніли в Ярополі люди. То казали, що зустрічали самого Кіндрата – в

гімнастерці, при орденах і медалях, все чин по чину, мовляв, блукає він тайгою, заходить до якутів та старообрядців, все питає про сина свого Івана; люди пригощають його, стелять на печі постіль, аби хоч вигрівся трохи, але він чемно дякує і йде далі – у мороз, в якому скліють птахи, і суворо дзенькають на його грудях медалі... Взагалі, різне можуть набалакати в нашому Ярополі люди. Так, один радист (прізвища його не називатиму – скажу тільки, що одружений він з сестрою Моті Скуратова, від якого мені це все стало відомо) присягався, що час від часу на коротких хвилях в діапазоні від 15 до 43 метрів можна надібати на голос старого Кіндрата (а хто ж його голосу не пам'ятає в Ярополі!), почути, як він повторює одне й те ж:

– Іване... чуєш? Озовися! Чуєш, Іване?

Казав радист, ніби голос Смоли записано на магнітофонну плівку, але ніхто не знає – звідки він береться.

Зовсім інший поголос про нашого городянина привезли матроси торговельного флоту, що ходять рейсами в Японію та В'єтнам. Начебто кілька разів зустрічали у відкритому морі неідентифікований плавучий предмет, що дивовижно нагадує вантажне авто – чотири шасі, кабіна керування та широка палуба без поручнів. Помітили машину цю загадкову в певному квадраті моря, де завше на воді плаває багато квітів. Холодна там вода, чорна, але щедрa на срібну сайру; вночі, коли невідомий човен запалює фари, збирається швидка сайра, мовби із хромованої сталі відлита, мовби притягнув її потужний магніт. І квіти завше плавають по тій воді – чорнобрівці та матіюли.

Звичайно, всі ці розмови велися на дуже низькому теоретичному рівні і ніколи не були підкріплені фактичним матеріалом, на що звернув увагу старий пенсіонер, наш невтомний громадський діяч і публіцист С. О. Набатов, котрий з цього приводу прочитав у міському лекторії кілька лекцій про забобони та різні загадкові оптичні явища природи, відомі під назвою "температурної інверсії".

Сказання четверте, що являє собою скорочений виклад певної біохімічної гіпотези, котра не повинна бути кривотлумачена в теологічному сенсі, як це експериментально довів по суперечках своїх з доктором філософії Штюльпнагелем городянин наш, світової слави професор М. С. Холодний.

Це все сталося під час Великої війни, тієї війни, що світиться нині із подряпаних кіноплівок; тоді майже нікого з вас ще не було, ви або ваші батьки чи діди тоді ще тільки народжувались потайки під серцем у матерів, проростаючи першими зелами життя крізь болотяні шляхи, чорні поля, села спалені, запаскуджені замерзлим фекалієм. Тоді ще не було всюдиходів на повітряних подушках та мислячих ракет – лише стовпища брудних дизельних машин та об'їдені скелети коней, жовті смердючі кістки, а вогнемєти тоді вже були – це така штука, що скидається на солдатський

ранець: під великим тиском вихоплюється, струмінь вогню, і янголи смерті злітають угору, коли вибухає бензин – оранжева, з чорними підпалинами куля, наче якісь небесні сили місять це вогняне тісто.

Коли почалася Велика війна, жив у Ярополі вчений, професор Холодний Микола Сидорович. Вам, певно, надто добре відоме це ім'я, і, певно, уявляєте такого собі дідуса сухенького, наче кволий стовбурець пустельного деревця, сивого, аж замшілого, у професорській чорній краватці, такого собі мізерного чоловічка, що пісникував усе життя над своїми книжками, чи не так? Але знайте, що не було в Ярополі більшого життєлюбця, ніж цей Микола Сидорович, який до самої старості задивлявся на гарненьких дівчат, а гарненьких дівчат він бачив щодня, бо викладав у медичному інституті. А що вродливий був чоловік, то годі вже й казати – татарські темні крові носив у собі, голова завжди поголена, блищики по ній гуляють рожеві, владні зморшки біля вуст, лагідні руки ченця. Ходив він, своїм звичаєм, у жилетці, вишиваній сорочці, а на піджаку, зліва, до лацкана прип'ятий був шкіряний ремінець, на якому теліпався швейцарський годинник – маленьке механічне серце, яке вицокувало хвилини, що лишилися до початку Великої війни.

Холодний займався фізіологією та порівняльною анатомією. Між іншим, він досконало володів єгипетською таємницею бальзамування трупів – варто було б вам завітати до яропільського анатомічного музею, де й досі зберігаються експонати професора Холодного. Щоразу, коли я буваю в цьому напівпідвальному приміщенні, мені здається, що стою на березі Стіксу і холодний плин цієї ріки поволі мене огортає, я поступово засинаю, втрачаю вагу, немов руйнуються сили земного тяжіння і плотських моїх бажань. Мов заворожений, вдивляюся в обличчя людей, яким дав безсмертя Холодний, їхні воскові усмішки несуть далекі поцілунки минулих літ. Треба віддати йому належне – він був геніальним конструктором усмішок, цей несамовитий яропільський професор. Також бундючністю і честолюбством відзначався наш герой з-посеред усіх тодішніх світил Ярополя: коли помер канцлер Німеччини, старий Гінденбург, з німецького посольства в Москві приїхав якийсь чоловічок у рудому фетровому капелюсі й чемно просив Холодного поїхати негайно до тієї залізної, здисциплінованої країни, аби здійснити ритуал бальзамування старечого тіла, за що професор дістав би, звичайно, винагороду у твердій валюті або чистому золоті. Та гординя чи якийсь шал впертості раптом охопив Холодного, і той навідруб відмовився брати участь у бальзамуванні Гінденбурга. І ніхто справжньої причини відмови не дошукався: громадська думка вагалася між антитевтонським настроєм, який нібито був притаманний Миколі Сидоровичу, та дрібненьким чвертьхвилинним романом, який, мовляв, поглинув на той час усі думки нашого славного професора, котрий буцімто не схотів проміняти скороминучі пестоші прекрасної молоді яропільчанки на чорні європейські швидкобіжні потяги та жалобну мідь пруських оркестрів.

Потім настали веселі часи. Гітлер сів у тепле ще крісло канцлера, він люб'язно запрошував своїх партайгеносе вмотити їхні націонал-соціалістичні сідниці на імперському оксамиті. Професор Холодний цілував солодку дівчину в затишній кімнаті

десь на околиці Ярополя. В світі тоді з'явилося надто багато серйозних людей у ремінцях і з пістолетами при поясі; вони проводили безсонні ночі над різного роду паперами і "були непроникні, мов сейфи, де зберігалися мобілізаційні плани; так, високомудрі читачі мої, саме тоді польське агенство ПАТ з Варшави ошчасливило світ повідомленням про те, що пани Ковальський та Малиновський сконструювали надійне бомбосховище, призначене для потреб однієї родини, у вигляді великої, плетеної з лози пляшки. Ви уявляєте, які етикетки мали з'явитися на цих милих пляшечках невдовзі – "кров чиста слов'янська". Але ще цокав годинник у лівій нагрудній кишені професорового піджака, що висів поруч з гітарою ("Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони..." – я забув сказати, що Микола Сидорович гарно співав баритоном), а дівчина, розкинувши руки, лежала на канапі і дихала легко, мов птиця у квітні. Розумієте, є дівчата як сонце або повітря: коли ти з нею, зупиняються годинники всього світу і смерть відступає од тебе, чорні круки на хвилину відлітають від твого дерева, ти вже не самотній, бо ти вже не належиш самому собі, ти розчиняєшся в ній, мов ріка, яка зустрічається з іншою рікою, і ніхто не належить самому собі, бо стукіт її серця переливається поступово в твоє тіло, стає твоїм биттям, її дихання стає твоїм диханням, її стогін стає твоїм стогоном. Але жорстоке механічне серце Миколи Сидоровича Холодного відбиває останні хвилини щастя; і заклопотані вершники та автомобілісти в шкіряних плащах та зосереджені штабники вже летять у ніч, маючи при собі пакети із секретним наказом наркома оборони С. К. Тимошенка військам Ленінградського, Прибалтійського особливого, Західного особливого, Київського особливого і Одеського військових округів про те, що 22-23 червня можливий раптовий напад німецького вермахту.

О, ця найкоротша ніч року, найкоротші сні, найкоротші обійми! Вже гудуть мотори під Перемишлем, і ще солодко сплять майбутні вдови та сироти, і вже фельдмаршал фон Браухич дивиться на годинник, і ще останній поїзд з цистернами нашої нафти, гримаючи на стрілках, перетинає кордон, посміхаються німецькі залізничники, і вже перші гарячі гільзи падають у води Бугу, і вже вищі чини служби безпеки узгоджують карти майбутніх концтаборів; і ще вранішній туман підіймається над розімлілим Ярополем, мури замку Потоцького блакитно карбуються в духмяному літньому повітрі 1941 року, баби на околицях починають доїти корів, білі молочні промені дзюркотять у новеньких відрах, парує молоко, ростуть у ньому веселі бульбашки, дихає спроквола лінива піна, повільно заповнюючи бляшаний конус.

Ще не встиг отямитися Микола Сидорович, ще не встиг навантажити в евакопоїзд обладнання кафедри і цінні експонати музею, ще не розтанув на його губах присмак поцілунків молодій яропільчанки, ще не встигли догоріти авторемонтні майстерні, а вже Яропіль сповнено ревом плямистих жовто-зелених бронетранспортерів, по горбатих вуличках міста сновигають запилюжені мотоцикли з запилюженими сірими солдатами 6-ї армії вермахту. Ось і газетка з'явилася – "Вільне яропільське слово" на жовтому папері, який зберігався для необхідних туалетних потреб у міськкомунгоспі; ось уже й оголошення по всьому місту: "Всім жидам м. Ярополя зібратися на

Підзамче"; ось уже викликає до себе Миколу Сидоровича Холодного той чоловічок, що в рудому капелюсі приїздив колись із Москви, із німецького посольства. Тільки тепер на цьому чоловічкові не рудий капелюх і не смугасті штани, а чорна уніформа, срібний погон на правому плечі, і тепер цей чоловічок не виглядає, як цивільний пентюх, хоча й поводить ся люб'язно, пропонує сигарети, питає про здоров'я дружини та дітей, задумливо стукотить пальцями по срібному портсигару, на якому тьмяно виблискує російська трійка – диво-коні линуць по морозяній поверхні портсигара, іній вибілює їхній шлях, іній чути в голосі чоловічка в чорній уніформі: о, пан професор Холодний повинен знати, як цінує німецька влада його заслуги перед світовою наукою, епізод з канцлером Гінденбургом вже забутий, зрештою, там – погляд задумливо зупиняється на відчиненому вікні, звідки ще доноситься сморід горілого солідолу з автомайстерень, – там розуміють, що пан професор Холодний відмовлявся не з власної ініціативи; зрештою, він теж постраждав – за брехливим наклепом недругів його ж відлучили од Великої Науки, примусили животіти на цій жалюгідній кафедрі.

Колишній працівник посольства приязно всміхається, тепер він вже не схожий на гільйотину – кумедну машину для відрубання голів, це, скоріше, людина: щира усмішка, він навіть трохи ніяково поправляє на лівому рукаві червону партійну опаску. Рафінований обер-лейтенант зі слов'янським прізвищем Кабачек подає каву, бесіда котиться далі, легка і невимущена, мов кольоровий дитячий м'яч: тепер, коли всепереможні армії групи "Центр" марширують у глиб Росії і шалька історичних терезів рішуче схилилася на бік німецького генія, професор Холодний має єдиний у житті шанс зробити запаморочливу кар'єру. Його життя, його ім'я, його авторитет у наукових колах засяють ще чистішим світлом, коли він зрозуміє історичну доконечність поставити свій талант на службу великій ідеї європейського ренесансу під проводом непереможної Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії. Зрештою, від професора Холодного вимагається невеличка послуга, певний формальний жест, науковий архіцікавий експеримент, який не забере багато часу, а в остаточному висліді спричиниться до ще інтенсивнішого прогресивного розвитку людства.

Обміри черепів.

Порівняльно-антропологічне дослідження, яке б переконливо доводило інтелектуально-духовну вищість певної нації (звичайно, сам професор Холодний належить до південної гілки нордичної раси, про що свідчать його зовнішні дані, як, рівною мірою, його родовід, де не дарма згадується порцелянова німкеня, дочка гамбурзького купця, яку буйні вітри занесли до двору блискучого гетьмана-фельдмаршала Кирила Розумовського, де вона одружилася з сотником Холодним). Ось у чому полягає експеримент: німецьке Східне міністерство, його політичний відділ надасть професорові Холодному потрібну кількість черепів для досліджень: тут будуть гарбузоподібні слов'янські черепи комісарів, азіатські, монгольські голови політруків, звироднілі черепи європейських комуністок.

Все.

Струнко! Обер-лейтенант Кабачек цокає каблуками, нахилиє біляву голову з

ідеальним проділом, відповідь завтра, о 14 годині за середньоевропейським часом. М'який потиск руки чоловіка в чорному мундирі – немов тобі тицьнули в руки схололу сардельку.

Отак було, добрі люди, колись в Ярополі: там, де тепер універмаг "Перемога", де кав'ярня "Мрія", де бочка стоїть, біля якої хлопці дудлять пиво та базикають про футбол, хокей, мотоцикли і дівчат, був великий майдан. І от уявіть, що ви виходите на цей майдан, ще тільки починається бабине літо, сонце, багрош, спека, Богунка прозора і обміліла, а на майдані – свіже риштування, начебто шибеницю зводять. Але це ще не шибениця, шибениці з являться згодом, це велика рама для портрета Гітлера; а портрет лежить на бруківці, власне не портрет, а кольорові, надруковані у Дрездені масовим тиражем фрагменти портрета, які ще треба звести до купи, за спеціальними позначками, аби підкорені тубільці не переплутали праве та ліве вухо фюрера. Його руденькі вусики лежать окремо, схожі на розчавленого величезного таргана, що повзе повз чоботи вартового, який ліниво грає на мунд-гармонії, скинувши пропітнілий френч. Микола Сидорович йде поволі майданом, дивиться, як кілька наших військовополонених збивають сокирами величезну шестиметрову раму та трибуну, перед якою завтра відбудеться парад. Професор ледве не наступає на напис, який має оздоблювати портрет понизу:

ГІТЛЕР – ВИЗВОЛИТЕЛЬ УКРАЇНИ

І цієї миті з якоїсь підворітні раптом вихоплюється хлопчик у вибляклій футболці – синя, комірець білий, розріз на грудях зашнурований – підбігає, шибенник, до розкладених на майдані паперів, хапає один з фрагментів – саме той, на якому зображено грізне око фюрера, і стрімголов біжить назад. Вартовий чує якесь шарудіння за спиною, він здивовано оглядається; але хлопчик уже ховається у дверях будинку. Німець розгублено тупцяє на місці, потім дає чергу з автомата – із стіни сиплеться рожевий цегляний пил. Німець безпорадно метушиться і вибльовує з себе найстрашніші лайки Саксонії, та надаремно. Хлопчик, а разом з ним всевидюще око фюрера зникають.

Задумливо професор Холодний приходить на кафедру. Скляна пустка, ядучий запах формаліну, бруд і тиша в лабораторіях. Микола Сидорович дістає аркуш ватманського паперу і довго й зосереджено малює дулю. Спочатку він малює маленьку хлипку дульку, недокрівну, і пише під нею: "Ficum germanicum", що в перекладі з латини означає "дуля німецька". Потім старанно вимальовує велику, важку, опасисту дулю, яка ніби ковтнула трохи самогону, захмеліла і тепер подібна до великої довбні – незламної і шаленої, і пише під нею своїм професорським почерком: "Ficum slovenicum" тобто "дуля слов'янська". Свій витвір прикрашає Микола Сидорович загальним написом: "Деякі антропологічні порівняльні дані генези нордичної і слов'янської дуль", робить великий пакет, ховає туди свій малюнок і пкше на пакеті адресу та прізвище чоловічка в чорній уніформі. Віддає пакет прибиральниці, пояснює, кому його вручити, витягає з шафи дві великі пляшки чистого спирту і йде на околицю Ярополя, до затишної кімнати, до своєї солодкої дівчини, яку любить останнім коханням у житті.

А вранці, коли його дівчина ще спить, пригорнувшись до нього, хтось стукає у двері. Дівчина схоплюється, підбігає до дверей, гола й прекрасна, якою може бути дівчина лише на сході сонця, і питає: хто там? І автоматна черга у відповідь; вона хапається руками за живіт і присідає, а двері засіяно дірочками, ніби хтось, пустуючи, бризнув чорної туші; Микола Сидорович підбігає до дівчини і пригортає її до себе – вона ще жива, але невблаганно завмирає її пульс, хрипке клекотіння. Професор бачить нестримне розширення й без того чорних її зіниць і останні рухи ніг, ніби дівчина втікає від смерті. Він обхоплює її голову, але дівчина вже далеко від нього; професор відчуває, як збігає по його тілу гарячий червоний струмочок її молодой крові. Старе дзеркало виблискує на підлозі зеленкуватими гострокутними скалками, в квітчастих шпалерах навпроти дверей він помічає дірки, в гітарі теж дірки й мідні струни порвано, вже й двері вивалили прикладами, рука коханої зі стуком падає на підлогу... "Коли розлучаються двоє, за руки беруться вони..."

Ви розумієте, було це дуже давно, за часів Великої війни, коли у світі з'явилося надто багато концтаборів, вони зростали, мов гриби після дощу в різних землях, – незчисленна кількість аушвіців, біркенау, бухенвальдів, дахау, треблінки – для багатьох вас ці назви звучать, як Фермопілі або Карфаген: іржаві руїни крематоріїв, мов розкопки міфічної Атлантиди, поглиненої часом та океаном. До одного з цих концтаборів потрапив професор Микола Сидорович Холодний, в якомусь цейгаузі лишилася його сорочка з вишиваними квітами. І годинник потрапив до спеціального бункера, де мільйони годинників відцокували сербський, французький, польський, російський час – справжня Ліга Поневолених Годинників. Надягли на професора Холодного смугасту куртку, дали кайло в руки – марш-марш, професоре! Його кидають у смердючий загін у блоці № 12, на брудну соломку, поруч з сірим нордичним інтелігентом у смугастому вбранні. Сиві скроні, рогові окуляри. Знайомтесь: доктор філософії Герхард Штюльпнагель. Великий знавець України – його батько був керуючим цукровим заводом на Вінниччині – пан Герхард Штюльпнагель до останнього часу працював у важливій інституції – "Центральштелле Ост-Європа", що містилася в Берліні, Курфюрстенштрассе, 58. Пан Герхард Штюльпнагель ховає на ніч свої смугасті штани під солом'яну підстилку, аби хоч трохи випрасувати їх, перш ніж з'явитися на плацу перед рапортфюрером. Пан Герхард Штюльпнагель був незрівняним співробітником української секції; він блискуче орієнтувався в українському політичному еміграційному багні, в усіх цих 82-х політичних партіях. В його картотеці містилися відомості про всіх політичних повій та політичних євнухів, розкиданих у 23-х європейських борделях. О незрівнянна картотека, біблія новітніх часів, струнка система доносів, пліток, інтимної інформації, глянсованих фотографій! О велике диво ХХ століття – система папірців, до яких, мов комахи, пришпилені люди – назавжди, навічно. Але пан Герхард Штюльпнагель припустився величезної помилки. Одного разу при черговій перевірці у нього виявили ОСД. Ви спитаєте, що таке ОСД? Одна самостійна думка, не передбачена і не затверджена імперським управлінням безпеки, ось що таке ОСД. Її вистачило для того, щоб дати під зад цьому сірому, занудливому

інтелігенту. Марш-марш, докторе філософії! Прожектори на вежах освітлюють тобі путь, струм високої напруги вказує тобі напрямок, йди до своєї високої мети – до отого крематорію з темно-червоної цегли, до закіптюженого димаря, крізь який ти вилетиш у небо, у низьке безжалісне небо, і станеш хмарою, докторе філософії Герхарде Штюльпнагелю! А поки що працюй, бери кайло і працюй, свиняче рило, в ім'я тієї імперії, яку ти створив, падлюко, один з найстаріших членів НСДАП, плюгавцю, учасник історичного повстання в Мюнхені, лайно собаче; ти засновував цю велику і непереможну імперію, тепер їж її, жери, ковтай це шайзе, сволото, отримуй свою порцію ударів гумовою палицею по голові, це допомагає складним процесам мислення, болотяний солдате Герхарде Штюльпнагелю!

Довбали удвох з Холодним мерзлу землю. Гавкали в тумані вівчарки, варта грілася біля вогнищ, а вони заглиблювалися в мерзлу землю, кидали крижані грудки на ноші й несли їх метрів за двісті, зсипали у яр. Довбали вони цей колодязь рік, другий, третій, аж голова Миколи Сидоровича вкрилася сивим мохом, а від тіла його майже нічого не залишилося. Він скидався на один з тих анатомічних препаратів, що прикрашали колись його кафедру. Доктор філософії Герхард Штюльпнагель теж втратив приблизно 70 % ваги й жвавості і тепер вже не прасував штани під солом'яною підстилкою, бо не могло його зсохле, мов торішнє бадилля, тіло залишити на смугастому полотні навіть кволої зморшки.

І от тепер починається найголовніше, задля чого я веду цю розповідь. Одного дня Холодний і Штюльпнагель, зіщулившись, перепочивали на дні своєї шахти. Десять далеко вгорі гула завірюха, сніг петлював над отвором шахти, вартові нагорі змащували свої автомати спеціальним мастилом, щоб і в такий мороз могли стріляти, а наші професори курили один недопалок на двох, намагаючись зігріти теплою тютюновою смужкою диму себе зсередини.

Ось тоді Микола Сидорович і поділився своєю таємницею з доктором філософії. Професор почав з невеличкої передмови, де він зазначив, що все своє життя був переконаним діалектиком і матеріалістом, і що йому чужі теологічні пошуки якихось потойбічних систем, і що світова механіка побудована на яasnих засадах раціонального сприймання і можливості її вивчення були для нього непорушною аксіомою, – саме на цих яasnих, освітлених людським розумом стовпах трималися небо, земля, океан і біосфера. І не було метафізичних таємниць для допитливого дослідника; точніше кажучи, таємниці, звичайно, були, але вони не виходили поза межі людського розуміння, у туманності агностики. Все підлягало певним принципам натури, все відбувалося у відповідності із залізними постулатами детермінізму; та зараз професор Холодний відчув, що закони світу ніби зламалися, охопила природу велика аномальність, сталася якась енергетична катастрофа, і якщо його, професора Холодного, гіпотеза виявиться слушною, це буде відкриттям більшої ваги, ніж тріумфальні роботи Резерфорда та Ейнштейна. Тут професор витяг з-за пазухи клапоть паперу, помережаний математичними підрахунками, і показав його Штюльпнагелю: підрахунки з усією недвозначністю і об'єктивністю свідчили, що він, в'язень блоку № 12,

отримує щодобово літр теплої юшки, яка зветься супом, 300 грамів ерзац-хліба, 15 грамів маргарину та 200 грамів смердючої кави, що разом дорівнює максимум 800 калорій, в той час як мороз, ходіння та праця в шахті щодня забирають у нього в середньому 3000 калорій. Отже, яке постає питання?

Пан Герхард Штюльпнагель, скориставшись такою довгою промовою свого колеги, викурив до кінця недопалок, обсмаливши вуста вогником. Залишки тютюну він старанно пережував, а гірку брунатну слину проковтнув. Потім він щипонув себе за руку, боляче щипонув – така у нього з'явилася звичка: щипати себе за руку – чи не прокинеться часом? Чи не опиниться, бува, вдома за чашкою кави? Не прокинувся, не опинився. Сіра зморшка шкіри на руці так і застигла кумедним гребінцем, і вени доктора філософії Штюльпнагеля були майже порожні – надто мало лишилося в його тілі червонокрівців і білокрівців. Йому здалося навіть, що він зліплений з пап'є-маше – ламкий і порожній, замерзає поволі в цій скрижанілій ямі, звідки вже немає виходу.

Отже, яке постає питання? Звідки береться 2200 калорій, яких бракує для збалансування енергетичних потреб організму в'язня № 48 1722? Звідки, панове? За рахунок внутрішніх ресурсів? Даруйте, панове. Видатний спеціаліст з анатомії та фізіології професор Холодний знає, що вже рік, як жодних білкових, вуглеводних і жирових резервів не лишилося в його висохлому тілі. Звідки ж беруться, панове, оті 2200 калорій?

Отак професор Холодний, заповзятий атеїст, матеріаліст, великий і блискучий експериментатор, людина бундючна, незалежна, яка ніколи й нічого не боялася, раптом торкається однієї з найбільших таємниць живої природи і розгортає перед розумовим поглядом доктора філософії Герхарда Штюльпнагеля гіпотезу бога. Так, панове, наукову гіпотезу існування бога. Називайте, панове, це Богом, або Вищою Енергетичною Істотою, або 'Верховним Інформативним Центром, або Надлюдською Духовною Силою, будь-як називайте, але якась нематеріальна істота дає мені ці 2200 калорій, завдяки яким я ще дихаю, панове, ще виходжу на багnistий плац, стою під дощем, п'ю цю гірку небесну воду з присмаком мільйонів спалених людських існувань, ще можу навіть побігти, коли капо лупить мене кутим чоботом, ще тягаю нагору мерзлу землю, і мій серцевий м'яз ще працює, коли я врубуюсь важким кайлом у ґрунт. Звідки беруться ці клятві 2200 калорій! Я матеріаліст і, як матеріаліст, я розумію, що моє існування за всіма біологічними законами мало урватися ще рік тому, але я живий, панове! Слухайте, пане Герхарде, мене охоплює дивне почуття – мені здається, що я – вічний, незнищений представник свого народу в цьому світі, хоч часом, у хвилини розпуки й зневіри, ввижається, що вже немає і не буде Ярополя, Богунки, пісень наших, що є тільки ця засніжена країна, обгороджена колючим дротом, похмурі вежі, кулемети, лайка блокфюрерів... а потім гордість і гнів охоплюють мене, і я розумію, що повинен лишитися живим, як остання зернина пшениці в генетичному банку інформації, бо інакше загине мій народ, вилетить у димар, з попелом розсіється по вітру, так що й згадки про нього не залишаться. Я, звичайно, розумію, що все це маячня, що Яропіль живий, і Богунка є, народ мій житиме, армія наша б'ється на

смертельних рубежах, і що ми переможемо вас, переможемо, розумієте, пане докторе, але не можу я відмовитися від своєї *idée fixe*, нібито я той, хто несе відповідальність перед історією за збереження свого народу, і тому я мушу вижити, чуєте? Мушу. Але я не знаю, де беруться ці 2200 калорій, хто їх дає мені, який бог, яке енергетичне диво?

Тоді починає говорити доктор філософії пан Герхард Штюльпнагель. Його слова врубуються в морозяне повітря, мов кайло: він нічого не тямить у всіх цих енергетичних розрахунках і, як справжній католик, він вірить, що бог є, отже, пан. професор Холодний для нього нічого нового не відкрив, хоча й дивні калорійні функції він приписує богам, підозріло дивні. Але Герхарда Штюльпнагеля дуже засмучує і дратує інший аспект професорових міркувань, а саме: зловтіха з тимчасових поразок німецької зброї. Він. Герхард Штюльпнагель, як щирий патріот своєї великої батьківщини, бажає своїй армії перемоги, лише перемоги; німецькі армії повинні будь-що підкорити азіатів. Тут, зрештою, йдеться не про маленьке, мікроскопічне існування доктора філософії з Гейдельберга, а про перемогу великої ідеї, якій доктор віддавав усе життя, задля якої, якщо треба, готовий вмерти тут, у цьому паскудстві, аби тільки велична державна ідея утвердилася на дикунських східних просторах; так, він, Герхард Штюльпнагель, переконаний нацист, те, що він поневіряється тут, у цьому собачому лайні, прикрий випадок, наслідок злочинних інтриг певної особи, Альфреда Розенберга, його особистого ворога, що збочив з праведного націонал-соціалістичного шляху. Він, Герхард Штюльпнагель, може тільки пошкодувати, що не працює нині на переможених територіях в ім'я безсмертної германської ідеї.

Тут обличчя доктора філософії вкривається ще глибшими тінями, він скидає з себе смугасту блазенську безкозирку, і, якби було світло в цьому крижаному колодязі, може, й помітив би професор Холодний невеличкі рум'янці на нордичних вилицях Штюльпнагеля.

- Україна! - вигукує Штюльпнагель, вимахуючи сухенькими кулачками. - Нам, переможцям, не потрібна ваша безглузда етнічна група - ваші бундючні салоїди, ваші вперті, як воли, хлібороби, ваші діти й жінки. Навіть ті, хто сьогодні вірою й правдою служить нам, - навіть вони нам не потрібні. О, кого-кого, а цих запроданців я знаю, знаю, чого вони варті, ці дрібні інтригани й уроджені зрадники. Якби ви знали, скільки бруду й доносів я перечитав, як ці емігранти ненавиділи один одного, як бажали вони один одному нещастя... І в тому, що я безневинно постраждав, що я гнию в цій ямі, - винен ваш народ.

- Мій народ? - Холодний дмухає на задубілі пальці, кленучи себе за те, що зв'язався з цим навіженим.

- Так! Ваш народ! Бо я написав доповідну на ім'я фюрера, в якій викривав Альфреда Розенберга як зрадника і відступника. Бо саме Розенбергові належить ця меркантильна ідея залишити в живих кілька мільйонів українців на захоплених нами землях, з тим щоб перетворити їх на рабів. Я виступив рішуче проти! Проти! Жодного з вас не можна лишати в живих. Жодного!

'Похмуро згорбившись, слухав це божевілья професор Холодний. Чомусь

накинулися йому на думку слова улюбленої пісні: "їхав козак за Дунай, сказав дівчині – "прощай"... " Прощай. Прощай. Прощай...

– У цій доповідній я пропонував фюреру випалити все живе на ваших землях. Залишити зону пустелі. Технічні засоби для цього в нас є. Я зробив відповідні розрахунки – кількість виконавців, крематоріїв, хімічних отруйних речовин... Я доводив, що кожен живий слов'янин – це смертельна небезпека для нашого майбутнього, бо слов'янська кров здатна лише забруднити нашу арійську кров. Але цей інтриган, цей Розенберг, зробив усе, щоб занапастити мене. Він очорнив мене перед нашим дорогим фюрером... Ось чому я змушений сидіти тепер поруч з вами... Тому, – погрозово сказав Штюльпнагель, – раджу вам раз і назавжди забути про вашу Україну. Викиньте з голови весь цей сентиментальний мотлох. Через кілька років нічого на землі не буде – буде лише наша велика імперія. Ні вас, ні вашого народу не буде. Хай живе наша велика імперія!

Тут доктор філософії закашлявся, притис свої скелетні руки до кволих грудей, зайшовся, як дитина, хвора на кашлюк, і нарешті виплюнув на долоню згусток червонокрівців, свій останній аргумент на користь великої імперії. Згори почулася лайка вартових, закалатала, бовкнула під самим небом рейка, мовби починався страшний суд. Треба було виходити нагору, бо кінчався ще один табірний день. Доктор філософії зовсім охляв, ноги у нього склалися, мов у коника-стрибунця, він сів, скулившись, на дно шахти і заплющив очі, зімкнув прозорі, як тютюновий папір, повіки, дихав знесилено, ніби раптово опинився на великій стратосферній висоті.

Треба було йти нагору.

Професор Холодний поторсав Штюльпнагеля за плечі, мовляв, ходімо туди, де, як-не-як, чекають нари і гаряча ячмінна кава, але доктор подивився нетямкувато на Миколу Сидоровича і знову заплющив очі. Тоді професор витяг з-за пазухи теплий кусень хліба, який подарував йому знайомий галичанин-санітар; це був професорів НЗ, хліб на чорну годину, на лихі часи (якщо можливі були ще гірші часи), і дав цей житній ніздрюватий шматок Штюльпнагелеві. Той жадібно схопив хліб і почав жувати його розпухлими яснами.

Знову почулася лайка вартових, яким набридло чекати цих доходяг з восьмої ями, куди незабаром мали скинути кілька тонн попелу.

Штюльпнагель останнім зусиллям підвівся, але на щось більше він був не здатний. Микола Сидорович поклав його кістляву руку собі на шию, обхопив його ззаду і потягнув нагору. Слизькими сходинками йшли вони з темряви, з підземного, гнилого світу, Штюльпнагель доїдав хліб, він давився, ковтаючи кислу житню жуйку, а професор, вмиваючись холодним потом, лаючись, як останній яропільський гицель, вперто йшов догори. Він зупинився лише тоді, коли відчув крижаний подих завірюхи, яка кружляла, мов дзига, поміж стовпами, гула у колючому дроті, танцювала скажений одноманітний танок біля теплих крематоріїв, збивала з ніг в'язнів. Штюльпнагель, ледве живий, висів на шиї Холодного. Потім вони попленталися вдвох туди, де стояла мовчазна шереха табірників. Отам вони й почули те найстрашніше слово, яке звучало

ніжно, мов тихий передзвін лютні:

СЕЛЕКЦІЯ

Так, читачі мої любі, починалася селекція, і зараз ви зрозумієте, що це таке. Били світлом прожектори, стояв табірний лікар, доктор Больм, стояв, розкарячивши ноги, рапортфюрер Гаус і з ними кілька есесманів. Повз них поодиночки проходили в'язні. Випещений палець доктора Больма вказував їм шлях: праворуч чи ліворуч, ще кілька зайвих днів животіння або порція "циклону" зараз, негайно.

Холодний ішов байдужою ходою, порожньо у нього було в серці. Він згадував останнє своє кохання, свою солодку дівчину, і своїх вже дорослих дітей, і дружину згадував, і ще кількох жінок, але так, наче не був він з ними знайомий, а читав десь про них, і ненависть стояла в його очах. Він знав, що зараз усе скінчиться, і його лише дратувало, що з ним розіграватимуть улюблену їхню комедію: дадуть шмат мила, паперового рушника, заженуть до газових камер, де на кранах акуратні написи: "вода хол.", "вода гар."... Він навіть ступнув був ліворуч, але палець доктора Больма застережливо піднявся і вказав на гурт юдей ближче до бараків.

І тієї ж миті професор Холодний почув розпачливий зойк за спиною: докторові філософії Герхардові Штюльпнагелеві доля вготувала інший шлях. Десь у небесах обірвалася ниточка його життя, невблаганний палець лікаря Больма скерований був ліворуч, туди, де трусилися якісь постаті у смугастих куртках.

- Хайль Гітлер! - вигукнув Герхард Штюльпнагель, але рапортфюрер Гаус жартів не любив: він шмагонув доктора філософії нагаєм, залишаючи на його нордичному тілі останній слід - кривавий пруг, що перетнув навскоси гостру лінію докторових хребців. На доктора вирішили "циклон" не марнувати, його потягли просто до крематорію, де пикаті в'язні із зондеркоманди поклали Штюльпнагеля на залізну вагонетку і поволі покотили у палаючий отвір печі. Гуло полум'я, ядуче рипіли коліщатка вагонетки, але крізь цей гармидер проривався патріотичний крик доктора філософії: "Хайль Гітлер!" Це здалося трупарям із зондеркоманди дуже кумедним, і вони реготали, дивлячись, як підіймає у римському привітанні руку пан Штюльпнагель. Щоправда, коли вагонетка вже в'їжджала в брами пекла, піднята рука доктора Штюльпнагеля стала на заваді, бо отвір був завузький - адже не могли передбачити інженери, які проектували цю систему, що хтось побажає в'їхати в те тепленьке місечко з простягнутою рукою і з вигуками "Хайль Гітлер!". Тоді один з трупарів натиснув на важіль вагонетки, і квола рука колишнього співробітника "Центральштелле Ост-Європа" впала, щоб вже ніколи більше не піднятися, а там уже й худі ноги зникли в отворі печі. Важкі чавунні дверцята зачинилися за ним назавжди...

...Потім була весна - така весна буває раз на сто років: щасливі голуби парувалися на черепичних дахах крематоріїв; трава пробилася крізь попіл; водою повнилися ріки; брудні крижини, іржаві бляшанки, каністри, телеграфні стовпи, архівні папери - все поплигло до гирла рік, які захлиналися од повені; це було свято очищення землі. Шляхи трохи попідсихали, а рілля була ще грузька - ні, не свіжа рілля, а залишки передвоєнного землеробства, майже забутого, від якого де-не-де zostалися бліді сліди

озимини. Над землею стояв тривожний паркий запах, мов уривчасте дихання молодої жінки, що кілька років не знала любові і нарешті їх дочекалася. Сонце нещадно палило, пріли підшоломники в касках, бійці порозстібали гімнастерки, заболочені "студебекери" буксували в калюжах, над синіми верхівками Татр гули "ільюшини" та "петлякови". Ви розумієте, що таке армія, яка після стількох поразок рвалася до перемоги? Ні, ви народилися пізніше, ви цього не розумієте, ви не знаєте, що таке поразки й відступи і що означає побачити нарешті білі прапори капітуляції противника, що означає ступити нарешті на землю ворога. Армія гуркотом своїх двигунів сполохала міщанські затишні вулички прусських містечок, армія нарешті побачила конкретні обриси перемоги, яку можна було вже помацати пальцями: ось плазма лежить повалений у порох чавунний кайзер – якийсь сержант з танкового ремзаводу прийшов з автогеном, відпиляв імператорський ніс на пам'ять, на згадку про цю весну. І от одного дня танки стали навпроти залізних брам, за якими починався концтабір. Мертве поле зустріло танкістів, сіра застигла лава, кістки й суглоби, замість трави – волосся, що мляво ворухиться на теплому вітерці, безкрає поле, мовби порепана і зіжмакана алебастрова маса, сірий, брудний алебастр. І раптом десь далеко підвелася на тому полі постать і, похитуючись, пішла назустріч танкам. Над танками курився чад відпрацьованих газів. Запала над полем мертва тиша, тільки у командирському танку радист настирливо повторював, одноманітно, байдуже бубонів: "Я – Весна, я —Весна, я – Весна... Як мене чуєте? Прийом, прийом, прийом..." Чоловік простував полем, спотикався, падав, знову підводився і прямував далі, туди, де склали свої крила залізні імперські орли, де готичний напис похмуро попереджав:

"КОЖНОМУ – СВОЄ"

Це був Микола Сидорович Холодний.

Ви мене питаєте: а що ж було далі і яка надлюдська сила підтримувала професора у концтаборі?

Отож розкажу вам наостанці, як через багато років після звільнення професор Холодний, якому вже було за вісімдесят, отримав міжнародну премію ООН за відкриття виняткової ваги. Це відкриття сповнило надією мільйони голодних людей у всьому світі. Ви розумієте, справа в тому, що повітря містить 75 % інертного азоту – речовини, з якої будуються білки. Досі ми не вміли використовувати цю необхідну для життя речовину. А коли я розповім вам це, ви одразу зрозумієте, звідки бралися оті містичні 2200 калорій, що не давали вмерти професорові Холодному. Микола Сидорович бездоганно поставленими експериментами та складними біохімічними дослідженнями довів, що в стані високої емоційної напруги людина здатна поглинати цей інертний азот повітря і перетворювати його на білки. А потім Холодний вивчив увесь ферментативний процес синтезу білків з повітря і відтворив його у промислових масштабах. Завдяки цьому відкриттю проблема голоду на землі зникає з обрії XXI століття. Ось звідки з'явилися великі червоні газгольдери та алюмінієві цистерни, схожі на орбітальні лабораторії, що стоять нині на березі Богунки. Це – перша в світі промислова установка для виготовлення синтетичних білків з повітря.

Сказання п'яте, де автор, впадаючи в солодку настроєвість, згадує призабуту історію поїзда "Париж - Яропіль", рівнобіжно з чим досліджує проблему кохання з першого погляду в міжнародному аспекті, розповідаючи передовсім хвилюючу історію сучасних Ромео та Джульєтти.

Я годинами слухав цю пісню, яка починається з перестуку людського серця: поїзд на далекому перегоні, нічний вокзал, мов залізний птах, порожній, із запахом тирси, дешевих парфумів; перестук серця і незнайомі французькі слова, ніжні, як шелест вітру в квітах; може, й тривіальні це слова, але незнані і через це таємничі, а невідомість ніколи не буває тривіальною; нічний присмак таємниці відчуваю я; червоно виблискують рейки, і в цій тиші чиєсь серце вистукує ритм дивної пісні. Завжди, коли слухаю цю пісню, я згадую Івонну, її далеку останню подорож до Ярополя...

Ах, пробачте, ви, мабуть, чекаєте розповіді про Париж: площа Етуаль, вітрини паризьких магазинів - старий просмолений баркас (реклама перлів) у вітрині найбільшого універмагу на Єлісейських полях, запах моря і мандрівок у дешеві пансіонати Нормандії, дивні паризькі трамвайчики із дверцятами ззаду, а інколи навіть і без дверцят, такий собі рухомий балкончик, де замість дверей - ланцюжок. Ви чекаєте на різні паризькі дива: біле різьблення ампіру, чавунні грати Людовиків впереміж з нерухомими обличчями кав'ярняних дівчат, очі яких підведено синіми олівцями втоми, натхненної нічної роботи; а може, технології кохання чекаєте ви? О ля-ля! - паризьке кохання, легке, мов дотик метелика, мимохідь, доведене до ніжного автоматизму, ніби рухи дівчини, яка скидає з ноги тонку чорну панчошу. А може, чекаєте гангстерських історій, шляхетних бандитів з обличчями Жана Габена та прізвищами маркізів, чи смішних деталей - як цюцяють під цегляним муром полковники з військової академії, поклавши на травнику свої велосипеди? Чи не цього ви від мене чекаєте? Але Івонна не парижанка, живе вона на околиці тихого містечка; в неї є старий "пежо" - влітку можна відкрити дах і їхати зі швидкістю 100 кілометрів, увімкнути приймач та слухати повідомлення про автомобільні катастрофи, потім програму легкої музики. Потім зустріч з нареченим - художником-декоратором, який чекає її в сусідньому місті за маленьким коньяком; чорні шкіряні поліцаї на білих мотоциклах посилають Івонні повітряні поцілунки або погрожують пальцем - мадемуазель, чи справні гальма вашого "пежо", пробачте, мадемуазель, попереду небезпечний відтинок шосе, там на повороті розбилася автоцистерна з прованською олією, шосе тепер намащене й блищить, мов паркет у Версальському палаці, і на тому повороті вже лежать у кюветі п'ять автомобілів - білий західнонімецький "мєрседес", що велично перекинувся догори колесами, два "рено", чорний "вольво" та "хамбер" з червоними шкіряними сидіннями, що належить старій англійській балерині, яка наприкінці свого життя зламала ногу. Може, зустрінемось сьогодні увечері, о п'ятій у мене кінчається чергування. Дякую, мосьє, але у мене надто ревнивий наречений - у нього є пістолет, він уб'є вас, мосьє, а я

не хочу, щоб його повели на гільйотину, бо голова – це найкраще, що в нього є. Мадемуазель, в мене є речі, ліпші від голови... Дякую, мосьє, за попередження, і до побачення...

Ні, даруйте, краще розкажу вам про яропільський вокзал: це така залізобетонна клуня, зведена в часи реконструкції, до якої потім прибудували кілька корінфських колон і пустили по верху ліпний орнамент – коліщата, трансмісії, гайки, болти, грона винограду, кукурудзяні качани, поросята, відбійні молотки – тут попрацювала творча фантазія художника Д. В. Смаглія, члена Яропільського відділення Художнього фонду, його мавританські смаки. Але зсередини наш вокзал цілком пристойний, тільки що спати не дають вночі на відполірованих лавах, де сидять зі своїми клумаками селяни – тут бушлати та ватянки, та важке бухикання, та дух пітного тіла. Хтось відкриває ножом консервну банку, хтось витягає хліб з солдатського "сидора", хтось відмикає фанерний чемойдан і дістає звідти пляшку міцної, матері присипляють своїх дітей, а поміж лав суворо крокує старший сержант міліції, старий уже, серйозний дядько Куземко із залізними зубами, які так люблять дітей. Дядько Куземко любить, щоб був на його "участку" повний порадок, і тому він пильно зиркає на яропільських патлатих парубків, котрі стоять з гітарою і нібито проводжають якогось молодого солдатика, напідпитку гже, а може, й мають злочинний намір порушити певну статтю Карного кодексу республіки, —з цим народом треба бути обачним, бо ці штани розкльошені, з мідними гудзиками по низу, і пояси з мідними бляхами, на яких леви скачуть, – такі до добра не доведуть, дядько Куземко це добре знає. У лінійному відділенні міліції висить на стіні кольоровий плакат про подвиг старшини Ніколаєва з Чити, так на цьому плакаті намальовані два субчики – отакі ж патлаті, в таких самих штанях – у одного в руках холодна зброя, а у другого – вогнепальна, пістолет системи ТТ, калібр 7.62, вісім патронів у магазині. Але хлопці поводяться у межгх, дозволених Карним кодексом республіки, отож дядько Куземко йде до чергового по вокзалу, свого старого приятеля Семена Максимовича Григоращенка, вихилити з ним чарочку горілки яропільської. В цю хвилину лунає дзвоник – порідомлення надзвичайної ваги і приголомшливості: іде до Ярополя спеціальний поїзд з Парижа, везе молодіжну делегацію.

Спеціальний поїзд з Парижа! Боже мій, бонжур, пардон, се ля ві і таке інше! Носії отримали нові накрохмалені фартухи, картузи формені із золотим написом "Яропіль", Куземко профілактично жене молодих яропільських королів рок-н-ролу з приміщення вокзалу, аби не зганьбили своїм недоладним виглядом урочистість хвилини, рейки червоно світяться в темряві, мов неонові капіляри. З букетами квітів, урочисті, ніби у шлюбному палаці, у чорних костюмах та білих сорочках стоять представники яропільських молодіжних організацій, сам товариш Набатов приїхав, щоб освятити своєю присутністю цю історичну для нашого міста мить.

Спеціальний поїзд з Парижа! Навіть у мене, літньої вже людини, щемить серце, коли згадую ту ніч, сині холодні вогш на коліях, чийсь гугнявий голос чад розподільчим пагорбом, з якого скочуються у темряву товарні вагони, брязкіт зчеплень, білі кулі пари тануть у липневому повітрі Ярополя, а на пероні вже

встановлює освітлення оператор телестудії Валерій Орлик, якому доручено вести репортаж про приїзд французької молодіжної делегації.

Нарешті здалеку, з-понад того боку Богунки, засвітилося маленьке електричне сяйво, затремтіла якась непевна надія на промінь, світло зорилося на далекому чорному пружі, збільшувалося й ставало гострішим, і до всіх долинув важкий стукіт поїзда, який саме котився мостом, тягнучи по воді швидкоплинні сліди своїх вагонів. Машиніст дав довгий вітальний гудок, всі почали мружитися від сліпучих прожекторів, установлених на тепловозі; поїзд "Париж - Яропіль" прибув на першу колію першої платформи, і зведений духовий оркестр гримнув "Марсельєзу". З поїзда вийшли жваві, чемні, рухливі хлопці та дівчата, й старший сержант Куземко з превеликим здивуванням помітив, що хлопці такі ж патлаті, як і ті яропільські лайдаки, яких він щойно виганяв, тільки чистіші й не носять гудзиків на кльошах, а дівчата ходять у таких коротеньких спідничках, що у старшого сержанта Куземка ледве не перевернувся весь світогляд, хоч чоловік він літній і всякими такими справами майже не займається. Ще більше здивувався дядько Куземко, коли почув, що приїхали французькі соціалісти й комсомольці, учасники маніфестації за припинення війни у В'єтнамі. Вийшла на трибуну чорнява дівчина в шкірянці, гаркава, і сказала, що бачила вона, як спалював себе на знак протесту якийсь чоловік у Вашингтоні (звичайно, довідався про це дядько Куземко через перекладача), як горів він і як знімали його в ту хвилину американські репортери та оператори компанії Ен-бі-сі. Цей чоловік прийняв вогонь на себе, тому що не може він і не хоче жити в такому світі, де негідники роблять з людиною що їм завгодно; заради в'єтнамських дітей прийняв смерть цей чоловік, щоб не згоріли вони у бамбукових своїх джунглях, бо не можна спокійно жити в такому світі, де горять діти невідомо задля чого. Дівчину в шкірянці знімав Валерій Орлик, він наїздив на її обличчя трансфокатором, дівчрна робила паузи й замислювалася, ставала на хвилину беззахисною й самотньою в цьому чужому для неї нічному привокзальному світі, але потім говорила гарячково, у неймовірному темпі, й перекладач не встигав за нею, як той недосвідчений стайєр, якого ривками вимотує на дистанції 5000 метрів першокласний бігун.

Це була Івонна.

Далі виступали інші промовці, та Валерій їх не знімав, за що дістав тієї ж таки ночі прочухана од головного редактора студії, але з тієї хвилини, як побачив він Івонну, його вже не обходили жодні прочухани та рипіння старого. Ще багато речей перестало хвилювати Валерія Орлика, як побачив він Івонну: темне пасмо волосся зліва затуляло пів-обличчя її, й вона час од часу закладала нетерплячими пальцями це волосся за вухо, якісь дивовижно-ніжні були пальці у неї, такими пальцями доторкатися б до ран і до електронних машин. І вона подивилася на нього, на високого, молодого оператора, всміхнулася. Їй раптом схотілося провести долонею по його круглій слов'янській голові; вона із здивуванням відчула, як зменшився, скоцюрбився раптом її наречений, як зробився він маленьким чоловічком, що міг би уміститися на її долоні, а потім ще поменшав – до розмірів маленької дерев'яної висюльки, туніського сувеніра, що

чіпляється на ланцюжку на шию, коли надягає вона чорне плаття на "коктейль-парті". Цей чоловічок міг говорити про різні речі: про килими Корбюзьє, про холодильник, куплений у кредит, про декоративні принципи староегипетського мистецтва, про радіолу "Оріон" із стереофонічним звуком, про купівлю нового автомобіля (він мріяв придбати білого "ситроена") – про що завгодно міг нашіптувати Івонні її наречений, але вже не чула вона його, до іншого голосу прислухалася зараз дівчина. Цей незнайомий оператор стояв уже поруч, кидав незначні слова, французька мова була пристойна у нього, і її схвилював його дивний акцент, його голос.

Мадемуазель... Мене зовуть Івонна. Івонна? Прекрасне ім'я. Мене зовуть Валерій. О, Валерій! Мосьє Валері... Валерій Орлик. Орлі? Це такий великий аеропорт під Парижем. Коли я летіла у Сполучені Штати... Здається, він названий на честь вашого генерала. Генерал Орлі? Не чув. Може, Орлов? Ні, саме Орлі. Можливо. Що ви робите завтра вранці? Ви хочете призначити мені побачення? Саме так, ви правильно мене зрозуміли. У Франції призначають побачення ввечері. Це наша традиція. На жаль, я необізнаний з вашими традиціями. Я люблю створювати власні традиції. Люблю ясність, люблю, щоб було сонце, щоб все відбувалося при денному світлі. Я страждаю на світломанію. Я скоріше темноманка. Ви палите? Так, дякую. Отже? Не знаю. Якщо ви відмовитесь, ви втратите єдиний у житті шанс ближче познайомитись зі мною. Дякую, ви непоганої думки про себе. Крім того, я покажу вам місто. Це одне з найкращих міст на Україні. Але у нас є програма... Ви вагаєтесь, і це добре. У мене теж є програма: показати вам речі, яких ви ніде і ніколи не побачите. Всі слов'яни такі вперті? Так, ми вперті люди. Україна – це звучить романтично. Я Дещо читала, про часи козацтва. Так, мадемуазель, ваш Боплан писав про нас... Боплан? Не чула. Це школа нового роману? Завтра я розповім вам, хто такий Боплан. Я візьму кінокамеру і зніму вас на згадку. Ви мені дуже подобаєтесь. Ви завжди знімаєте на пам'ять дівчат, які вам подобаються? Майже завжди. Якщо ви думаєте, що я мрію стати експонатом вашого кіноархіву... Що ви, мадемуазель, це буде найкращий фільм у моєму житті. І я буду єдиним у світі глядачем – більше ніхто його не побачить. Ну що ж, треба подумати. Але я ніколи не знімалася в кіно. Це не так страшно, як здається на перший погляд. Уявіть собі, що ви зустрічаєте людину, яка вас... О, ви не тільки оператор, а ще й сценарист. Ні, ви помиляєтесь. Я ніколи не складаю заздалегідь сценарію. Мій принцип – це принцип нової хвилі: імпровізація. Цікаво, яку роль я гратиму у вашому фільмі? Комічну чи трагічну? Все залежить від вашого бажання. Це може бути фільм про кохання. Кохання з першого погляду. Чи ви не вірите в це? Чи вам не здається, що зараз надто модно базікати про кохання з першого погляду? А потім ці теоретики лізуть до тебе зі своїми поцілунками з таким виглядом, ніби вони роблять тобі велику ласку, ніби дарують тобі вічну молодість. Ненавиджу. Я теж, Івонна. Я ненавиджу так звані пристрасні танці. Ви... справді так думаєте... чи смієтесь з мене? Звичайно, так думаю. Дуже дивно. Мій ідеал – сидіти навпроти такої дівчини, як ви, і мовчки дивитися і курити. І щоб грала музика. Я розумію всю пошлість і обмеженість своїх бажань, але... І якою ж повинна бути тривалість цього сеансу духовного єднання, якщо

я вас правильно зрозуміла? Все залежить від того, що ми хотіли б сказати одне одному. Якщо ви кажете це серйозно, ви дуже дивна людина. Нічого дивного. Я в такому віці, коли людині вже починають набридати дурненькі дівчата, створені для пристрасних танців. Хочеться чогось більшого. Якщо ви гадаєте, що зустріли Ейнштейна в міні-спідниці, ви помиляєтесь. Я звичайна журналістка провінційної газети. Відділ інформації. Вбивство в Понт'є. Страйк селян. Перемога кандидата від ФКП на кантональних виборах. Я не можу спокійно дивитися на ваші руки. І на ваше волосся. Ви дуже милий хлопчик, сказала вона і торкнулася пальцем його вуст. Скільки вам років? Двадцять дев'ять. Гарзд, о шостій, вранці, я тихенько вийду з готелю, і ми погуляємо з вами до сніданку, поза всякими програмами. А зараз мені треба сідати в автобус і їхати, бо товариш Кальмет вже хижо дивиться на мене. На добраніч. На добраніч.

Я ніколи не забуду Івонну, бо вона була дуже схожа на мою Катю, мою першу любов. Довгонога, легка дівчина у шкірянці та коротенькій спідниці. Тепер, коли я слухаю цю пісню, мені здається, що мікрофон був притулений до серця Івонни, коли вона йшла вранці, - місто ще спало, й суворий товариш Кальмет теж ще хропів, - коли вона йшла з Валерієм на берег Богунки, туди, де була купіль княгині Ольги. Тихо й лунко стало в цьому просвітлілому місті, мов на іншій планеті, що трохи ближче лежить до сонця, ніж наша земля. Вони пройшли Антонінським парком, який колись належав дружині Потоцького, повз застигли чортові колеса та дивні важельні пристрої, на яких вимірювали міць своїх ударів яропільські силачі, повз кімнату сміху - довкола цього викривленого дзеркального світу, в якому спотворювалось погідне обличчя того ранку, повз могилу Невідомого солдата та важкий цементний обеліск із сотнями прізвищ яропільчан, загиблих під час останньої війни. Вони зупинилися біля бронзової Діани, що загубилася на графських теренах, серед дубів та лип XVIII століття. Тьмянний шар роси вкривав тіло богині. Івонна засміялася: на крутому боці Діани чорнів акуратно вирізаний отвір, віконце, мов для квартирки. Івонна засунула в отвір руку. Скарби, пояснив Валерій. Хтось повірив чуткам про те, що граф сховав золото у стегнах прекрасної Діани. Я не розумію, чому ти мені так подобаєшся. І я не розумію. Я не розумію, як я житиму, коли ти поїдеш. І я не розумію. Ходімо вниз, я тобі покажу купіль княгині Ольги. Княгині? Це щось пов'язане з домом Романових? Ні, ні. Це дуже стара історія. Київська Русь. Вона воювала в цих місцях. А на цій ріці вона любила відпочивати. Там є таке місце, де вона купалася. Кажуть, що кожний, хто викупається в цьому місці, збереже вічну красу. Твоя програма приголомшує мене своєю романтичністю. Я напишу репортаж "Княгиня і комп'ютери" для "Юманіте". Косметичні фірми луснуть од заздрощів, коли почують про ванну княгині Ольги. Не захоплюйся надто екзотикою. Це була жорстока й підступна жінка. Коли проти її чоловіка повстало місто древлян і князь загинув, а княгиня не змогла подолати опору городян, вона почала вимагати, щоб вони сплатили їй податок голубами. З кожного двору один голуб. Городяни з радістю погодилися задовольнити вимогу княгині - вони думали, що легко відкупилися від небезпечного ворога. Коли голуби були в її руках,

Ольга наказала почепити до їхніх хвостів віхтики соломи, запалити її та відпустити птахів. Вогняні птиці полетіли у свої оселі і підпалили їх. Згоріло все місто... Яка небезпечна символіка. Птах миру... що несе знищення. Вони вузькою стежкою простували туди, де кінчалася земля і починалася вода. Відлюдні зовсім це були місця, особливо о такій ранній порі; за вигином Богунки місто сховалося, відійшло, наче його зовсім не стало. Брунатні та сірі стовпи граніту підпирали береги, гігантськими грибами випиналися з-під землі, кварцові сузір'я виблискували на відполірованих водою брилах, хаотична сила природи, не підкорена жодним законам архітекτονіки, руйнація і створення нових устоїв – все тут було сама недовершеність і могутній підземний рух. Гранітні лисини вкривав зелений шовковий мох; злами й щілини, провалля й трави, ідіотичні написи олійними фарбами на суворих кам'яних площинах, залишки геологічних катастроф та туристських походів, велич порожніх пагорбів та гомін води. Валерій з Івонною вмостилися на камені поруч з Ольжиною купіллю. Не знаю, чому Валерій не поцілував тоді Івонну, яка притулилася до нього, бо не було ліпшого моменту для цього, але він закладав у кінокамеру касету й не дивився на Івонну. Тоді вона скинула білі літні чобітки-козачки, білий з чорним геометричним малюнком светр, білу міні-спідницю і взагалі все, що носять дівчата в її віці, скинула з себе. Він тільки почув таємничий, прозорий шурхіт – і ступила у воду, у гранітну купіль, що нагадувала відбиток жіночого тіла, усіх його потаємних форм.

Валерій зняв довгу панораму яропільських пагорбів і дівчину – як обережно ступає вона у воду, затуливши перса руками, як вода забирає її тіло, всмоктує стегна, живіт, а потім підняв угору свій апарат, і в окулярі з'явилися хмари, легкі й рожеві, мов прилетіли з Древньої Еллади, країни мармуру й богів. Валерій повернув турель, поставивши телеоб'єктив, і знову поглянув на Івонну, яку різко наблизилася до нього оптика. Івонна вмивалася, вона хлюпала долонями воду на обличчя, пестячи його пальцями, мов це було обличчя коханого. І це зняв Валерій, і як з'являється з води Івонна, як народжується її тіло, висвічене на сонці, як збігають з її ніг струмочки води. Івонна почала стрибати на одній нозі – мабуть, у вухо попала вода, і це також бездоганно зняв Валерій на плівку чутливістю 90 ДІН довгофокусним об'єктивом, бо це був неабиякий оператор.

Сонце ще вище вихопилося над яропільськими кам'яними кручами, сонце світило Валерієві просто в очі, і він зняв Івонну в контражурі. Він знав, як виглядатиме це на екрані: чорна постать обведена плинною світляною лінією сонця, мовби намальована променем. При такій зйомці здається, що день на екрані зникає, одчиняються небесні нічні брами, біла ніч, як у Ленінграді. Такою він бачив Івонну, ось вона вже поруч з ним, присіла навпочіпки коло нього. Погляд у неї був рішучий і щасливий – і на її шию і нижче дивився Валерій, туди, де тримала вона руки, – рожево і делікатно світилися нігті. Пасмо волосся знову впало на її обличчя, і Валерій обережно торкнувся цього волосся, одсунув його; тоді Івонна взяла його руку, поцілувала долоню й пальці.

Не роби цього. Чому? Не треба. Чому? Час вже йти. Ми ще маємо час. Ні, треба йти. Почекай ще хвилину. Я не можу. Що з тобою? Мені треба піти на студію. Почекай.

Треба йти. Чому ти відмовляєшся від цього? Тому, що я сьогодні втрачаю тебе назавжди. Розумієш? Назавжди. Але... Ти поїдеш до свого нареченого і висилатимеш мені листівки з Ейфелевою вежею, виконані на високому поліграфічному рівні. Або листи "Par Avion". Але я не можу залишитися тут, коханий. Ти розумієш це. У мене є батьківщина. А я не можу поїхати до тебе. Бо в мене теж є Батьківщина. Може, ти прийдеш в гості?.. Ні. Чому? Я не приїду. Чому? Одягайся. Чому? Одягайся! – майже брутально крикнув він, підводячись. Мені треба встигнути на студію. Я сьогодні весь день зніматиму вашу делегацію.

Дивні це люди – слов'яни, подумала вона. Містичну слов'янську душу пригадала Івонна, повертаючись з Валерієм у місто. І Достоевського згадала. Десь уже перед виходом з парку, у краю старих альтанок, облізливих столів для пінг-понгу, коло білих стовпів огорожі, на яких стояли елегантні цвинтарні урни, вони поцілувалися і домовилися вже до самого від'їзду в Париж не звертати одне на одного уваги, тобто поводитися на людях, як справжні закохані, аби їхнє начальство не гнівалося – і товариш Кальмет, і дідуган Валерія, і ще багато добрих і чулих людей. Бо й справді – делегація приїхала сюди не амурні справи заводити, а робити велике й серйозне діло, і Валерій працював у важливій культурній установі теж не для того, щоб займатися такою підозрілою і дивною справою, як кохання з першого погляду з зовсім невідомою людиною, яка приїхала до нас на два дні у гості з того далекого і – як би там не було – чужого для нас світу. Валерій уже чув знайомі слівця, закручені у звивисту, як равлик, промову свого шефа на виховні теми; світобудова його шефа складалася зі сфери, ламкої й сліпучої, мов ялинкова іграшка, яка трималася на спині повільної черепахи з мудрими некліпними очима; цю Птолемеєву систему моральності шеф Валерія ніс з повагою і гордістю, ніби чемпіон з хокею дорогоцінний кришталевий кубок. А втім, шеф Валерія був добрим, некапосним дідуганом.

Отож, домовившись так, наші герої розійшлися. Івонна невимушеною ходою попрямувала до кіоска "Союздруку", якраз біля готелю "Яропіль", купила якісь не потрібні їй газети, написані незрозумілою мовою, де тільки одна літера "і" була по-справжньому їй близька, і пішла собі у ресторан, снідати. А Валерій в цей час отримував плівку, лаявся з Людочкою, бо за цю добу витратив майже місячний ліміт плівки, та замовляв собі машину, щоб встигнути всюди за французькою делегацією.

А потім він знімав гостей на яропільському заводі металевих виробів – найбільшому підприємстві міста, – серед сяючих пірамід, стосів каструль та друшляків, штампувальних верстатів, ламп денного освітлення, радісних, схвильованих усмішок, міцних потисків рук, і земля трохи тремтіла, мовби десь прокотився далекий землетрус – то гулав паровий молот, і здавалося – ходять над головою важкі потяги. А у Валерія кожен раз стискалося серце, коли згадував він про поїзд. Потім знімав гостей у радгоспі імені Клари Цеткін; там їх почастивали варениками з сиром та сметаною, ще й міцним саморобним радгоспним вином пригостили французів. Виступав товариш Кальмет, який розповідав, як бандити з ОАС вчинили на нього замах, як підкинули пластикову бомбу в картонний ящик, у якому привезли йому додому новий

холодильник, як вибухнула ця бомба ва сходах, на щастя, тільки оглушивши вантажників. Потім гості з Франції поїхали далі, у Рябий Хутір, до народної художниці Марії Поліщук. Літня вже, кульгава жінка з темним, змореним видом якраз перегукувалася з сусідкою – Віркою-солдаткою, лаялася і навіть трішки плакала, бо Вірки-солдатки бичок накоїв капостей у Маріїному городі, і то не вперше. Але коли приїхали французи? Вірка-солдатка, яка репетувала, як скажена, втямивши потреби вищої політики, вгамувалася й пішла собі геть, підштовхуючи бичка ногою, а Марія повела гостей у світлицю, поклала перед ними свої малюнки. Гості як заворожені дивилися на ці малюнки, наївні й чисті, мов яблука після дощу. Івонна знову відчула, як щось умерло в ній, відсохло, зникло – усі ці Біенале, пластичні властивості зламаних парасольок та пресованих у гармошку автомобілів "форд", гіпсові неживі зморшки одягу ва попартівських манекенах, інтелектуальні розмови, тонкі спостереження в контексті європейської культури, лискучі каталоги і такі ж глянсовані есе, еластичні й солодкі, мов жувальна гумка. На зеленому пагорбі Марії Поліщук ходили чорні круки, стояв двогорбий кінь, похнюпившись, з його боків росли дерева, козак вбитий лежав під зеленого могилою Марії Поліщук, смішний козак, самотній, схожий на Чарлі Чапліна, тільки замість котелка – шапка з червовою торбиною, як шерстяні шапочки норвезьких лижників. Тільки Магріт лишився в Івонниному серці, старий прозорий Магріт, бо Магріт не сперечався з Марією Поліщук, се був її далекий спільник. Валерій старанно знімав французів, малюнки, Марію Поліщук, він навіть короткого погляду не кинув на Івонну, а навпаки – приділяв увагу велику білявій ляльці у блакитних джинсах – мадемуазель Жіжі.

Але як летить цей час! Вже відходять наші поїзди, вже відходять! І поїзд (швидкий, міжнародний, завітчаний червоним, синім, білим), поїзд "Яропіль-Париж" вже ось-ось відійде од першої платформи станції Яропіль. Стоїть на ступійці вагона чорнява дівчина, збуджений натовп робить її ще самотнішою, а коло вагона (це останній вагон поїзда "Яропіль-Париж") крутиться оператор телестудії. Буде дуже цікава передача. Яропільська молодь проводить французьких друзів. Гупає духовий оркестр, у вікнах вагонів – руки й обличчя, oui, oui, oui^[4], значки, фотоапарати, гармидер, тиснява, обмін адресами – невідомі адреси невідомих людей, наче на вселенському прощанні.

Ревнув тепловоз, залізний видовжений гуркіт пробіг від першого до останнього вагона. Прощайте, мосьє Яропіль! Івонна стоїть на ступійці, дивиться на Валерія, Валерій стоїть на пероні, за три метри від Івонни, не зводить з неї погляду.

Калатнув у сяючий дзвін Семен Максимович Григоращенко. Перегортаємо ми останню сторінку історії двох закоханих.

Тепловоз заскреготав колесами, й, за всіма законами Ньютонової механіки та за всіма інструкціями управління Південно-Західної залізниці, поїзд "Яропіль – Париж" мав зрушити з місця. Та ні. Залишився на місці, ніби прилип до величезного електромагніту. Тоді ще раз рвонув машиніст, тепловоз запрацював на всю потужність, напнулася якась струна у поїзді і обірвалася, лише жалібна луна озвалася над містом. І весь натовп на пероні завмер, захолов: останній вагон, на приступці якого стояла

чорнява дівчина, залишився на місці, а поїзд віддалявся – повільно, невблаганно. І тоді сталося ще одне диво, яке й досі пам'ятають декотрі старі яропільці: Івонна посеред тиші, розгубленості й остовпіння, яке охопило натовп, кинулася на шию Валерію з великим плачем. Він жбурнув на перон свою новеньку кінокамеру "Конвас" і став цілувати Івонну, і в цю мить сталося затемнення сонця. Це астрономічне диво відвернуло увагу натовпу від наших закоханих. Світ посірів, знебарвився, темрява висмокчала з нього всі живі відтінки, на посадочних смутах аеродрому спалахнули сигнальні вогні, як увечері, сполохалося птаство над старим цвинтарем. Чорним п'ятаком висів у небі місяць, а коли він пішов собі геть – блукати по своїй невидимій орбіті – і світло повернулося на землю, всі побачили, що на тому місці, де цілувалися Івонна і Валерій, стоїть гранітний стовп, котрий за формою своєю віддалено нагадує дві людські постаті, невіддільні одна від одної.

Ви, звичайно, зараз же скажете мені, що це все сентиментальна вигадка, несумісна з нашим тверезим часом, що це антинаукова побрехенька, бо достеменно відомо, що біологічна наука досі не зафіксувала випадків перетворення людини на гранітну брилу. По-друге, ви скажете, що останній вагон поїзда "Яропіль – Париж" відірвався випадково, внаслідок аварії системи зчеплення, за що відповідні залізничні чини дістали суворі адміністративні стягнення. І, по-третє, ви почнете доводити, ніби вам відомо, що Івонна живе у своєму місті, що вона покинула журналістику, що вона побралася була зі своїм нареченим, але він героїчно загинув на своєму білому "ситроені", залишивши їй двох синів, одного з яких вона назвала Валерієм. А потім ви мені скажете, що Валерій постарів, з'явилися на його чолі зализини, він став головним режисером студії яропільського телебачення, отримав двокімнатну ізольовану квартиру з усіма вигодами площею 33 кв. м., має двох дочок, одну з них назвав Івонною. Але я вам на це скажу, що вас ще не було на світі, коли я стояв на пероні і отак дивився, як плаче Івонна, як цілує її Валерій, як лежить поруч на асфальті новенька камера "Конвас", виблискуючи голубою просвітленою оптикою. А скажіть-но мені: звідки з'явився на нашому вокзалі оцей гранітний стовп? Чи знаєте ви, скептики й маловіри, пласкі реалісти й плісняві архіваріуси буднів, що приїздила до Ярополя спеціальна комісія з Києва, з Академії наук УРСР, досліджувати цю незвичну брилу: хотіли відламати хоч шматочок, щоб віддати на якісь там свої аналізи – не вийшло? Хотіли привезти брилу у Київ, поставити на вулиці Леніна, біля входу до Геологічного музею Академії наук, навпроти якраз "Інтуриста" – а дзуськи! Не зрушили Івонну й Валерія з місця, полишили навічно у Ярополі. А чи знаєте ви, що коли проявили плівку, зняту Валерієм, то на плівці нічого, крім хмар, не було – майже місячний ліміт плівки вгатив оператор Орлик у небо. "Задля чого?" – питали всі, хто знав цю історію, та відповіді так і не знайшли.

І ще одне: чи не здається вам дивним, що старий сержант міліції дядько Куземко забороняє наліплювати на цей граніт всякі дурні оголошення про продаж старого рояля фірми "Мекленбург", про обмін житлової площі чи про розшуки собаки – білого англійського пінчера, чи про черговий набір до школи сучасних бальних танців? Не

любить страшенно цього старий Куземко, а якщо й з'являються такі оголошення, так він виймає з шинелі складаний ніжик і одразу зішкрябує це неподобство з граніту.

Сказання шосте, цілком оперте на правдиві факти, що стосуються народної художниці Марії Поліщук, на тлі історичних подій, пов'язаних з приїздом фон Мюллера в Рябий Хутір; також мовиться про таємничі властивості малюнків Марії Поліщук, котра згодом стала городянкою Ярополя, і що з цього вийшло.

Скоро вже згадував я про Марію Поліщук у попередніх своїх оповідках, то відчуваю нагальну потребу поговорити про неї докладніше, тим паче, що останнім часом багато з'явилося суперечливих публікацій, які витлумачують її творчість і життя у невластивому світлі.

Хто пам'ятає Рябий Хутір з-напередодні другої війни? Приземкуваті хати, піскуваті землі над водами Богунки, стріхи, зелені від моху, й осики, стовбури яких навесні вкривалися якимсь лишаєм і ставали сизувато-зеленими, такого кольору, як потім були німецькі шинелі; як подивитися на той Рябий Хутір десь там у березні, коли сніг починав танути, то здавалось, що село довго лежало на дні замуленого ставка і що тільки-но недавно загату відкрили, й вода зійшла; Рябий Хутір тоді – це два трактори ХТЗ, одна полуторка, одна машина до шиття, два радіоприймачі "Колгоспник", один патефон у Прокопа Коробки з голками та платівками українських народних пісень у виконанні Оксани Петрусенко, чотири гармошки, один бубон, лампи гассві, бо електрики тоді ще не було, ну, посуд там усякий, надто ж глиняний, ікони в фольгових ризах, плюшеві жакетки, що за матерією для них треба було їздити до Ярополя в мануфактурний магазин, та ще паперове майно – облігації державних позик, плакати з портретами Марії Демченко й поясненнями – як виростити 500 центнерів цукрових буряків з гектара, шкільні підручники, в яких чорнилом та хімічними олівцями школярі повикреслювали фотографії маршалів Тухачевського, Єгорова й Блюхера, ну й, звичайна, харч селянський повсякденний – квасоля, вінки цибулі та картопля в льохах, трохи сала й хліба по півтора кілограма на трудовень.

Так ось, не було на весь Рябий Хутір кращої дівчини, ніж Марія Макогон, бо таке вона мала дівоче прізвище. Писане обличчя було в неї, нервове і тонке, сама смаглявка, і очі чорні, і ув очах тих щось світилося було в тих очах щось таке, що западало в душу; колись я вивчав проблему людських очей, навіть радився з професором М. С. Холодним – як, яким чином пізнати й об'єктивно виміряти блиск отой у різних людей, як довідатися – де світиться в очах доброта, а де – підступність, де сяє чистий розум, а де палають злі вовчі вогники? Хотів був сконструювати якусь апаратуру для об'єктивного вимірювання блиску, та Микола Сидорович відрадив. Сказав, що чутливішої апаратури, ніж людська душа, довго ще винайдено не буде, а

душа сама повинна відчувати – чи лихо, чи добро звістують чийсь очі.

В очах Марії Макогон завжди виблискувало радісне передчуття, чекання якогось дива.

Сваталось до неї двоє найкращих хлопців на весь Рябий Хутір – отой високий, з міцними руками Прокіп Коробка, в якого патефон був, та Іван Поліщук – хлопець дрібний у кості, з лагідною усмішкою, тихий. Ніхто його по імені не знав, а кликали Комсомольцем. Бо він був секретарем комсомольського осередку в колгоспі, завжди ходив заклопотаний, після роботи (а працював він трактористом) треба в райком бігти, до Ярополя, а це таки вісім кілометрів туди й вісім назад, вічно збори, кампанія по передплаті газет, позика, членські внески. Отож вдома майже ніколи не бував, на гуляках теж його ніколи не бачили. Та оце вгледіли навесні, коли оранка кінчилась, Комсомольця з Марією, як обое з лісу йшли із щасливими обличчями. Коробка коли прочув – одразу сватів лослав; не було йому рівного в Рябому Хуторі по силі й красі, по вмінню грати на гармошці й на вечорницях дівчат лапати. Та довелося Коробчиним сватам гарбузи виносити з Макогонової хати.

Вийшла Марія заміж за Комсомольця, Поліщучкою стала.

За три роки до війни народився син у них, Василько.

І от коли Марія ще ходила вагітна, жовта й схудла, бо віддавала свою вроду синові, почала вона малювати для майбутнього свого первістка. Зрештою, нічого дивного в тім не було, бо з давніх-давен баби в Рябому Хуторі малювали навесні хати, розписували їх півнями та квітами, і всередині печі розмальовували. Маріїна мати теж штукою цією нехитрою володіла, хоч і не відзначалася особливим малярським хистом.

Спершу Марія стіни своєї хати розписала перед Великоднем. Намалювала коней завітчаних для дитинки своєї вельми бажаної: червоного коня – щоб була все життя весела, зеленого – щоб була все життя здорова, і синього – щоб була розумна і добра. Ті коненята так гарно стрибали на стінах, що всі, хто проходив повз Поліщуківу хату, зупинялися, погляду не могли відвести. Веселіше людям на серці ставало, коли бачили Маріїних коней. А на печі намалювала Марія лева. Доброго лева з червоною гривовою й розумними зеленими очима. Лев ходив по гілляці, поміж дубового листа й жолудів. Всміхався Комсомолец завжди, коли дивився на того кумедного лева, всміхався й цілував Марію та казав:

– І де ти, Марійко, такого лева бачила? Хіба ж леви бувають такими?

А Марія, щаслива, шарілася, й усмішка в неї блукала по устах зніяковіла.

– Я довго-довго дивитимусь на того лева, і синок наш буде такий красивий і сміливий.

А коли вже всі стіни були замальовані, взялася Марія до паперу. Купила в Ярополі фарби гуаш, пензлики і так днями сиділа в хаті, свої химерні малюнки малюючи. Вже свекруха почала злоститися, дорікати невістці. "Чого, – каже, – ти ото час марнуєш? Хай би краще дитині щось пошила, льолю якусь, абс в хаті прибрала, чи ото б тісто замісила, хлібчика напекла".

Коли народився Василько – звісно, менше часу стало на малювання. Та все ж, як

засне ввечері маля, як засопе тихенько – ніжний такий звук, і ротичок маленький рожевим трикутничком стулений, і від чорних вій довгі тіні спочивають, сяде, бувало, Марія коло лампи – й ну собі малювати. Чоловік її, Комсомолец, так само, як і перед одруженням, пізно повертався з колгоспу. І кольори, що на її малюнках, ввечері темні й густі виходять, а вдень – глянь – яскраві й легкі вони робляться, і щасливо всміхається, дивлячись на них, Василько.

Дитя росло в Марії розумне – не могла ним натішитися.

– Мамо, – бува, каже, – намалюйте мені либу, таку велику либу, я сяду на неї та попливу Богункою в моле.

– Навіщо тобі, синку, в море плисти?

– Кажуть, що моле синє-синє. Я візьму віделку, вам синьої фалби пливезу.

– Ох ти ж, моє серденько ненаглядне, листячко моє зелене, – вицілювала його Марія.

А якось побачив Василько, як голуб літав над їхньою хатою та пір'ячко сизе загубив. Підняв те пір'ячко, приніс мамусі:

– Мамцю, – каже, – посійте те пір'ячко в землю. Хай голуб'ята вилостуть.

Отакий-то був Василько року того страшного, коли друга війна зачалася. Баби, що возили молоко в Яропіль, швидко повернулися злякані, казали, що літаки з хрестами, німецькі, Яропіль бомбили; ледве молоко продавши, побігли ті баби сіль купувати, та більше, як по два кіло в одні руки, вже не давали, а мила темного в шматках зовсім не було, було тільки дороге, рожеве, городське, в паперових обгортках-тільки погане це мило, бо. змилюється швидко і нічого, крім запаху солодкого, від нього не лишається.

Вдень приїхав з поля Комсомолец захеканий і, не переодягаючись, у засмальцьованій одежі в райком побіг.

Потім велика заграва стояла над Ярополем – то горіла нафтобаза, і через Рябий Хутір валкою потяглися біженці звідусіль. За все своє життя Марія не бачила стільки облич, як за ті лічені дні відступу. Запамятала, як ступила в їхню хату молода жінка з хлопчиком років дев'яти – біляве таке хлопчисько; щось незвичне було в його погляді – й, придивившись, Марія зрозуміла, що саме: хлопчик не кліпав очима; широко і мертво були розтулені його повіки, і в його синьому погляді було щось жахне. Жінка виявилася дружиною начальника прикордонної застави, який загинув у перший день війни; йшла з-під Рави-Руської; побували вони з сином в оточенні, вже бачили німецькі танки й десантників. Нічого при них не було, лише хлопчик ніс з собою клітку, в якій сиділа зелена вивільга.

Марія пустила біженців до хати.

А на світанні біженці почали в дальню путь ладнатися. Хлопчик вийшов на двір, притуляючи до грудей клітку.

Зелена вивільга була вже мертвою.

Біженка хотіла забрати з синових рук клітку, щось лагідно сказала йому. Той нічого не відповів, тільки кріпше зчепив пальці. Тоді жінка почала розгинати пальці його худенькі – один по одному, один по одному, аж поки клітку не взяла та на траві, коло

криниці, не поставила.

Вмерла зелена вивільга вночі від задухи чи ще від чого.

Отак і залишилися в Маріїній пам'яті той зелений холодний ранок, трава, вкрита рососою, червоне сонце й гуркіт далеких вибухів, некліпний погляд хлопчика, й мертва вивільга, і люди, люди, які йдуть невідомо куди, – вихід цілого народу, зміщення й загибель величезних земних пластів, як під час землетрусу; а вранці ще куряви над битим шляхом немає, курява з'явиться опівдні. З того часу зелене з червоним у смуток великий Маріїну душу повергають, найсмутнішим є для неї це сполучення кольорів, ще й як додасть вона до цього чорний колір, то сльози на очі їй навертаються. А хто цього не знає, думає, що то весела гама барв – зелене з червоним.

Вже вороги були коло самого Рябого Хутора, як вночі прибіг Комсомолец – поцілував Марію, Василька, матір свою й пошепки, озираючись, наче вже не на своїй землі, сказав, що райком доручив йому організувати партизанський загін, і що він буде тут недалеко, в лісах, і що згодом, в потрібну хвилину, дасть він про себе знати. Хай живуть вони в мирі й злагоді, Василька пильнують і доглядають, а він піде супостата бити, з перемогою швидко вернеться.

Прийшли німці, й одразу Рябий Хутір змінився, наче за одну ніч поміняли на ньому повітря – люди розчинялися в тому повітрі, як мідь у міцному розчині сірчаної кислоти. Котилися по селу обози – важкі мадярські коні тягли вози на гумових шинах, а на возах сиділи пикаті тиловики, й найдивнішим для Марії здалося те, що вози ті мають ручку для гальмування, як у машині. Старі діди, дивлячись на ті дива, зітхали, згадували першу війну. Не так їх вразили великі вантажівки й мотоцикли з колясками, як ці коні. Потім фронт відійшов далеко, в Рябому Хуторі запала тиша велика, та повітря стало ще ядучішим; люди почали повертатися один до одного новими, несподіваними обличчями. Наче поодягали протигазу – страшні гумові маски й однакові скляні очі – хто знає, що ховається за тією маскою?

Прокіп Коробка став поліцаєм. Видали йому шинелю чорну з сірим і німецький карабін, чоботи нові, підбиті сталевими шипами.

Зустрілася з ним Марія, глянула йому в очі:

– І де ото совість твоя, Прокопе?

– Совість мою вирізали, як ветинари ядра кабанцям вирізають, – похмуро відповів Коробка. – В Сибіру моя совість, там, де батькова могила. А ти скажи краще, де твій Комсомолец?

– Як і всі – на війні.

– Знаємо, на якій війні, – сказав Коробка. – Так от, передай йому, щоб він тут носа не показував. Бо інакше...

– Проклятий ти будь! – видихнула з ненавистю Марія. – Виродок!

Вона пішла, а Прокіп стояв нерухомо, дивився їй услід. Потім подався на околицю села, зняв з плеча карабін і почав стріляти чорних круків, що важко сиділи на осінніх деревах. Круки знехотя падали на землю, пір'я розліталось навсібіч: круки наче не розуміли – чому їх стріляють кулями такої жахливої вбивчої сили, за які гріхи?

А через рік, восени 1942 року, хлопці з загону Комсомольця вкопали якесь велике німецьке цабе біля Рябого Хутора: їхав "мерседес", у якому сидів генерал фон Мюллер, котрий схотів особисто уздріти землі, що колись належали його батькові, й меланхолійно дивився на траву, вкриту першим снігом – від цього сніг здавався зеленкуватим, такого ніжного пастельного кольору, що завжди навіває спогади дитинства; як пройдеши по такому снігу, то залишаєш по собі зелені сліди; генерал фон Мюллер думав свою німецьку думу – про ці кляті сніги, в яких ось-ось забуксують автомобілі й танки, про чашку гарячої кави, яку так обожнював генерал, про різдво, коли він поїде у відпустку до Майссена, де на кірхах лежить порцеляновий сніг – лагідний, безпечний, теплий німецький сніжок, і в ту мить вогняні цвяхи прохромали генералові груди, й рот сповнився кров'ю, й кров хлинула через ніздрі, й сніг довкруг зчорнів, все стало чорним.

Через два дні вночі постукали в двері Маріїної хати. Накинувши на плечі хустку, прочинила вона двері і в мигтючому світлі каганця, якого тримала в руці, побачила Прокопа Коробку.

– Збирайся, – сказав він тихо, хоч голос його був хрипкий від збудження. – Сани тут стоять, збирайся. Бери сина й пішли.

– Куди?!

– Буде щось лихе. Німці наказали мені, старості й нашим хлопцям забрати родини й виїхати з Рябого Хутора. Наказали нікому про це не казати.

– Не підю. Брешеш.

– Маріє, – повалився на коліна Прокіп, – ось тобі святий хрест, що не брешу. Я тебе прошу, благаю – ходім зі мною.

Він стояв на колінах недоладно, надворі свистів вітер і сніжок сіявся.

– Не підю нікуди, – сказала Марія, й чорне волосся її ворушилося від вітру.

Тоді Прокіп встав, поправив на плечі карабін.

– Як хочеш. Але і тобі не жити, і твоєму байстрюку, і Комсомольцю не жити. Капут прийшов твоєму Комсомольцю. Він оточений у лісі. Прощавай. Не зустрінемось ми більше на цьому світі.

Потім додав жалібно:

– Може, підеш?

Вона грюкнула перед ним дверима. Кинулась до Василька. Хлопчик спав, він тепло і свято дихав, і було це янгольською музикою, єдиною музикою заспокоєння в цьому страшному світі. Серце Маріїне билось так, що в такт з ударами серця хиталося полум'я каганця. Та пересилала свій страх, примусила себе подумати, що все буде гаразд. То Прокіп здумав її обдурити. Все буде гаразд. Полум'я каганця перестало хитатися.

Другого дня щось змінилося в селі – наче вже й те отруйне повітря викачали, зовсім ніякого не лишилося: люди опинилися у величезній ворожнечі, де ніхто нікого не чує, хоч як ти не кричи. Неспокій огорнув людей, і всі собаки Рябого Хутора наче змовились – гавкали й скиглили, почувши далекий запах смерті.

Фон Мюллер – дарма що був яскравим дурнем і винятковим ледащом, чим відрізнявся від своїх колег з вермахту, – мав бути відомщеним. Його арійську кров треба було втопити в теплій крові цих впертих туземців, які зневажали всі законні правила ведення війни. Обер-лейтенант Кабачек разом зі своїми есесами оточили Рябий Хутір і все населення мужеської і жіночої статі зігнали до кар'єру, де видобували мармур. Ходив разом з есесами по хатах отець Микола, кульгавий, сивенький, сякався змерзлим носом і просив людей дотримувати спокою, бо це, мовляв, просто перевірка документів, влада, мовляв, знає, що чинить. Це все ж таки культурні люди, аякже. Отцю Миколі й самому хотілося вірити в те, що каже він своїм парафіянам. Та холод заповзав в усі куточки тіла його голубиноного, й молився безнастанно отець Микола за дітей, жінок і старих, щоб дарувала їм пресвята божа матір життя й одвела від них біду.

Помолимося і ми, братове, за тих людей, за ту путь їхню останню по грудкуватій землі, за їхніх дітей, яких вони несли й притуляли до себе, згадаємо всіх людей народу нашого, всіх безвинно розстріляних, всіх порубаних, всіх померлих від голоду, всіх спалених у печах війни; бо якщо ми їх не згадаємо, то й нас забудуть нащадки наші, травою заростуть наші душі, й це означатиме, що марно прожили ми своє життя на світі.

Чорні есеси виштовхали Марію з Васильком і свекрухою з хати й загнали до гурту людей, які, ні живі ні мертві, заклакли на морозі. Ударами прикладів чорні есеси примусили людей вишикуватися в довгу чергу. Запрацював налагоджений механізм екстермінації.

Черга повільно посувалася туди, де чулися постріли. Це помилка, помилка, не може цього бути, твердила Марія, до болю стискаючи в руках Василька. Прокіп брехав, це неправда. Крок за кроком посувалася черга до хвіртки у дощатому паркані, за яким гриміли постріли. І коли вже залишалося кілька кроків до хвіртки, що висіла на іржавих завісах, Маріїна свекруха вихопилася з черги й повалилася в сніг на коліна й закричала:

– Це я винна! Я! Розстріляйте мене! Це я на того вашого генерала смерть накликала! Я! Бо я відьма! Я чари різні знаю! Я начаклувала, щоб він помер. Тричі плювала вслід йому, як він через село їхав! Чуєте? – кричала вона, повернувши сіре обличчя своє до есесів. – Мене розстріляйте! Але їх не чіпайте, вони ні в чому не винні! Я! Я! Це я в усьому винна!

Есеси, сміючись, кинули її знову в чергу.

Отця Миколу есеси не поставили в чергу. Він стояв за їхніми чорними спинами, зуб на зуб у нього не втрапляв, він стояв, і старечі ноги його трусилися, й він тільки повторював:

– Господи милосердний, господи милосердний і ти, пресвята матір божа. Якщо ви є на небі – припиніть це, благаю вас. Чуєте мене чи не чуєте? Досить вже, досить...

Та черга ставала все меншою і меншою, а постріли не вщухали.

Отець Микола, зірвавши раптом хрест з шиї, почав розштовхувати чорні спини. Есеси здивовано дивилися на старого попа в подертій рясі. Есеси зневажливо

дивилися на отця Миколу – він був так само жалюгідний, як і вся ця православна релігія – вбога й архаїчна, як ці хати, вкриті струхлявілою соломою.

– Будь ти проклятий, боже! – змахнув стареньким кулачком отець Микола. – Нема тебе, нема., якщо ти можеш спокійно на це дивитися, – і ступив батюшка в ті двері, за ту дощану хвіртку, де зустріли його постріли.

І Марія туди ступила – і чорний есес, котрий стояв за хвірткою, підштовхнув її прикладом, і вона машинально пішла туди, де біля мармурових брил, яким суджено було стати білими янголами на цвинтарях Дюссельдорфа, ворушилась якась чорна маґма, те, що кілька хвилин тому було людьми: оті жакетки з чорного плюшу, за яким треба було їздити до Ярополя, до мануфактурного магазину, сірі хустки, старі ватянки й непотрібні тепер шапки-вушанки. Марія побачила синю з білими смужками спідницю свекрухи й подерту рясу отця Миколи, і в ту ж мить вогняні цвяхи прохромали Василька й Марію. Світ почорнів, гуркіт станкового кулемета вщух, став тихим, наче краплини дощу, що стукають по шибці...

Вночі Марія вилізла з-під важких затверділих тіл і поповзла по виярках до берега Богунки. Небо було ясне і червоне – то догорав Рябий Хутір, в якому не лишилося жодної живої істоти. Заграву ту видко було в Ярополі, і патрулі, дивлячись у той бік, щось гелґотіли по своєму, по-німецьки, а один з солдатів навіть руку простягнув туди, наче хотів погрітися біля вогню, бо зимні ночі стояли тоді над Україною, й всі засміялися, й холодними гадючками виповзла з їхніх ротів червоняста пара. Заграву ту побачили в лісі хлопці з загону Комсомольця й, забувши про всяку обережність, рвонули вони в Рябий Хутір, де жили їхні жінки й діти, де стояли їхні хати.

Коли вже підходили до Рябого Хутора, наштовхнулися в темряві на тіло чиєсь нерухоме, що ледь дихало.

Була то Марія.

Кулі влучили їй у стегно і в груди. Вирубавши нашвидку кілька берізок, партизани зробили ноші й, поклавши Марію, понесли до села.

Поруч з ношами йшов Комсомалець, тримаючи Марію за схололу руку.

Доки дійшли – село вже догоріло. Лише де-не-де серед снігів, у чорних випалених островах жеврів вогонь, вкритий сизою поволокою морозу, та смерділо паленою глиною й бензином. Хлопці розбіглися хто куди – кожен подався до своєї хати, а Комсомалець похилився над Марією, допомагаючи медсестрі Олі робити перев'язку й присвічуючи їй німецьким ліхтариком.

Після того, як дали Марії укол морфію й напували гарячим чаєм з термоса, вона розплющила очі й сказала Комсомольцеві:

– Рятуй Василька... Йди до нього...

Починався світанок, зусібіч обтрушений сажею; ближні дерева були чавунно-чорні, бо розтанув сніг під час пожежі, а дальні дерева за селом стояли врочисті й витончені, наче ніяких нещасть у цьому світі не було: срібне мереживо гілок на білому тлі, безнадійна тиша глибокого німецького тилу.

Та чорна маґма, яку ще вчора бачила Марія пульсуючою, теплою і майже живою,

стала сірою й кістяною: відкриті роти й розплющені очі під мармуровими плитами, яким суджено було стати білими янголами у Дюссельдорфі.

Пізно було вже рятувати Василька, і отця Миколу, і свекруху, і ще сотні інших людей.

Треба було йти з села, бо ось-ось могли наскочити есеси.

Комсомолец пішов глянути на згарище своєї хати.

Нічого не лишилося – тільки піч, по якій походжав обгорілий, облізлий лев – в очах у лева світилася лють. Комсомолец потупсав навколо пічки, помацав рукою залізний кістяк машини до шиття. Раптом серед попелу уздрів сувій білих паперів. Здивовано нахилився, розгорнув їх.

Це були Маріїні малюнки – цілі, наче не гуготіло вчора на цьому місці полум'я, наче не лежали вони в осерді згарища. Яким дивом вогонь пощадив їх?

Комсомолец засунув за пазуху той сувій, поправив гвинтівку й дав команду рушати...

Проминуло кілька місяців, Маріїні рани трохи загоїлися. В один з квітневих днів, коли здається, що над землею куриться зеленкуватий дим, – а насправді то народжується перше листя на деревах, – прийшли вони вдвох з Комсомольцем у Рябий Хутір, на могилку Василька. Село було мертве – всі стежки й вулиці позаростгли такими дрібними синенькими квітами, по яких важко було сунути ноги, а круки, які сиділи на печах, були білі, наче посивіли за цей рік. У криницях вода стояла червона й важка, мовби ртуть; коли йшли повз спалену хату Прокопа Коробки, побачили на печі новенький патефон, на якому крутилася лискуча платівка: жіночий дзвінкий голос співав українську пісню "Гандзя", тільки слова були не наші, німецькі, гаркаві. Комсомолец вистрілив у той патефон. Солодкий запах квітів заморював їх: потім у лікарні, через кілька років після війни, коли Марії робили операцію на пораненій нозі й давали наркоз, вона згадала той гідкий запах і той стан запаморочення; на зчорнілому телеграфному стовпі висів бубон, і вітер калатав по ньому так завзято, як колись на весіллях Петро Макогон, Маріїн брат.

Зійшли на пагорб, де стояла дивом вціліла церква. Ледве почав відчиняти важкі двері Комсомолец, як відхитнувся, бо з дверей церкви посунули щільною хмарою мільйони білих метеликів, схожих на капустинок, – наче душі всіх людей, вбитих на цій війні, зібралися тут, у порожній сільській церкві. З півгодини стояли Марія і Комсомолец, чекаючи, доки вилетять метелики, які залишили по собі золотавий пил і гіркий присмак. Відтак ступили Марія й Комсомолец у храм, всередині якого – кінський гній на підлозі, німецькі бляшанки, людські випорожнення, а на олтарі – побитий кулями, розтрошений "мерседес", на якому їхав генерал фон Мюллер; хтось ножом вирізав червону шкіру з сидінь – мабуть, на чоботи. На стінах – німецькі оголошення до селян, щоб не здумали ділити землю, а працювали для задоволення продовольчих потреб німецької армії; також списки повішених – саботажників і партизанів. Лише на одній бічній стіні висів образ божої матері, яка злякано притуляла до себе дитину, наче вели їх на розстріл.

Щось потьмарилося в очах у Марії, і вона скрикнула.

– Суко! Суко ти, а не божя матір! Де ти була, коли нас стріляли?

І, вихопивши з рук Комсомольця гвинтівку, стрілила Марія просто в обличчя божій матері. Постріл луною прокотився по порожній церкві, знявши куряву.

Марія підскочила до ікони й побачила дірку в лівому оці божої матері. А потім уздріла Марія, як срібною цівочкою витікають з ока скорботної діви Марії сльози. Вмочивши пальці в ті сльози, Марія помазала мушку й приціл гвинтівки, бо чула колись, що є такий старовинний козацький звичай, і, віддавши гвинтівку Комсомольцю, який з жахом спостерігав за своєю жінкою, мовила:

– Тепер поцілиш у кожного ворога. Не сховається він од тебе. Тримай.

І справді, брати мої реалістичні! Хочете вірте, хочете – ні, але ніхто в цілому загоні влучніше од Комсомольця з того часу не стріляв. І навіть коли скинули їм на парашутах з Великої землі нову зброю, новенькі автомати ППШ, Комсомолец залишився зі своєю старою трьохлінійкою, яка була без промаху з великих відстаней. Хлопці не вірили Комсомольцю, думали, що має він при собі якийсь хитрий оптичний приціл або секрет відносно траєкторії польоту кулі якийсь знає, ба ні. Просто лягав Комсомолец тихо в рівчачок чи в чагарнику вмощувався і дивився, як ходять, приміром, по насипу німці – маленькі сизувато-зелені постаті, тільки каски здаля виблискують. Знайде з-поміж них офіцера чи ефрейтора, примружить око й затамує подих; потім повільно й ніжно торкається вказівним пальцем спускового гачка, так повільно й ніжно, що постріл мов грім серед ясного неба гримить, неочікувано для нього самого, зненацька, аж сам від несподіванки Комсомолец здригається; аж там дивись – на насипу вже лежить мертвий Ганс Зельбман, колишній службовець з Лейпціга.

Стосовно тої історії з образом божої матері, то багато, хто мав великий сумнів у її достовірності, особливо якщо зважити на стан, в якому перебували під ту пору Марія Поліщук та її чоловік; та моє завдання як літописця полягає в сумлінному занотуванні всіх версій і фактів, незалежно від їхнього можливого витлумачення в майбутньому; піддавати все науковому аналізу з метою викриття всіляких "метафізичних відхилень – то вже турбота великого майстра цих справ, старого пенсіонера, невтомного нашого громадського діяча й публіциста С. О. Набатова. Я ж оповідаю тільки те, що чув від самої Марії Поліщук...

Після тієї історії з гвинтівкою прийшов уночі до неї (жила вона в сусідньому селі) якось Комсомолец ще з двома хлопцями і сказав: "Прощай, Маріє". Вона й не питала, куди вирушають чоловіки. Удосвіта, перш ніж податися з хати, Комсомолец віддав Марії сувій її малюнків, знайдених на згарищі. Перекинув з плеча на плече гвинтівку, поцілував Марію – ніжний у нього був поцілунок, майже дитинний – г подався городами до берега Богунки, а хлопці з автоматами – за ним. Усі троє – в однакових, збитих набакир шапках-кубанках з червоними стрічками.

Повернувшись до хати, Марія недовірливо дивилася на жмут паперів, замальованих чистими фарбами, де все підкорялося внутрішнім ритмам спокою й химерним щасливим сплескам Маріїної душі. Заплакала гірко – вперше від того дня, як її

розстрілювали, бо в малюнках тих жив синок її, Василько. Того ж дня попросила Марія діда Гордія, теслю, щоб збив домовинку маленьку. Поклала туди малюнки й крадькома віднесла домовинку на цвинтар, викопала могилку й засипала свої малюнки вологим піском, обклала той горбик дерном і хрест з двох осичок сяк-так збитий в землю встромила. Пошкандибала додому майже заспокоєна. Приходить – аж глянь – на столі, де приготувала вбогу вечерю поминкову по своїх малюнках, – лежать цілі-цілісінькі малюнки її щасливі.

А невдовзі звістка з Ярополя прийшла: у місті вбитий обер-групенфюрер СС Карл Рейнгард, особистий представник Гітлера. Невідомий месник влучив у Рейнгарда з дзвіниці Микільської церкви – обер-групенфюрер саме виходив з будинку гестапо в оточенні вищих офіцерів СС. Ці чини нібито приїздили до Ярополя у зв'язку з будівництвом у наших місцях ставки Гітлера – "вовчого лігва".

Ніхто в Ярополі "не сумнівався, що це була справа рук Комсомольця, його заклатої гвинтівки. Чутки потім ходили, що стратили партизанів, але де і як – ніхто не знав. Мовчанням хотіли їх вбити. Та залишився Комсомолец у пам'яті яропільчан навічно як герой.

По війні Марія повернулася до Рябого Хутора, викопала землянку якраз коло спаленої хати своєї й пішла в колгосп – трудодні жіночі гіркі заробляти. Позбиралося трохи тих людей в Рябому Хуторі – хто з лісу прийшов, хто з фронту повернувся, хто з Ярополя, а хто з сусідніх сіл приплентався на батьківські землі. Почали зводити хати – вбогі мазанки, дивовижні гібриди, складені із залишків минулої війни та надій на майбутнє. Так, один дядько влаштувався жити в німецькому "тигрі", тільки стріхою солом'яною вкрив цей танк велетенський, аби броня не розжарювалася під сонцем липневим; замість двигуна піч поставив, а димохід через гарматний ствол вивів. Другий збудував собі хату з алюмінію, використавши для цього фюзеляж розбитого "юнкерса". Крилами ту хату вкрив, а хрести чорні, з білими окантовками, вохрою позамазував; з бомб, в рядочок вишикуваних, зладнав собі тин хазяїн той кмітливий. А ще один знайшовся такий, що десь поцупив німецький аеростат оборони протиповітряної, й на ньому прилаштувався до Ярополя літати, базарювати, ще й двох-трох тіток з собою в люльку брав, возив моркву та картоплю, аж поки його злупала яропільська державтоінспекція, звинувативши в калимництві, що фактично й мало місце, бо дядько той так знахабнів, що взявся людей за гроші розвозити по різних районах, ба навіть одного разу в Київ наважився на своєму аеростаті полетіти на Володимирський базар.

Якось життя почало потроху налагоджуватись, вже й рік минув, другий, третій, четвертий по скінченні війни Великої, вже й з голоду перестали люди пухнути, лиш чогось такого, без чого жити не можна, не вистачало в Рябому Хуторі: дітей. Не було дітей, не народжувались вони. Старі діди вже й забули, як це робиться, а жінки були або знесилені, безплідні, або ніяк не могли зачати дитину в лоні своєму, хоч і були в декотрих чоловіки ще при силі мужській.

Через це сум великий оселився в Рябому Хуторі, й люди почали потроху село кидати, немовби була земля та отрутою занапащена.

Якраз саме тоді прийшла якось Марія з поля, де буряки сапала, в три погібелі зігнувшись, й почала картоплю чистити, аби вечерю вдовину зготувати. Сонце похилилося низько за вишневі садки, й листя на деревах висвітилось багряно-зелене, а гучномовець (він висів на тому стовпі, де колись вітер на бубоні вистукував свою пісню) розповідав щось важливе про атомну бомбу, й зморена Марія думала про те, що треба ще корову напувати своєю, Ларку, а спина боліла, й сон змагав Марію, – і раптом в ту мить почула вона голос свого Василька. Не повірила була —та ні! Голос її Василька звучав виразно поруч:

– Мамо, – мовив Василько, – намалюйте мені птаха гарного. Якби ви знали, як тут сіро... Все тут сіре – і люди, й сонце... Тяжко мені в цьому сірому світі.

Знову якийсь сумнів укрався в душу Марії.

– Хіба ж це ти, Васильку? – стиха спитала вона. – Ти ж не вимовляв літери "р". Казав завжди "либа".

– Ви забуваєте, мамо, що я виріс і що тепер мені дванадцять років. Я вже навчився вимовляти "р", тільки "р" те сіре, і все навкруги сіре. Намалюйте щось, мамцю.

Озирнулася навкруги Марія – все як було: стіл під деревом стоїть, на столі миска, в мисці – картопля помита, шматок хліба, цибуля, сіль, і кисляк у глечику. І сонце вечірнє лежить на тому столі, все запилюжене, мов мандрівник стомлений, що ходить від села до села.

Другого дня Марія подалася до Ярополя. Купила папір, фарби, гуаш, пензлики. Руки в неї тремтіли, як вмочала пензлик у фарбу й перші кольорові лінії прокладала. Гадала – не вийде нічого в неї, гадала, що вмерли в ній ті птахи дивовижні й зів'яли ті квіти неземні, яких колись малювала. Та рука сама йшла по паперу, наче хтось вів її, знаючи наперед, що має вийти, й, вже не думаючи, Марія вмочала пензлик в ту чи іншу фарбу, впевнено відбиваючи один колір другим, контрастним. Так мало-помалу почав виходити на папері великий жовтий птах, вкритий дрібними білими квіточками з веселими зеленими оченятами; птах був оточений червоним листям, а потім сміливо й вправно обвела Марія свого птаха і листя темно-коричневим контуром, з'єднавши листя в'юнкими синіми гілками. В тому часі зайшла до неї за сірниками сусідка, Вірка-солдатка, і, побачивши те диво, сплеснула руками:

– Ой, Марієчко, дай мені цього птаха... Такий гарний! Дала їй Марія малюнок, хоч і не любила Вірку за паскудний характер і лихомовство, та все ж приємно було Марії, що малюнок її комусь до вподоби припав. А невдовзі – за якихось місяців три-чотири – по селу поповзла чутка, що Вірка-солдатка завагітніла. І хоч чоловік її з армії не повернувся, хоч і невідомо було, з ким вона могла злигатися в Рябому Хуторі, та проте Вірка-солдатка з сяючим лицем по селу ходила, нахваляючись перед усіма жінками своїм животом. Тим часом Марія, ні про що не відаючи, малюнки свої надалі малювала: синю двогорбу корову, на боках якої стелилися білі дрібні квіти, рожеву птицю, в якій хвіст був з червоних і чорних квітів, або ж зеленогр лева з червоними очима. Малюнки свої сусідкам Марія пороздавала, щоб хати прикрашали, бо тоді з картинами кольоровими погано було, ще не видавало видавництво "Мистецтво" мільйонними

тиражами репродукцію відомої картини художника Галактіонова-Хмари "Переселення в нову хату" чи художника Григорова "Засідання правління каси взаємодопомоги артілі ім. Суворова". Плакатів теж ще мало видавали, надто ж кольорових. Через це малюнки Марії користувались таким підвищеним попитом.

І щоб ви думали? Майже всі жінки на тому кутку, де жила Марія, завагітніли й почувалися щасливими, й невдовзі по селу перші гульки прокотилися на хрестинах, й хати сповнилися дитячим вереском, й заспівали по вечорах щасливі матері колискові пісні над своїми жабенятками, кицьками, над своїми пташенятками – Іванками та Гальками.

Першою про чудесні властивості Маріїних малюнків чутку пустила Вірка-солдатка, звісно для чого: щоб приховати своє соромітництво, щоб не допитувався ніхто в неї – де дитину нашльондрала, з яким таким героєм, а може, чого доброго, з якимось придурком малолітнім? Вірка-солдатка почала всюди нашіптувати, що це, мовляв, Марія така чаклунка, що вона, тобто Вірка-солдатка, й думати забула, як мужчина виглядає, і все ж, як тільки-но з'явився Маріїн птах у неї в хаті, так одразу й відчула, що дитинка прокидається в її материнському місці. Почали тоді молодиці бігати до Марії – просити малюнок на пам'ять – відбою від них не було. Дехто вже й почав гроші за малюнки пропонувати – тільки Марія не брала. Просила, якщо кому не жаль, папір їй приносити й фарби гуаш, бо дорого коробка цих фарб коштувала – 16 карбованців на старі гроші. Навіть з сусідніх сіл почали жінки приходити, бо і там люди прочули про дивовижні властивості малюнків Марії Поліщук. Марія, коли взнала, чому такий інтерес до її малюнків, просила жінок, якщо син у них народиться, називати Васильком. Народили в ті роки жінки в околицях Ярополя таку силу-силенну Василів, що потім через вісімнадцять років, коли призов почався, у військкоматі за голову хапалися: що не хлопець – то Василь.

Тут, читачі мої кохані, мушу застерегти вас, що я особисто не дуже вірю в антинаукові побрехеньки Вірки-солдатки. В тому, що це не так, переконують мене два фундаментальні факти.

Перший. Ну, якби її малюнки були справді такими чудодійними – невже ж би в самої Марії не народилася дитина?

І другий. Прочув про такі, сказати б, партеногенетичні^[5] властивості Маріїних малюнків наш громадський діяч, персональний пенсіонер С. О. Набатов. Самотужки приїхав у Рябий Хутір, розшукав Марію й випрохав у неї малюнок – не для себе, звісно, бо сам С. О. Набатов суворо дотримувався всіх норм моралі, а для дочки улюбленої, яка вже трьох чоловіків поміняла, а дитини не мала, і навіть сам київський професор Олександр Юдимович Лур'є нічого вдіяти не міг; сумний факт цей був вельми для С. О. Набатової прикрий, бо на цьому кінчалась славна династія Набатових й не було кому передавати естафету поколінь. Отож, хоч як боровся С. О. Набатов з усіма забобонами серед відсталих верств населення, але ж вирішив цього разу перевірити – а ну ж як не брешуть кляті баби з Рябого Хутора? У Марії якраз під той момент не було свіжих малюнків. Тоді С. О. Набатов вициганив один з тих, ще довоєнних малюнків, які

знайшов Комсомолец на згарищі. І про цей дивний факт стало відомо С. О. Набатову. Малюнок йому не сподобався – мазанина якась примітивна, безсюжетна – не те що картини Айвазовського чи Галактіонова-Хмари. Приїхавши додому, одразу вирішив перевірити протипожежні властивості цього малюнка. Обережно відрізав ножицями від малюнка, який начебто не згорів у вогні, клаптик пожовклого паперу й підніс сірника. Папір одразу преспокійнісінько загорівся – так що лишилася в руці С. О. Набатова скоцюрблена смужка попелу. Звісно, зміркував собі, зітхаючи, С. О. Набатов, собачого лайна це варте. Одначе, про всяк випадок, малюнок помістив у кімнаті дочки – вона саме вчетверте заміж вийшла; кинув його під матрац. Пусте! Нічого з цього не вийшло.

Так переконливо було розвінчано міф про Маріїні малюнки.

Та все ж ними зацікавились у Ярополі – не біологічними, а художніми їхніми якостями. Спало на думку одному мистецтвознавцеві – хлопцю молодому й завзятому – влаштувати в Ярополі виставку малюнків Марії Поліщук, хоч дехто – навіть і той же самий С. О. Набатов – нашіптували хлопцеві, що нічого в тих малюнках нема вартісного, художнього, навпаки, лише саме спотворення й деформація реально існуючого світу і що, мовляв, у жодному зоопарку в світі ви не побачите зеленого лева з червоними очима. Та не послухався їх хлопець, і виставку було відкрито.

І тут притрапилась така okazія. Валерій Орлик зробив передачу по телебаченню про малюнки Марії Поліщук та про її долю. Передача ця транслювалася по системі Інтербачення та Євробачення – і мільйони людей уздріли у кольорі малюнки Марії Поліщук, і у багатьох з них сльози з'явилися в очах, невідомо від чого – чи від радості, чи від чистого смутку; також побачив цю передачу колишній поліцай Прокіп Коробка, котрий жив собі в німецькому місті Рессельгаймі, де працював складальником на заводах "Опель", що належали фірмі "Дженерал моторс". Наче хтось ударив ножом в серце Прокопа Коробки, коли побачив він постарілу Марію, яку давно вважав мертвою, почув її голос, глянув на її малюнки, угледів нові гарні будинки в Рябому Хуторі, в яких стояли телевізори, електрорадіоли й магнітофони. Згадав Прокіп Коробка свій патефон, яким пишався незмірно, згадав ту' ніч, коли стояв він на колінах перед Марією, – і вийшов до найближчої аптеки, купив дві конвалюти снодійних таблеток люмінексу й, повернувшись під дрібним німецьким дощем в свою кімнату, проковтнув сорок пігулок нараз. Так фірма "Опель" втратила складальника, який закручував гайки розміром 13 мм на задньому мості легкових автомобілів марки "рекорд-II".

Мільйони людей побачили чисті малюнки Марії Поліщук – і слава художниці далеко розкотилася за межами нашого краю, На величезній міжнародній паризькій виставці "наївного малярства", де також було організовано ретроспективний перегляд картин митника Руссо й лемка Никифора з Криніци, Марія Поліщук була удостоєна Великого Призу – золотого лева зі смарагдовими зеленими очима. Також і в нас у Ярополі вона була увінчана золотою медаллю Григорія Сковороди. Після всіх цих подій її малюнки неймовірно підскочили в ціні. Аматори малярства й колекціонери, а подеколи й просто спритні ділки й епекулянти кинулися в Рябий Хутір – і ну давай ходити по хатах, скуповувати малюнки Марії Поліщук. Та майже ніхто малюнків тих не

продав ні за які гроші, а Вірка-солдатка, яка вже мала трьох дітей, – білявого, чорнявого й рудого, – так навіть вигнала непроханих гостей. Жовтий птах Марії Поліщук висів у неї в рамці з-під ікони в позолочених ризах, у кутку, прибраний рушниками. Навіть С. О. Набатов – і той нарешті визнав Марію Поліщук після того, як прочитав у центральних газетах про її нагородження. Згадав, що має унікальний малюнок Марії, почав шукати під ліжком, під сервантом, на антресолях – все дарма. Виявляється, викинула укохана донька С. О. Набатова той малюнок на смітник разом з іншим мотлохом.

А Марії давалися взнаки старі рани – вона тепер ходила, спираючись на милицю. Важко їй було води взимку від зледенілої криниці принести, дров нарубати, корову вранці видіти. А скільки клопоту Марія мала з гостями. Леле, звідки тільки вони не приїжджали! Майже всі зарібки Маріїні йшли тепер на приймання гостей, надто ж отих бородатих кіношників у замшевих куртках, які безперервно знімали в Рябому Хуторі свої фільми й примушували Марію раз у раз повторювати історію свого життя.

Через це деяким впливовим нашим городянам, а передовсім А. В. Микитасеві, спала на думку ось така гуманна ідея: оселити Марію в Ярополі, у великому культурному центрі, де життя кипить, де повсякчас відбуваються якісь визначні мистецькі події – от хоч би недавно відкрита виставка творів Д. В. Смаглія – члена Яропільського відділення Художнього фонду. А для цього надати народній художниці Марії Поліщук, лауреату багатьох премій, члену Спілки художників, двокімнатну окрему квартиру для плідної творчої праці й для полегшення побутових умов її самотнього життя.

Намовили-таки Марію переїхати до Ярополя: мовляв, там і ліфт, і центральне опалення, й гаряча вода цілодобово, й сміттепровід, й магазини продуктів поруч, і поліклініка Худфонду, де гарні лікарі й кабшет фізметодів лікування. Словом, погодилася Марія. І справді – дуже гарну квартиру дали їй на новому житловому масиві – так званих Яропільських Вишеньках: у великій кімнаті влаштувала собі Марія майстерню, а в меншій кімнаті спала. Тільки от ніяк не могла звикнути Марія до нашого міста. Скільки разів блукала вона поміж будинків стандартних житлового масиву, не можучи знайти свого дому, так що доводилося їй звертатися за допомогою до перехожих. До помешкання свого також не могла Марія при звичаїтись. Через те, коли отримала гроші за серію нових малюнків, покликала майстрів і звеліла їм вікно велике в спальні замурувати, залишити маленьке, як у хаті селянській, і ще звеліла під посеред кімнати поставити велику, щоб можна було на ній лежати, старі рани вигрівати. В під вмонтували електрокалорифер з терморегулятором. Квартиру встелила доріжками домотканими, на ліжку поклала гору подушок у наволочках вишиваних, а над ліжком у великій рамці повісила фотомонтаж, де все її життя документально змістилося: ось дівчинка вона ще маленька разом з татом, мамою й двома братами – на тлі лебедів і білої альтанки, намальованої на полотні; ось шлюбне її фото разом з Комсомольцем – чоловік її прихилив голову до неї, а сам вдягнутий у бавовняно-паперовий піджачок з трьома значками на лацкані – МОДРу, Тсоавіахіму й КІМівським

прапорцем; ось вони вже втрюх – перед самою війною, а у Василька такий переляканий вигляд, бо фотограф сказав йому, що з апарата вилетить пташка, й Василько напружено чекав, коли ж вона вилетить, а коли зрозумів, що його обманули, то гірко заплакав; ось група партизанів, а серед них – Комсомолец зі старою трюхлінійкою, всі хлопці в смушкових шапках зі стрічками навскіс, худі і висхлі, як трава у жовтні; ось Марія перед новою своєю хатою, що збудували їй односельці, якась вона розгублена й зніяковіла; ось відкриття пам'ятника Комсомольцю – він стоїть на постаменті, сором'язливий і молодий, посміхається, мовби не було війни, мовби й не горів зовсім Рябий Хутір, а біля підніжжя пам'ятника, серед жінок, які плачуть, – Марія, з темним, змореним видом, змарніла й стара. Ось Марія поруч з Головою Президії Верховної Ради УРСР, ось вона в Парижі – розмовляє з президентом Франції. Все її життя вмістилося під склом в одній рамці на п'ятнадцяти аркушиках фотографічного паперу.

Одного яропільського ранку, коли сніг падав й одразу чорнів під ногами перехожих й колесами автомобілів, пригадала Марія, як вилітали з дверей церкви мільйони білих метеликів, залишаючи по собі золотавий пил і ніжний шурхіт, мовби хтось шовком шелестів. Зібрала свої пожитки у валізку фанерну, фарбовану в сірий колір, фотомонтаж зі стіни й малюнки туди поклала, й, накульгуючи, подалася на автобусну станцію. Приїхала в Рябий Хутір, відчинила двері своєї хати і довго стояла перед порогом, хоч ніякі білі метелики з хати не вилітали. Назавжди повернулася Марія Поліщук до Рябого Хутора – і з того часу вже нікуди не виїжджає з села. Малює собі малюнки, лається, буває, з Віркою-солдаткою, в якої тепер вже вісім лоботрясів росте, порастає на городі й ходить до пам'ятника Комсомольцю – квіти поливати.

Кажуть, що одного разу бачили, як Марія саджала в землю сизе перо голубине. Тільки ніхто не зрозумів, навіщо це їй.

Сказання сьоме, в котрому автор оповідає про експеримент професора Скуратова, об'єктом якого став Лаврін Червінка, та знайомить читача з деякими історичними особистостями, поміж котрих бачимо Івана Богуна, Григора Гамалію, Бонавентуру Шпака, Барнабаса Швидницького та отця Яна Пшиємського – голову духовного суду яропільської капітули.

Хе-хе-хе, як мовить у таких випадках Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Художнього фонду. Цікаво, а що б ви сказали, коли б котромусь з ваших знайомих стукнуло кілька сотень років від дня народження? Що б ви йому, наприклад, подарували, читачі мої, сповнені чеснот всіляких? Бурштинові запонки, модну шовкову краватку, еластичні шкарпетки, шкіряний жовтий портфель з безліччю відділень та закутків, ніби у старому готелі, або адрес у сап'яновій палітурці, прикрашений триповерховими підписами – вершинами каліграфічної абсурдності й пихатого

графологічного несмаку?

Так от, друзі мої скептичні. Я сьогодні не схильний до жартів. Хочу правдиво і щиро розповісти про одного з найстаріших жителів міста нашого Ярополя. Ви вже, певно, здогадалися, що йтиметься про Лавріна Червінку. Саме про нього хочу поінформувати вас, бо загалом людина він надзвичайно скромна – іменини, скажімо, влаштовує раз чи двічі на століття, до того ж нікого на ті геронтологічні свята не запрошує.

Насамперед хочу змалювати вам його зримий портрет, бо як-не-як, а навіть найліпша фотокартка неспроможна передати усієї чарівності та невимушеної безпосередності оригіналу. А подоби́зна його така: має дві ноги й дві руки, зросту не великого й не малого, об одній голові і ходить, навперемінно ноги переставляючи; а обличчя має таке: двоє очей, розміщених, як годиться, під чолом, а між ними ніс – не довгий і не короткий, попід носом вуса, а під вусами – рот. Уся ця композиція підборіддям завершується, а голова достойно на шиї тримається, як і личить цьому важливому верховному органу – мати підтрим у вигляді хребців та м'язів. Коли спить Лаврін Червінка, то хропе, коли ж бодрствує, то або відпочиває, або працює. Відпочиває звісно як – дивиться телевизор чи "Життя святих" на ніч читає (ця родима пляма у нього ще з часів феодалізму лишилася).

А хобі у Лавріна Червінки таке: він реєструє погоду міста Ярополя. Не тільки веде реєстраційні книги погоди, котрі завше у нього в зразковому стані з погляду як технічно-наукової досконалості, так і відсутності чорнильних ляпок та іншої канцелярської брудизни, але й на власну руку провадить фенологічні спостереження – себто щонайменші порухи природи нашої неосяжної відмічає. Спитайте його: чим славний був рік, скажімо, 1669-й —примружить очі (а пам'ять у нього досконала, подиву гідна) й одіпре: у році тому в місяці березні велике потепління було, через що дерева листям молодим, яро-зеленим завчасно закучерявились, але на свята великодні страшний мороз ударив, лиха значного деревам накоївши. А, к приміру, рік 1709-й чим Лавріну Червінці запам'ятався? Велика мишина напасть того року Яропіль спіткала: наплодилося сірої миШви видимо-невидимо, йшли миші смердючою юрмою просто через місто, добрих горожан наполохавши, все їстівне нищачи. А рік 1816-й? Небаченої хурделиці то був рік, коли багато звіра дикого в лісах наших загинуло, вовків зсібно ж та зайців... А 1913 рік знаменний для Лавріна Червінки архіцікавим атмосферним станом, супутником посухи, коли й місяць-серпокрил, і зорі, й інші явища на небі – все вкрилося туманом червоним: видиво напрочуд красиве й таємниче. Я так собі міркую, читачі мої науково шдкуті, що якби всі Книги Природи, списані Лавріном Червінкою, видати належним чином та з ілюстраціями у вигляді старовинних гравюр, то мали б ми працю виняткової ваги, порівняти яку можна було б хіба що з Дарвіновим "Походженням видів"...

Отакий він, наш Лаврін Червінка. Звісно, кожен з вас розуміє, що людина, яка прожила стільки років і збирається ще стільки ж прожити, являє певний інтерес із погляду медицини. У цьому відношенні Лаврін Червінка чоловік теж непересічний; помітний слід своєї могутньої індивідуальності залишив він в історії сучасної медицини.

Одного разу приїхала до нього спеціальна експедиція Інституту геронтології Академії медичних наук: два доктори наук, п'ять кандидатів, лаборанти й препаратори. Привезли з собою приладдя: фотоелектрокалориметр, апарат Варбурга, камери Горяєва, піпетки, колби та інший усякий дріб'язок, потрібний для поглиблених наукових досліджень. Почали, звісно, Лавріна Червінку розпитувать: мовляв, так і отак, поділіться, громадянине хороший, вашим досвідом довгожиття – може, травичку знаєте якусь особливу абощо? Ні, каже, ніякої трави такої не знаю, даруйте, громадяни лікарі, старому, коли щось не теє... Ну добре, кажуть геронтологи, а може, ви не п'єте горілки, з якої причини зійшло на вас довголіття? П'ю, каже Лаврін Червінка, її, громадяни, цю гидоту, гріх брехати, п'ю... Ну добре, кажуть тоді знетерпілі науковці, а може, сала ви не їсте, в якому, як відомо, багато стеаринової кислоти та холестерину? Скрушно розводить руками Червінка, зітхає: їм, каже, люблю сало це вредне, особливо коли з часником та під чарку... Ну, добре, кажуть тоді дослідники-вчені, може, ви не курите, громадянине? І на це мудре їхнє запитання відповідає наш герой у тому смислі, що курить він так приблизно років із 290– тільки колись люльку смоктав, а тепер перейшов на цигарки "Біломорканал". І по всяких інших лініях доскіпливо розпитували його борці за довголіття – і всюди діставали вичерпну відповідь, яка мала велике як теоретичне, так і практичне значення для нашої медицини. Потім сантиметром обміряли Лавріна Червінку, спеціальними дзеркалами просвітили, де треба, простукали, прослухали і встановили, що серце має він ліворуч од серединної лінії організму, а печінку – праворуч. Серце помалу собі човга, а печінка помалу виробляє потрібні Лавріну Червінці ферменти... На підставі своїх досліджень медики видали велику монографію, друковану в Будапешті на крейдяному папері, з кольоровими ілюстраціями: "Підсумки праць комплексної експедиції по вивченню організму довгожителя Л. Ч. (себто Лавріна Червінки. – *Прим. автора*) з погляду лугово-кислотної рівноваги та наднирково-гіпофізарної гормональної протидії" – раджу кожному, охочому до знання, книгу цю прочитати.

Але навіть і нам, людям, котрі не мають жодної медичної освіти, ясні джерела довголіття Лавріна Червінки: вистачить для цього хай навіть побіжно зазнайомитись в його style of life, як кажуть американці, тобто способом буття.

Живе Червінка на вулиці Космонавтів – колись це була околиця міста, так званий Волинський шлях, а тепер майже в самому центрі Ярополя опинилася його садиба; мешкає у будиночку маленькому, збудованому, ще коли Лаврін Червінка тільки Києво-Могилянську академію скінчив: старенький будиночок, але затишний, зручний, чотири колони його підпирають і чавунна табличка збоку від дверей:

"ПАМ'ЯТНИК АРХІТЕКТУРИ.

ОХОРОНЯЄТЬСЯ ЗАКОНОМ"

Кімнатки невеличенькі, теплі, стеля майже як у сучасних приміщеннях – невисока, а стіни шпалерами гарними обклеєні (у 1912 році замовляв у купця Царьова) – синій виноград і червоне листя із золотом, тиснені на цупкому папері. А в залі – на почесному місці, в рамці дубовій висить, сказати б по-сучасному, випускна фотографія

дипломників Києво-Могилянської академії, а на ті часи це була гравюра чистоти ліній незрівнянної.

Ось бачимо Лавріна Червінку з товаришами його вірними – тут і рудий Бонавентура Шпак, і тихий Йосафат Гуторович, котрий потім загинув у Мальборку, і велетенської сили та спритності Барнабас Швидницький, і мудрий філософ Софроніус Жаба, котрий став потім доктором Болонського університету. Вони стоять на першому плані у кунтушах, підперезаних пасами міцними, зверху киреї, накинуті на їхні дужі плечі, погляди сміливі – куди ж вони дивляться, хлопці 1697 року, поміж яких втулився підтоптаний трохи, але ще хвацький Лаврін Червінка? Куди спрямовані їхні погляди? Бачимо скелю непорушну, кам'яну твердь, об яку б'ються хвилі, – "non praevallebunt" викарбувано на скелі цій, – НЕ ЗДОЛАЮТЬ. Бачимо якір важкий, що на ньому міцно тримається земля наша та небо – "non movebunt" накреслено на тому якорі, – НЕ ЗРУШАТЬ. Бачимо ми вогонь великий-емблему всеогріваючої любові до вітчизни милої – та людину, що руки простягла до цього вогню, на якому написано: "non exingvunt", – НЕ ЗГАСЯТЬ.

Меблі дуже прості в кімнатах Лавріна Червінки, старі, темні. Термометри на стінах та барометр старовинний шкіперський, голландський, подарований професором Миколою Сидоровичем Холодним, котрий придбав цей раритет на лондонському аукціоні, куди потрапив під час наукової конференції, влаштованої Королівським товариством. Книжок старих герой наш майже не держить, так що не сподівайтеся пожитися у нього якоюсь букіністикою. Тримає головню довідники з садівництва.

Але до чого вся оповідка моя хилиться? А до того, друзі, що життя веде Лаврін Червінка спокійне, раз і назавжди усталене; з життя його видалена усяка нервовість та поспіх – тобто невід'ємні майже елементи нашого неспокійного світу; всяка рухливість, шарпанина, суєта, багатослів'я, гомін механічний, дзенькіт, шарварок, балаган, брязкіт, джазовий вереск, хрип, свист, артилерійська канонада, зойки поранених, гавкотня, дитячий рев, стукіт у двері, виття моторів, регіт, дзвін пожежників, цокіт копит, любовні зітхання, постріли – усього цього позбувся Лаврін Червінка багацько років тому в найрадикальніший спосіб: він оглух. І хоча має найновішу модель слухового апарата, користується ним у дуже особливих випадках. Самі помізкуйте: на якого біса Лаврінові Червінці слух здався? Хобі в нього самі знаєте яке: виходить помалу надвір вранці, зіщулившись, та й дивиться, що із сонцем червоним коїться: чи встало з-за овиду, а чи забарилося? Що з птахами діється – чи стрибають весело з гілки на гілку, чи у вирій подалися? Що з хмарами трапилось за ніч – чи лежать на небі, мов галушки, а чи вітер їх проковтнув ненаситний?

Отак і жили б ми, браття, не знаючи, властиво, нічого про скромного і непримітного старця нашого Лавріна Червінку, котрий тихо тягнув тягар свого сумирного життя, нікому не стаючи на заваді, коли б не зловісний, пам'ятний усім старим яропільцям приїзд професора Скуратова – далекого "родича тих Скуратових, недалеко від яких стояв і наш дім. Професор взагалі й на професора не був схожий – ходив у джинсах, грав у футбол з хлопцями, по кілька разів перепливав Богунку та

залицявся до дівчат на танцюльках. Бо професор Скуратов був у 11,4 раза молодший за Лавріна Червінку; виспортуваний, гречний, але з холодним, зверхнім поглядом, ніби людина, яка про інших людей знає щось таке, чого вони й гамі не відають. Як почув професор Скуратов про яропільського нікому не відомого довгожителю, у той же день навідався до нього, познайомився. На честь такої події Лаврін Червінка навіть апарат слуховий увімкнув, а Скуратов запропонував старцеві, попередньо його люб'язними манерами причарувавши, чи іншим якимось робом – того я не знаю, отой експеримент похмурий, котрий нас так усіх приголомшив і котрий мав, треба щиро визнати, дуже позитивні наслідки для розвитку психологічної науки. Мені не відомо, чим спокусив молодий диявол у джинсах старого янгола, але, завжди далекий від усяких новочасних, новомодних віянь, старець погодився на цей експеримент.

Тоді професор Скуратов сів у машину й кудись повіявся з Ярополя днів на три. Повернувся він з апаратурою – різним причандаллям не зрозумілого нам призначення. На експеримент професор Скуратов запросив кілька вибраних представників яропільської громади, з-посеред яких був я, через що все, що ви далі почуєте, є донесення самовидця, який все бачив на власні очі, і де завгодно, під будь-якою присягою я підтверджую мої понижчі слова.

Ми зібралися у невеличкій залі в помешканні Лавріна Червінки (було нас п'ятеро), і насамперед професор Скуратов виголосив коротке слово, в якому визначив цілі й методи експерименту. Виявилось, що професор Скуратов завідує лабораторією моделювання психічних процесів у Київському інституті кібернетики. В результаті напружених шукань професорові Скуратову вдалося розробити метод відтворення за допомогою спеціальної апаратури тих картин і образів, що будь-коли в минулому зафіксувалися на РНК головного мозку людини; я не вдаватимуся в подробиці цієї вельми складної методики, бо, каюся, забув оті всі електрофізіологічні та біохімічні деталі, що їх нам намагався витлумачити професор Скуратов; та справа, зрештою, не в тім – з методикою професора Скуратова кожен з вас може познайомитися, якщо перегляне уважно комплект київського журналу "Кібернетика". Головна річ у принципі. Відкриття професора Скуратова довело, що вся інформація, – незалежно від її змісту і значення для пацієнта, – надходячи до мозку людини, записується на РНК, мов на магнітофонній стрічці, й уся справа полягає лише в тому, щоб розшифрувати цей запис. Гадаю, що ясніше й не скажеш. Ну от. Світло у тій залі притемнили, настрій у нас був не скажу щоб пригнічений, але якийсь незвичний, урочисто-тривожний. Світила маленька лампочка на столі, де стояла апаратура Скуратова, та ще блимали якісь червоні індикатори на пульті керування; зрештою, коли почався експеримент, професор вимкнув цю лампу, і морок охопив нас. Але передовсім професор Скуратов надягнув на голову нашого героя шолом, схожий на шолом космонавтів, від якого бігли різноколірні дротинки до підсилювачів. З'явився звук – таке собі гідке виття, мовби настроювали радіоапаратуру. Скуратов покрутив щось на пульті, й виття зникло.

– Все готове, – сказав Скуратов. – Починаємо експеримент. Прошу зберігати тишу хоч би там що.

Спочатку було темно, ми сиділи затамувавши подих, але нічого не бачили, лише чули, як гуде стиха апаратура. Та раптом трохи розвиднілося, мовби світанок над снігами піднявся, голубе й прозоре світло, дорога засніжена – здавалось, ступи крок – і сніг захрумтить під ногою. Апаратура професора Скуратова не проектувала зримі образи на плаский екран – ні, вони виникали поруч з нами, ми самі мовби опинилися серед спогадів Лавріна Червінки, стереоскопічно-об'ємних і водночас нематеріальних: дивне почуття учуднення, ніби ти потрапив в ріку Часу, занурився в її темні води, блукаєш у світі тіней, серед яких бачиш самого себе і своє дитинство, котрим керує професор Скуратов. З'явилося жіноче обличчя – й ті очі були очима Лавріна Червінки, бо то були очі його матінки; потім дерева у цвітінні, ще якісь незнані обличчя, пасіка – бджоли, мов золоті сні, прогули над нами, й ми вийшли у степ. Леле, що то був за степ! Які трави шелестіли в ньому, якби ви тільки бачили, друзі мої землелюбні! Ріки древні несли свої струмені чисті, повні рибою, крізь глибоководдя, обмілини та пороги туди, де в плавнях, у рясці птаство держави свої заснувало; а в байраках та долинах коні скачуть – чи здичавілі татарські, із степовими гарячими очима, чи, може, хазяїн їхній – козак необачний – голову свою поклав на диких полях? Аж бачимо нову картину: сунуть на нас вершники – і нема їм числа; й небо чорне – горять села під Старокостянтиновом; риплять вози, йде воїнство піше із самопалами на плечах; імлистий трохи образ, розмитий, бо, як пояснив Скуратов, у старечих клітинах мозку Лавріна Червінки певна частина РНК піддалася саморуйнації. Аж ось із безладдя лик грізний проглянув, і завмерли наші серця: у червоній шапці з двома перами від павлина, у підбитій соболиним хутром киреї, теж червоній, гаптованій золотом, похмуро глянув гетьман Богдан Хмельницький; на горішніх його повіках міхурчики важкі набрякли – від недосипу; кинув на Лавріна Червінку гетьман Важкий погляд і конем ледве на бідного довгожителя не наїхав.

– А ти, мосцьпане, чом не пристав до армії моєї? – питає гетьман. – Чи не шкода тобі народу нашого, чи не бачиш, скільки крові невинної християнської вороги пролили?

– Шкода, пане гетьмане, – чемно відповідає Лаврін.

Гетьман відпустив трохи повідці, й кінь став навдибки. Потім важко гупнувся передніми копитами на землю.

– А якщо тобі шкода, то в похід чом з нами не йдеш? – питає гетьман.

– Е, пане гетьмане, – скромненько вклоняється Лаврін Червінка. – Я – людина маленька. Мені треба бути обережним, бо не дай боже якась куля дурна свисне – і хто згадає Лавріна Червінку? Га? Ні, пане гетьмане, моя хата скраю. Моє діло – погоду записувати.

Гнівом налилося обличчя гетьмана, та нічого він не сказав, а стьобнув коня свого люто й подався далі, туди, де небо чорне... Яке нещастя, подумали ми, що нема з нами кіноапарата чи хоча б фотокамери, але згодом професор Скуратов пояснив, що все одно нічого б на плівці не зосталося, бо природа цих тіней минувшини не квантова, а якась інша, нам, старим, незрозуміла.

І тут бачимо, ще не передихнувши від одного змертвіння, місто наше преславне,

Яропіль наш любий; гай-гай, снігами весь занесений, а там, де нікі станція спостереження за космічними орбітальними станціями, – там якраз костюол домініканський: гранчастий готик, мури сірого граніту, по карнизах та стрільницях білі снігові лінії конструкцію його присмеркову креслять. А на льодяній поверхні Богунки козацтво змерзле чогось там вовтузиться. Що тут діється? Б'ють ломами кригу, де тонша, де синюватими плямами з-під снігу проглядає, вирубують ополонки; на тії ополонки кладуть ломаччя та соломою його притрушують, чудернацькі ніби копиці ставлять. До чого все це? А поміж козаками ходить ще молодий, із завзятим обличчям, смаглошкірий полковник – і мороз чи хвиляна його натура на вилицях білі обліки позоставили, гризе нетерпляче обмерзлий вус, козакам наказує, щоб з роботою квапилися... Сніг замітає дивні "копиці"... Здогадка раптом примушує серце моє стиснутися... Невже це він? А з Волинського шляху вже чути брязкіт зброї та іржання коней. То драгунія пана Тишкевича скаче! Славна драгунія – сталь і крила, честь і слава, гордість Речі Посполитої. Міцні, сміливі лицарі, до воєнної роботи при звичаєні. Ось і зараз – бачать вони на тому боці Богунки цих ребеліантів – козацтво українське – і витягують рум'яні зморожені драгуни з піхов важкі палаші; гей-гей, до бою! Вперед! Хай веде нас свята Марія! І, пришвидшуючи біг, кинулась залізна драгунія пана Тишкевича з гори додолу, туди, де біля копиць козацькі коні легкі крутяться; страшний був той лет – навіть мені, людині, яка бачила танкові атаки, стало моторошно: ось ближче, ближче, хрипко дихають коні, пара рветься у морозяне повітря – і раптом пострілом, зойком, звуком, страшним і нестямним, мовби впало щось важке, із скла зроблене, та навпіл переломилося – озвалася Богунка: то луснула крига під важкою драгунією пана Тишкевича; в ополонках борсаються жовніри в блискучих панцирах – і нема їм порятунку й не буде... Ковтають гірку холодну воду коні, кричать людськими голосами, – їм теж немає рятунку. А з гори, із засідки, вилітає козака кавалерія, і попереду летить той молодий полковник, котрого бачили ми на річці, так, це він, я не маю тепер жодного сумніву: це полковник Богун, а річка наша ще не зветься Богункою, а прозивається Холодицею – й тільки після цього бою люди наречуть її Богункою... Пан Тишкевич хапається червоними мокрими руками за край ополонки, але обламається під ним крига, і він пірнає у підводне царство, у темряву вічну, звідки нема вороття, й жодного з драгунів уже не видно на березі, бо року того не було на цій землі милосердя межі народами людськими...

Ми сидимо незрушно в домі Лавріна Червінки, й тягар на наші плечі впав великий – тягар історії, й не можемо ми ворухнутися... Треба було тоді стати, припинити той сеанс братовбивства, той найжорстокіший допит перестарілого нашого земляка Лавріна Червінки, та, на нещастя, ніхто з нас не знайшов сили на це... А професор Скуратов, мов його ніщо не обходить, поглядає з цікавістю на зображення, але й не забуває за апаратурою стежити, підсилювачі регулювати... Треба було припинити... Та хіба ж хтось знав, які картини ми далі побачимо, хіба відали ми – які таємниці увібрала в себе душа лагідного Лавріна Червінки?

А між тим на багато років уперед ми стрибнули, у початки освіченого XVIII

століття, через нескінченні картини погоди, яку чесно споглядав Лаврін Червінка, та поминаючи зображення якоїсь жінки – всі натуралістичні картини професор Скуратов повимикав, як справжній джентльмен. І от нарешті бачу я Лавріна Червінку в якомусь колі, з-посеред якихось людей... Стривайте: адже це його колишні товариші по академії – Бонавентура Шпак та Барнабас Швидницький, а з ними якийсь молодий козак у синьому, подертому на ліктях жупані: високе чоло його, русяві вуса й усмішка дитинна здалися мені знайомими... Чуємо голос козака того: "Вислав мене до вас полковник фастівський Семен Палій. Чи ви чули, що край наш вогнем повстання охоплений проти шляхти та поміщиків?"

Боже мій, невже це він? Але ж чому Лаврін Червінка нікому ніколи не казав про свої зустрічі з ним? "Чи згодні ви, брати мої, понести слово правди народу нашому, котрий у ярмі панському, під унією дичавіє, забуваючи про свої колишні вольності та високу освіченість свою втрачаючи. Пани знущаються з нас, вільних селян закріпачують, віру нашу зневажають. А тих, хто повстає проти шляхти, винищують, жінок і дівчат наших безчестять, а тим, кого не вбивають, щоб було кому на ланах працювати, – тим вухо ліве відрізають. Позначено вже тим страшним тавром сімдесят тисяч братів наших. Отож питаю я вас: чи пристаєте ви до Палія? Чи згодні ви повстання проти панів готувати в Ярополі та селах поблизьких? Чи підете ви з нами туди, куди поведе нас полковник Палій? Чи згодні ви на те, щоб краще смерть прийняти, ніж у безчесті жити? Чи сповна ви розумієте, на який шлях небезпечний стаєте? Чи даєте клятву вірності побратимству нашому?"

Відповідають згідно усі троє – Бонавентура Шпак, Барнабас Швидницький та Лаврін Червінка: "Присягаємо. Присягаємо. Присягаємо".

Хто б міг подумати, що поталанить нам побувати при події цій історичній, щодо якої різні існують версії через обмеженість достовірних джерел. А цей козак молодий... Впізнав я його...

Та зникає обличчя віщуна русявого, у променях сонця, згасає – і перед нами постає інша подоба: в чорній сутані, худий, натхненний, з невеличкою чорною борідкою, з очима, в яких ніч стоїть, дивиться на нас допитливо і гостро отець єзуїт Ян Пшиємський – голова духовного суду яропільської капітули: темно у підвалі домініканського костюлу, а зверху ще гнітить нас сумна мелодія "Te deum". Ворушачи тонкими пальцями, які, здається, можна запалити, мов свічки, Ян Пшиємський починає своє казання, а ми мову ту покірливо слухаємо, ми – і благочесний наш Лаврін Червінка, бо то він сидить навпроти отця єзуїта.

"Дійшов до нас погомін, – мовить отець Пшиємський, – що пан Червінка cum assistentia[6] і трьох незнаних ближче осіб вступив у злочинний зв'язок із самим сатаною, займаючись ночами чаклунством та іншими диявольськими фортелями. Primus testis nobilis[7] Ганна Холявська доносить нам, що бачила, як пан Червінка та неznані ближче особи вночі, при світлі свічок, полум'ям униз поставлених, incantaciones – тобто заклинання промовляли, а потім, перетворившись на літавців, над Ярополем кружляли. А з ними літав ребеліант відомий, поплічник зрадника Палія,

який хлопство на бунт підмовляє. Бачили свідки наші, як ребеліант той шаблею над Ярополем вимахував й слова богопротивні й підбурюючі виголошував проти шляхти добродісної. Хочу я пригадати панові Червінці, що невмирущої пам'яті папа Інокентій VIII у буллі своїй "Summis desiderantes" поклав на наші плечі богопотрібний обов'язок винищувати вогнем чаклунство та чарівництво во славу матері нашої святої, єдиної римської церкви. Хочу я також нагадати панові Червінці, що у зведенні законів церкви нашої богонатхненної, зібраних преподобним Якобом Шпренгером, у його знаменитому "Malleus maleficarum" приповіджено, аби вогняним тортурам піддавати чорнокнижників та чаклунів, які ступили на згубний шлях зносин з дияволом, аби довідатися, хто допомагає їм у цьому злочинному ремеслі".

Цегляними сходинками ступають вони ще нижче, у той потаємний сутерен, освітлений червоним полум'ям, де іржаві блоки на гачках почеплені, а у вогні розпечені залізні дротики біло світяться. Коло вогню кат весело гризе кістку, час од часу запиваючи смаженю добрим подільським вином. Ян Пшиємський та Лаврін Червінка повертаються у келію отця єзуїта, сідають на дубові лави, і розмова їхня точиться далі.

"Ми могли б одразу зачати святе наше діло, згідно зі статтею двадцять другою Магдебурзького права, котра велить нам, не гаючись, провести звинуваченого крізь вогонь і воду, – мовить далі отець Пшиємський. – Але стосовно пана Червінки має наш магістрат вельми зичливу опінію. Тому, не хотючи піддавати тіло панове і душу тортурам, хоч велику призру на пана маємо, і вірячи, що ви есте добрим християнином і добрим сином матері нашої Речі Посполитої, ми, з допущення божеського, обмежившись *libera confessata*, тобто допитом без тортур, маємо намір пана Червінку звільнити".

Радість пише свої непевні знаки на обличчі Лавріна Червінки, та завчасно. Бо тихо ворухить пальцями отець Пшиємський.

"Але пан Червінка мусить довести, що гідний він нашого зауфання, тобто довір'я нашого. Він мусить освідомити нас: хто його спокусив, хто штовхнув його на шлях схизми? Хто отой Паліїв поплічник? Коли і задля якої мети зайшов він до Ярополя? Де переховується? Які слова сатанинські казав він панові Червінці? Хто з яропільців, відомих пану Червінці, вступив з цим ребеліантом у зговір злочинний? Мусить пан Червінка, аби переконати нас у чесних своїх намірах, підписати отсей пакт, кров'ю власною його скріпивши".

Отець Пшиємський подав Лаврінові Червінці аркуш, і читає наш герой, тремтячими руками держачи цей папір, отаке:

"*Pactum in praetorio Jaropoliensi, Sabbatho ante festum Sancti Jacobi Apostol proxima , anno 1703:*

"Дня сього, я, міщанин міста Ярополя Лаврін Червінка, перед лицем господа бога всемогутнього, єдиного як для римсько-католицької, так і для греко-руської та греко-католицької церкви, присягаю кров'ю своєю і навіки-віків, що, бажаючи сили свої докласти в боротьбі з сатанинськими помислами та ребелією, яко християнин вірний,

сьогодні та *in futurum*[\[8\]](#) і буду сповіщати отців церкви святої католицької про всі вчинки, які можуть зашкодити великому вченню християнському, державі нашій та маєстатові королівському, вчинені різними свавільниками, і складу реєстр оних осіб, згідно з своїм розумінням. Якщо ж присяги сеї я, Лаврін Червінка, не дотримаю, хай скараний буду я на *confessata corporalis*[\[9\]](#), виконані през ката нашого міського, майстра Кшижановського, після чого на горло хай буду скараний. Amen".

Як би мені хотілося отут скінчити історію цю смутну, доблесні читачі мої! Та не можу поставити я на цьому місці рятівну крапку, бо поклав собі все вам повідати, що побачив я в часі того нелюдського експерименту, попровадженого професором Скуратовим.

Мовить далі отець Ян Пшиємський голосом тихим, майже голубиним: "Роблячи *communicatio conclusio*[\[10\]](#), кажу, що ступає сьогодні пан Червінка на дорогу слави та звитяги... Се дорога великих чеснот, бо се дорога боротьби за істину господню. Хай позбудеться пан Червінка тих гризот совісті або сумління, котрі можуть заввидитися йому на самім початку його богопотрібного спрямування, бо, *primo*[\[11\]](#): пан Червінка укоронований буде небесною благодаттю та милостію божою, *secundo*[\[12\]](#); пан Червінка винагороджений буде у найближчій терміні тридцятьма дзвінками, і, *tertio*[\[13\]](#): комісія наша та пакт сей зостануться у повній конфіденції, тобто таємниці, на віки вічні, через що ім'я пана Червінки лишиться чистим і незайманим і не зазнає (*dyffamatio*[\[14\]](#) в очах громади яропільської, вобец чого не мусить пан Червінка за життя своє боятися перед обличчям пам'ятозлобних ворогів наших, в чому я, отець Ян Пшиємський, на хресті святому присягаюся".

Він виймає невеличкий срібний ніж і подає його нашому Лаврінові Червінці. Настає страшна мить: герой наш розтинає ножем тим єзуїтським палець і кров'ю своєю підписує пакт...

Професор Скуратов блимнув запальничкою – закупив сигарету, дивлячись, як ставить свій підпис Лаврін Червінка у неіснуючому присмерку того давно померлого липневого дня.

І швидко – швидко! – велике свято у Ярополі починається! Б'ють барабани, драгуни оточили майдан перед домініканським костьолом, а на дерев'яному помості весело походжає майстер Кшижановський – на його голові чорний каптур з прорізами для очей, віц убраний у червоні штани та чоботи, а більше на тілі його гладкому та спітнілому нічого нема, бо день сьогодні спекотний. Сонце вже перекинулось за браму Потоцького, хилиться до вечора, але гаряче марево не спадає, їдка курява стоїть над містом, бо валкою через Яропіль ідуть вози з дровами та соломою – туди ж, куди й ми з вами поспішаємо – на майдан. Збігаються старе і мале, щоб подивитись на превелике диво: як палитимуть на вогнищі схизматика і бунтаря, ребеліанта і безстрашного козака, вірного товариша полковника Семена Палія, сотника Григора Гамалію – колишнього студента Києво-Могилянської академії, безвірника і чорнокнижника, що прилетів до Ярополя на *літавці*, – як каратимуть на горло Григора Гамалію. Так, брати мої, саме так! Це був Григир Гамалія – той, про кого народ наш склав пісні й думи...

Це був він.

А старець наш благочестивий, Лаврін Червінка, тюпає довгими коридорами замку Потоцького, і дзеленькає у шкіряній торбинці червоне золото – тихо і мелодійно дзеленькає, мовби птахи золоті десь весело щебечуть... Птахи золоті стрибають у серці Лавріна Червінки, але назустріч йому, у іржавому громі кайданів, йде Григійр Гамалія, його побратим, котрого ведуть жовніри на муку. Цей грім кайданний – мовби якісь монстри-покручі залізні танцюють, кривляються, підморгують – а ми щось знаємо, Лавріне Червінка, а ми щось знаємо! Зупинився Григійр Гамалія, зіткнувшись віч-на-віч з побратимом колишнім своїм.

– Ти довго житимеш, юдо іскаріотський... Але довіку нестимеш той вогонь, що спалить мене. Твою душу палитиме він до скону... Завжди, коли вогонь бачитимеш, я ввижатимусь тобі. Жаль мені тебе, Лавріне, бо ти мертвий єси... Я попелом впаду на рідну землю, ти ж мертвою марою блукатимеш по ній. Що довше житимеш, зраднику, то страшніші дні й ночі твої ставатимуть...

Мовивши так, пішов Григійр Гамалія далі, і знову затанцювали залізні монстри-покручі, язики зачали показувати, підморгувати: ти не бійся, Лавріне Червінко, ти не бійся! Вічная тобі пам'ять!

А на майдані до стовпа майстер Кшижановський прив'язує Григора Гамалію. Сирицею перетягує високе чоло молодого віщуна, цурку вставляє у цей пас тортурів та починає перекручувати її, щоб вигнати схизмацькі думки з ясної сеї голови; потім ганчіркою, у дьогті змащеною, перев'язує майстер Кшижановський очі Григора Гамалії – щоб не побачили вони того, чого інші не бачать.

А в натовпі погомін повзе, що то *літавця* схопили, що то є *літавець*, який над Ярополем кружляв уночі, мов кажан, що прилетів він з Києва, цей *літавець*, де, звісно, усяких чудес пребагато та чорнокнижників і чародіїв, що чесний люд каламутять, тьма-тьмуща. Плачуть-ридають у натовпі вірні Бонавентура Шпак та Барнабас Швидницький, які, бороди поголивши, у хлопське вбрання переодягнені, стоять – дивляться, як бере безсмертя сотник Григійр Гамалія.

Вдарили барабани й замовкли. Підстароста магістрату яропільського Ізидор Гречка виголосив вирок духовного суду яропільської капітули.

Вогонь злетів до неба, огорнувши Григора Гамалію, він обпалив і нас – тих, хто сидів у притемненій цій залі, і навіть холодний, незворушний професор Скуратов – і той забув про сигару та свою апаратуру, а дивився мов зачарований, як навколо нього кружляє той вогонь невблаганний...

А ми раптом у якісь ідилічні місця потрапляємо. Лани, від пшениці золотаві, левади сумирні, яри темно-зеленими зморшками до ріки збігають... Таж це Рябий Хутір! А по селу наш Лаврін Червінка ходить, та не підтюпцем, як зазвичай, а повагом, поволі, черевце своє несе гідно, й усі, хто по дорозі йому трапляються, брилі скидають і до землі кланяються. Диво, та й годі!

А наш Лаврін вже на ґанку великого поміщицького будинку стоїть у жупані, золотом гаптованому. Каже щось повчальне кріпакам, що довкола зібралися, а вони

стоять похиливши голови, мову його нудотну похмуро слухають. Потім клумки свої розкривають, у яких – сало біло-рожеве зі шкоринкою, на віск схожою, яйця, сметана в глечиках, мед гречаний, а в лантухах великих – пшениця добірна. Лаврін ковіньку свою всюди встромляє, декого жене одразу, коли харч йому не подобається. І найбільшу слабкість до сала він має: і нюхає його, наче це паризькі парфуми, і пучками тицяє в сніжну його поверхню, і на смак пробує, плямкаючи губами й часником заїдаючи, й при всьому цьому ще й молодичку ущипнути встигає, солодко очі мружачи... Та тільки спокою немає в його очах, метушливий якийсь погляд у старця нашого салолюбного Лавріна Червінки.

А потім ніч приходить – ніч велика й тривожна, межі якої загравами позначено на обрії... То ніч Коліївщини, розплати панів за гріхи перед народом; пугач тривожно кричить, а Лаврін Червінка, від страху тремтячи, порожніми покоями блукає – в одній руці пістоль важкий, в другій свічка хитається. Бачимо, як вогні до будинку поміщицького сього наближаються, це натовп зі смолоскипами; червоні відблиски зловісно виграють на косах і сокирах – і в кільці тому вогняному опинився Лаврін Червінка. Вже зовсім близько вогні, вже чути, як тріщить і ллється вогонь, та в мить ту останню Лаврін Червінка спритно, як сіра миша, шмигляє до потаємного ходу, що веде під землю... Полум'я охоплює дім.

Комусь із тих, хто був на цьому експерименті, раптом здалося, що то сучасний будинок Лавріна Червінки зайнявся, що то ми горимо – потім той чоловік клявся, що чув, як розпеченим вітром війнуло на нього, як димом запахло, і він, не витримавши, закричав, затулив обличчя руками... Зчинився галас, зойк, всі позіскакували зі своїх стільців, і професор Скуратов до апаратури своєї хутко кинувся – вимкнути її.

Тихо стало в залі; спокійно горіла лампочка на столі, червоне виноградне листя на стінах надавало цій сцені присмаку ідилії – мовби нічого не сталося.

Ми знетямлено презирилися – чи не приви́ділося нам усе це? Потім поглянули на Лавріна Червічку. Він нерухомо сидів собі у чудернацькому шоломі та солодко спав. Так, добродії мої, старець наш тихо похропував і плямкав губами, ніби немовля, у якого одібрали смоктачку.

– Чорт, – вилаявся професор Скуратов, – стара шкапа. Весь експеримент зіпсував.

Він кинув на нас зверхній погляд, але в ньому ми не побачили такої холодної певності в собі, як уранці.

– Я прошу вас не брати до уваги те, що ви тільки-но побачили, – сказав професор Скуратов. – Він вийшов з-під мого контролю, бо апарат увімкнувся у канал снів. Тому, звичайно, вся ця історія з цим, як його...

– Гамалією, – підказали ми.

– Так, Гамалією, не варта в історичному плані дірки з бублика, це нонсенс, розумієте? Старий міг начитатися белетристики, або подивитися якийсь фільм Київської кіностудії і повернути нам цю інформацію у такому спотвореному вигляді. Тому я вас попереджаю: ніяких висновків з цього робити не можна. І нікому поки що про це не розказуйте, щоб не пішли непотрібні чутки. Зрозуміло?

Ми розштовхали старенького Червінку; він, кречучи, підвівся, провів нас до вор'т: вже вечір почався липневий. Подивився у небо Лаврін Червінка – там висіла якась комета чи, може, космічна орбітальна станція – і сказав:

– От на тому самому місці у 1703 році, пам'ятаю, бачив я над Ярополем *літавця*.

– Що то за *літавець*? – спитали ми.

– А хто його знає. Літає високо над містом, мов парашут, і світиться зеленими вогнями.

Ми розпрощалися, і я пішов собі помаленьку додому. Проходячи повз кінотеатр "Зоря", подивився на гранітний пам'ятник Григору Гамалії. Він стояв, високо здійнявши над головою шаблю, гордий і молодий, безсмертний і непереможний, і дивився далеко за Богунку. Правда, жупан у нього не подертий на ліктях. Не знав деталі такої історичної скульптор. А все інше – достеменно схоже, можу особисто будь-де засвідчити.

Сказання восьме, в котрому одразу потрапляємо на першість Європи з боксу тієї трагічної хвилини, коли нокаutowано Ярослава Гамалію – далекого нащадка Григора Гамалії, з котрим ми зазнайомилися у попередньому розділі; також починаємо розуміти таємничі обставини, що спричинилися до програшу Гамалії, з якими ніяк не хоче погодитися старий Дворжак.

Знову він лежить на рингу, припавши обличчям до шорсткої, смердючої підлоги, і знає, що це останній його бій і з нього сміється вся Європа. Казав-бо йому Вячек Дворжак: у другому раунді не йти на ближній бій, триматись цього Майснера оддала, берегти сили, з тим аби спробувати щастя в третьому раунді, коли кількох влучних ударів по корпусу йому б вистачило, щоб перемогти Майснера за очками і вийти до фіналу. Але миттєве запаморочення – так, ніби його "фольксваген" раптом стукнувся об прозору стіну, що зненацька перетнула йому путь, – і згасає виття, зойки на трибунах, рев сирен, бій барабанів, улюлюкання, свист. Це все повільно в ньому вмирає: порожніє аеродром, відлітають безмовно, як риби, великі літаки – останні літаки цього бою; тиша мов туман, осідає на бетонних доріжках, безгоміння, безрух. І чийсь жорстокий голос, далекий, наче голос того небесного диспетчера, що відправив літаки в осіннє небо, промовляє згори свій остаточний присуд:

– One! Two! Three! Four! Five!

Він лежить на рингу, подоланий, і спустошений, у спалахах репортерських імпульсних ламп. Новий програш фаворита! Новий програш надії європейського боксу! Ярослав Гамалія кидає бокс! Нова сенсаційна поразка непереможного боксера!

Він лежить на далекому віденському рингу, а у нас в Ярополі – жалоба і плач вселюдний: телевізійні оператори показують великими планами щасливе обличчя

Майснера, якому на плечі тренер вже накинув халат; Майснер посилає нам повітряні поцілунки; його бездоганний проділ навіть після такого бою лишився ідеальним. Гамалія, закривавлений, стоїть згинці на колінах, коло нього метушиться старенький Вячек, а Ярослав втупив каламутні очі у підлогу, встелену синім брезентом, не може підвестися. Але подивіться, які це шляхетні люди – телевізійні оператори! Вони соромливо відводять свої об'єктиви од сеї картини, нестерпної для серця кожного яропільця, їхні електронні погляди блукають по "Шпортгалле", вихоплюючи радше гарненьких дівчат, чи кучерявих хлопців, чи благоподібних старців у модних краватках; того ж самого кольору хусточки стирчать з лівих нагрудних кишень їхніх піджаків: ці модні старці з золотими запонками належать до могутньої секти кроволюбів, яка з'явилася ще в часи цезарів та перших гладіаторських змагань. Якби не вони, ці молодцюваті дідусі, то на кому б трималося таке мужеське діло, як європейський бокс? Вони приїдуть, ці сиві пани, на своїх "альфа-ромео" та "мерседесах" у готелі, витягнуть штучні щелепи з блідих ясен, кинуть їх полоскатися у гігієнічні фаянсові чашечки й не спатимуть, згадуючи ті далекі часи, коли носили вони шовкові циліндри, коли виробляли різні фортелі в закладах мадам Мішо і коли несли на руках самого Збишека Циганевича. Нема, панове, фіакрів, нема дівчат вашої молодості, нема Збишека Циганевича – є бензин, холодні чисті готелі зі стерильною білизною й п'ятьма рушниками на добу, є безсоння – постійне і невиліковне, ніби склероз, яке поволі переходить у небуття.

Але розбазікався я, старий, немилосердно, за що перепрошую гречно вас, молоді читачі мої, даючи слово повернутися до теми мого сьогоднішнього сказання і сподіваючись на вашу вдячну увагу.

Ярослав Гамалія пішов у душ. Похмурі переходи, сталеві конструкції, на яких тримаються трибуни "Шпортгалле", запах стайні – все це не викликало в нього сьогодні навіть огиди, навіть звичного здивування, яке завжди супроводжувало його в цих самотніх мандрівках – навіщо це все? Як він опинився в цьому галасливому тимчасовому світі? Хіба для того, щоб показували, щоб тицяли у нього пальцями – мовляв, дивіться, це той Гамалія, це той знаменитий Гамалія, який нокаутував самого Флойда Джексона – чорну зірку, одного з найкращих професійних боксерів світу? Згори гуркоче бляшаний рев трибун, струшуючи підземні нетрі спортивної зали. Невже задля цього ревища пішов він у ту стайню, де смердить потом та шкірою? Бо там всюди піт та шкіра – боксерські рукавички, пневматичні груші, великі тренувальні мішки та важкі м'ячі медиболу – протиприродні м'ячі, антим'ячі, які не підстрибують і не котяться легко по підлозі, а чорними гирями лежать по кутках, припадаючи пилом. Ярослав важко опустився на низеньку лавочку в сяючій кахляній роздягальні. Рев натовпу вщух, натомість поруч, у душовій кабіні, виник дзюркотливий звук теплих струмків, котрий ніс у собі призвістки пестоців і спокою. Із здивуванням Ярослав зауважив, що перед ним схилився Вячек і розмотує бинти з його рук; Гамалієві кулаки, поступово втрачаючи цупкий свій каркас, м'якшали, він з насолодою ворухнув заціпенілими червоними пальцями й автоматично скинув з ніг боксерки, припорошені білим шаром

каніфолі. Вячек мовчки скручував бинти. У роздягальню зазирнув лікар, запитально кивнув на Ярослава, але Вячек заперечливо помахав головою, і двері зачинилися. Ярослав, роздягнувшись остаточно, пройшов повз тренера, ледве не зачепивши того своїм кістлявим плечем, за котрим звик ховати голову від *свінгів*, і розчинився у парній хмарі, яка пахла лавандовим милом. Він стояв під душем довго – йому здалося, що години зо дві чи більше, і тільки Вячек знав, що тривала ця процедура не більше дванадцяти хвилин. Але Вячек не здивувався б, коли б йому сказали, що його учень постарів за ці хвилини на кілька років, бо він знав, що таке нокаут і як повільно після цього повзе час: час без думок і спогадів, просто Час, абстрактний і незрозумілий у всій своїй оголеній нелюдській чистоті.

Вони нарешті вибралися, не кажучи один одному ні слова, з лабіринтів "Шпортгалле". Біля службового входу на них чекали кілька репортерів, які мовчки відклацали серію знімків для сьогоднішніх вечірніх газет; Ярослав і Вячек пішли до паркінга, де лишили свій "фольксваген". Ярослав спочатку був сів за кермо, але Вячек одсунув його і сам вмовстився на місці водія, одразу повернувши ключ запалювання. Мотор відповів тихим гудінням ззаду, і цей звук був так само заспокійливим, як плюскіт води у душі. Ярославові до болю в пальцях схотілося взяти кермо, але він не наважився нічого сказати Вячеку, а той вже поволі відпускав ліву ногу з педалі зчеплення. Горбатий "Фольксваген-1300" легко рушив з місця.

- Ти знову зробив це? - спитав Вячек.

- Так, - сказав Ярослав.

Вячек пам'ятав це місто з 1914 року, коли він, мобілізований жовнір армії Франца-Йосифа, потрапив сюди на формування. О, ці віденські духові оркестри! Марші плавали у вересневому повітрі, мов медузи, - веселі й безтурботні марші опереткової імперії, яка ще не знала справжньої війни; сиві урядовці в котелках прикладали хусточки до очей, зрошуючи їх патріотичними слізьми, а чорно-білі черниці напували вояків на вокзалі кавою. Їхня дивізія приймала останнє причастя, перш ніж сісти у м'які вагони, трохи схожі на графські карети - зі ступійками, що тягнуться впродовж усього вагона та безліччю дверей, які завше плутаєш, коли поспіхом шукаєш своє купе. Нічого,, вусаті фельдфебелі вкажуть тобі твоє місце, солдате Вячеславе Дворжаку. Але скоро вусаті фельдфебелі почали поважати (а на їхній псячій мові це значить - боятися) цього сухорлявого дрібного солдатики, який завжди був останнім у ротних шеренгах: у нього був найсильніший удар правої в усій Моравії, звідки він походив, і найвитриваліше в усій дивізії серце, бо тільки він зміг витягти під час відступу в Галичині на своїх плечах оту наволоч - судетського ковбасника Кабачека. Але тоді Дворжак, звичайно, не знав, що йому доведеться у 1941 році зустрітися в Ярополі з сином того Кабачека, який лежав, мов прирізана свиня на його спині, хрипко дихаючи, а Дворжак брів по коліна в болоті, угноєному прусською кавалерією. Коли нарешті Дворжак скинув Кабачека зі спини у польовому лазареті, на його шинелі, іззаду, лишилася велика червона пляма, як на стелі, що протікає у сильний дощ. І на френчі була трохи менша пляма, й на спідній сорочці маленька. Господи, хіба міг думати солдат Дворжак, що зустрінеється із

сином того поганця, і де? В якомусь безвісному Ярополі, котрий вплив у свідомості Дворжака вже після поранення під Перемишлем: чорні чужі поля, розлога країна, спустошена осінню, купецько-міщанське містечко, старий вокзал із баштами, критими зеленою риб'ячою лускою, городовий у малиновому кашкеті грізно тягає по перону шаблю, й гімназисти, роззявивши роти, дивляться, як з телятників червонохресні сестри виводять поранених австріяків.

- Ти ніколи не будеш чемпіоном, - сказав Вячек.

- Так, - погодився Ярослав.

Вони мчали по шосе на Братіславу, бо, власне, лишатися у Відні не було чого, і тепер За кермом сидів Ярослав.

З чого це все почалося? Був такий же вечір, і так само блищало шосе, коли він повертався в своєму "фольксвагені" з Кракова в Катовіце, тільки Вячека не було поруч, бо Вячек тоді, хворий, залишився в Ярополі, і на тій першості Європи його не було. Вячек ніколи б не дозволив Ярославові зробити цього. Першість Європи розігрували в Катовіце: бетонні будови, в сірі поверхні яких віспою в'ївся чорний вугільний пил, велелюддя на вулиці 3-го Травня, трамваї повільно повзуть крізь натовп, обвішані пасажирами, ніби морські катери черепашками; Ярослав знічено блукав містом - у скляних вітринах і вітринках множилося його віддзеркалення, розсипалося на частини, гублячись серед золотих та чорних написів, серед манекенних алебастрових усмішок та зелених дешевих плащів. Ярослав зайшов до універмагу "Зеніт", але там почув себе ще гірше. Надто самотнім він був на цьому тривіальному святі комерції, серед чужого гамору, чужих людей, чужих грошей, і тому обмежився першим поверхом, де купив собі за 100 злотих невідомо задля чого синій фломастер - олівець із фетровим ґнотом, що лишав на папері м'яку яскраво-синю лінію. Ярослав мав два вільних дні - він легко вийшов у фінал, і те, що він стане чемпіоном Європи, ні в кого теж не викликало сумніву: якраз перед цією першістю він нокаутував Флойда Джексона, а бій з Майснером довелося припинити в першому ж раунді у зв'язку з повною перевагою Гамалії. Він вийшов з універмагу і, повернувши праворуч, попрямував до готелю "Катовіці", біля якого стояв його "фольксваген". Порившись у блокноті, віднайшов адресу старого батькового приятеля - доктора Мойзеса, котрий жчв у Кракові.

- Я тобі цього ніколи не пробачу, - сказав Вячек.

- Я розумію, - сказав Ярослав.

Дворжак пам'ятав цього хлопця з першого дня, як тільки він прийшов до них у боксерський зал багато років тому, З педагогічних міркувань Вячек вирішив показати новачку, що таке бокс, чим він відрізняється од звичайної вуличної бійки, й звелів одному з хлопців, який займався боксом два роки, вийти на ринг. Ярослав, трохи сутулий підліток, виліз на ринг і перше, що зробив, помацав рукавичками канати - чи добре натягнуті? його завжди цікавили оті канати - з чого вони? Його партнер приготувався до бою. Вони, як справжні бійці, навіть торкнулися один одного рукавичками, і Вячек калатнув маленьким молоточком по мідній гільзі з-під зенітного снаряда. Бом! Перший раунд. Новачок стояв відкритий, ледве зігнувши руки в ліктях -

власне, це була майже стійка *крауч*, але не для такого шмаркача ця стійка. Вихованець Дворжака працював у лівобічній стійці; він розпочав атаку за всіма канонами боксерського мистецтва: два легких, відволікаючих удари лівою в голову й один правою по корпусу, з ухилом ліворуч. Але страшний зустрічний удар в голову повалив хлопця на підлогу, а Ярослав, і сам нічого не тямлячи, нахилився над ним розгублено; хлопець встав і пішов плюватися кров'ю у спеціальну білу миску з водою. Там уже плавали чийсь червоні плювки. Тоді у Ярослава ще не було спеціальних еластичних бинтів, і він бинтував п'ястуки зеленими дівчачими стрічками. Після цього Дворжак, якого хлопці звали просто Вячеком, подарував Ярославу справжні бинти й дав додому пару старих чорних рукавичок, з яких вилізало кінське волосся. Новачка одразу прозвали Щасливчиком, бо йому не доводилося бігати до білої миски, в яку завжди налято було воду.

– Я не міг інакше, – сказав Ярослав. – Просто не міг.

Дворжак нічого на це не відповів.

Був такий самий вечір, таке ж шосе, на якому можна їхати зі швидкістю 90 кілометрів на годину, і він повертався з Кракова в Катовіце. Доктор Мойзес не хотів його відпускати на ніч, але Ярослав мусив будь-що повернутися до свого готелю, бо старший тренер збірної, напевно, сказився б від люті, коли б не побачив його в номері. Він увімкнув приймача. Такі самотні вечори на шосе інколи дарували йому недовгі хвилини щастя – повного й абсолютного, коли не треба було нікого бити, навмисно розпалюючи в собі ненависть до суперника, коли не треба було ні з ким пліткувати, ні сміятися з чийхось дурних анекдотів, чи брехати комусь, що він любить бокс нібито за те, що це спорт сильних і мужніх людей, чи слухати улесливі слова, що він – майбутній Джо Луїс, та всякі інші дурниці. Він спокійно вмикав дальнє і ближнє світло: день вже сконав у небесах над цими шопенівськими пейзажами – над капличками і костьолами з червоної цегли, над провінційними містечками, де холодні неони ПКО (польські каси ощадні) тільки підкреслюють пустку на вулицях, бо люди вже пішли спати – дуже рано вони стають до роботи. Його "фольксваген" мчав повз переліски – самотні ялинки на піщаних ґрунтах народжували згадку про посполиті рушення та нескінченні поділи цих земель. Десь у нічних пластах землі та неба блимали вогники далеких селянських осель; грав джаз, а потім хтось когось вітав з днем народження, укохану мамусю вітали укохані доні Гражина, Аліція, Малгося; потім оркестр заграв стару як світ мелодію Дюка Еллінгтона "Караван" – сумний голос срібної труби прилетів крізь цю ніч, сів на антену. Це була навіть не труба, а птах, що вскочив усередину "фольксвагена" і тепер бився об вітрову шибку, не міг видостатись із теплого цього затишку. Дрібна мжичка полакувала шосе, засіяла вітрову шибку краплинами, і шосе виблискувало червоним і білим склом. Ярослав применшив швидкість до 70 кілометрів; панів Марію та Юзефа Ковальських вітали в день їхнього золотого весілля діти та онуки, бажаючи здоров'я, щастя та багато-багато років спокійного життя.

І раптом Ярослав побачив те. Він різко загальмував, і його "фольксваген", проїхавши по слизькому асфальтобетону метрів з десять, зупинився.

- Ти ганчірка, жалюгідна ганчірка, - сказав Вячек. —Ти програв найбільшу ставку в своєму житті. Це був твій останній шанс.

- Я знаю, - сказав Ярослав.

Але ж він найкращий боксер світу, подумав з відчаєм Дворжак. Він мусив стати ним, стиснув кулаки старий тренер. Дворжак це точно знав: це була не лише істина одкровення, істина, що виходила поза межі пізнавальних можливостей розуму, це була істина, котру старий Вячек брався довести за допомогою не тільки складних логічних умовиводів, а й конкретної практики чемпіонатів Європи та світу. Старий Дворжак, мов Тома Аквінський, побудував складну софістичну систему натхненних доказів неперевершеності Ярослава Гамалії у світовому боксі, але ця система розсипалася на порох під важкими ударами Майснера, дуже пересічного боксера - з тих, що звуться self-made man - тобто людина, яка сама себе робить. Це був боксер з-під знака Поту, а не Покликання Долі, з-під прапора Міцної Щелепи, а не Блискучої Комбінації. Старий подумав, що нічого тепер його не зв'язує з Ярополем: його дружина пішла до Чорного Яру, бо так наказував голос крові обер-лейтенанта Кабачека, його діти розвіялися по світу, а тепер і цей хлопець - його найбільша, остання, а тому найміцніша любов - зрадив його. Вячек зіщулювався на сидінні - він став ще меншим, сивий, зморшкуватий чоловік. Їхній "фольксваген" перетинав Чехословаччину, і важко було на серці тренера - його переслідували зусібіч ці гори, мов темні сні дитинства, мов голос його матінки, яка на свята готувала смачні кнедли на парі - пухкі, солодкі, притрушені зверху корицею, а всередині лежала велика гаряча слива.

- Я їду з Ярополя, - сказав Дворжак. - Там мені нема чого робити. Я хочу, щоб мене поховали тут.

Ярослав промовчав.

Так, усе почалося тоді, коли скрегіт гальм на шосе десь за Старим Берунем нагло перерізав ті короткі тихі хвилини щастя, наче їх зовсім не було: впоперек дороги стояло вантажне авто "стар" - порожнє, хоч двигун працював, а коло нього юріла мала "сиренка" - розбите вщент малолітражне авто з капотом, зім'ятим, мов папірець. Ліве колесо "сиренки" відкотилося на кілька метрів і лежало тепер на самому краю узбіччя. Шосе було встелене друзками скла. Ярослав підбіг до "сиренки" й витяг з машини неприємну дівчину. А нікого більше й не було на цьому шосе - шофер "стара" десь або втік, або, поранений, кудись поповз. Тільки мовчання, потріскування вогню, який забарвив шосе у теплі червоні кольори, та сипучий гомін дощу. Ярослав втягнув дівчину у "фольксваген", поклав її на задньому сидінні й рушив з місця, обережно об'їхавши вантажне авто, щоб самому не впасти в кювет. У лікарні він вперше роздивився цю дівчину - вона навіть не стогнала, коли її швидко роздягали, краючи ножицями обгорілий її одяг. Хлопчаче коротке волосся, ніжна шия, ледве розтулені сухі уста. Вона була струнка й легка, мов квітка. Дівчину забрали до операційної. Ярослав уже хотів їхати, але вийшов заклопотаний хірург і сказав, що негайно потрібна кров, бо стан дівчини погіршав, шок, опіки й кровотеча, і запитально подивився на Ярослава. Я не знаю, розгублено сказав Ярослав, холонучи від самої думки про це...

якщо треба... може, візьмете в мене? Хірург наче чекав на таку відповідь – зрадив і сказав, що зараз же перевірить, яка група крові у пана з України. Тепер одна тільки благальна думка мучила Ярослава, аби так вийшло, щоб у нього кров виявилася не тієї групи, що потрібна дівчині. Зрештою, він зробив усе, що міг, а все інше – справа чистого випадку. Совість його буде чиста, ну, а кров – тут, як кажуть поляки, трудно... Але хірург, задоволений, оголосив, що пан належить до категорії універсальних донорів, а його кров – до найліпшої, нульової групи, яку можна переливати всім людям, і якщо пан ласкаво згодний, то... Все, подумав Ярослав. Наче приречений на страту, він пішов у кімнату, де все біле, стерильне, запах йоду та ще якоїсь капості, а лікарі в жовтих жуваних халатах.

– Не можна бути Ісусом Христом і водночас займатися боксом, – сказав Вячек. – Ти хочеш поєднати ці дві зовсім не сумісні професії. Я думав, ти сильний, а ти...

– А що б ти зробив на моєму місці? – не витримав Ярослав, відпускаючи навіть кермо "фольксвагена". – Скажи!

Звичайно, подумав Дворжак. Не можна вигравати першість Європи, коли в тебе висмоктали дві чи три склянки крові. Вячек тоді не поїхав у Катовіце, і в цьому було найбільше нещастя, бо, якби він там був, ніколи цього б не сталося. Але Вячек захварів на запалення легень, лікарі категорично заборонили йому вставати з ліжка, і Ярослав поїхав сам: у цьому було головне нещастя, бо потім справді із цього залізного кола подій годі було вибратися хлопцеві. Вячек дивився фінальний бій у Катовіце по телевізору – він не впізнавав Ярослава: вже в першому раунді Яцек Міхта кількома сильними ударами вивів Ярослава з рівноваги, збив йому дихання, змусив вдатися до *клінчу*, навмисного захвату, коли ти вішаєшся на шию суперника, затягуючи час, поки рефері не крикне: *брек!* Ніхто в Ярополі з такою ясністю і очевидністю не розумів, що назріває катастрофа, але старому Дворжаку стало погано, він прийняв валідол і вимкнув телевізор. Бій був програний вже в першому раунді.

– Але навіщо ти зараз це зробив? – спитав Дворжак. – Ти ж давав мені слово...

– Знаєш що, – сказав Ярослав, зупиняючи "фольксваген", – мені набридли твої молитви. Сідай за кермо, а я посплю. Дай мені поспати.

Він вмотивувався на задньому сидінні, навіть приліг і заплющив очі. Та спати не міг.

В усьому, звичайно, був винний цей клятий хірург. Бо це він видрукував оту дурну сенсаційну замітку спочатку в "Газеті роботничій", а потім її передрукували й у нас:

ДРІБНИЙ ФЕНОМЕН

Під час автомобільної катастрофи поблизу м. Тихи була тяжко поранена гр. Кристина С., яка, крім того, дістала тяжкі опіки II ступеня. Радянський громадянин Ярослав Гамалія, відомий боксер, який доставив поранену в лікарню, погодився негайно віддати свою кров потерпілій. Цей благородний вчинок врятував життя Кристині С. Але великий подив місцевих лікарів викликав той факт, що опіки на тілі потерпілої загоїлися неприродно швидко – всього за 3 дні. Дослідження, проведені в інституті гематології ім. Гіршфельда, показали, що кров Ярослава Гамалії має чудові цілющі властивості, оскільки в ній міститься велика кількість протиопікових антитіл –

спеціальної білкової субстанції, котра прискорює процеси гоєння тканин, ушкоджених вогнем.

Стара пантофля, подумав розлючено Ярослав. Хіба хтось його тягнув за язика з тією сенсацією? Боже, який, шахсей-вахсей зчинився, коли цю замітку передрукували "Известия"! Тисячі листів від обпечених з проханням дати свою кров, якісь кореспонденти – із журналу "Здоров'я", "Знание – сила", "Войовничий атеїст" – біс зна звідки, – і почала губернія писати! Нариси, репортажі, кореспонденти... Приїхали лікарі з Києва та Москви, брали кров на дослідження – багато крові. Нарешті старому Вячеку вкрай' остогидло все це, і він сховався з Ярославом на Рябому Хуторі. Ніхто не знав, де вони. Тільки деякі відповідальні працівники Федерації боксу, які дуже неприхильно дивилися на цю чортівню, що закипіла навкруг Гамалії, знали місце їхньої криївки. Наближався віденський чемпіонат Європи з боксу, годі було жартувати. Вони жили в хаті на самому березі Богунки: вранці – свіже молоко, розминка – біг по піщаному – порожньому, куди око тільки сягає – березі, спеціальні вправи, відпочинок, мед. Потім тренувальні легкі бої з Вячеком. У дубовому гаю, серед прохолоди та зеленого затишку вони вигородили імпровізований ринг, старий одягав на голову шкіряний шолом і ставав схожим на пілота-випробовувача; вони відшліфовували з Ярославом різні серії ударів – швидкі і неочікувані, мов спалахи кульової блискавки... Інколи приїздили сюди спаринг-партнери, з якими Гамалія працював по шість або десять раундів – удвічі чи втричі більшу норму часу, ніж це передбачено формулою офіційних змагань. Ярослав перебував у блискучій формі, Дворжака аж розпирало від гордості та пихи – катовіцька історія не повториться, бо тепер уже він їхав разом з Ярославом, цього разу не буде ніяких несподіванок. І раптом...

– Вона стояла переді мною на колінах, а це над мої сили, – сказав Ярослав, дивлячись у сиву потилицю Вячека та його червону шию, бо смага не приставала до старого – він тільки червонів на сонці, мов цеглина, кинута у піч.

– Вони завжди стоятимуть перед тобою на колінах! – вигукнув зі злістю Дворжак. – Вони будуть цілувати твої ноги, але тобі від цього не легше! Честь країни, твоя гідність вищі за всі їхні зойки та сльози. Їм наплювати на тебе, на твою власну долю, їм потрібна лише твоя кров. А ти, жалюгідний слизняк, слухаєш, замість того щоб послати їх...

На прикордонному КПП молодий лейтенант, перевіrivши документи Дворжака та Гамалії, взяв під козирок, а потім сказав:

– Що ж ви, товаришу Гамалія... Ми так за вас уболівали...

– Так вийшло, – похмуро сказав Ярослав. – Бокс – це така річ.

– Щасливої дороги, – взяв під козирок прикордонник. Так вийшло. Так вийшло, й тут нічого не вдієш. Бо ввечері,

перед самим від'їздом у Відень, коли вони були в Ярополі, а Вячек на кілька годин покинув його, щоб зібрати валізку, до Ярослава постукала якась жінка. Коли вона увійшла до передпокою, він одразу зрозумів, з чим вона прийшла: нещастя накладає на всіх людей однаковий відбиток. Існує стандартна візитна картка нещастя, він останнім

часом надто часто бачив ці картки.

- Благаю, - сказала жінка й упала на коліна, стара, в потертому пальті, з клунком у руках. Вона приїхала з Кемерова, де з сином її, який працював на металургійному комбінаті, сталося нещастя: його обілляло розпеченим металом під час плавки, й тепер він лежав у нротиопіковому центрі. Лікарі сказали, що марні всі їхні спроби врятувати йому життя, хлопець безнадійний. Вона витягла фото сина і показала Ярославові: гарний хлопець, тільки-но прийшов з армії, одружився, є дочка, не п'є й не курить.

- Я не можу, ви мені вибачте, - сказав Ярослав, - я зараз від'їжджаю, ніяк не можу. - Він посоромився сказати, куди й навіщо він їде, бо стара, нещасна жінка все одно його не зрозуміла б - що то є для неї Відень, урочистий марш, гімни, різноколірні прапори, синій ринг та елегантне мордокалічення. Бо тільки одне вона розуміла в цьому світі: її син помирає. Вона знову впала на коліна, клунок розв'язався, і з нього висипалися немудрі її пожитки: мильниця, гроші, загорнуті в хустку, шматок дешевої ковбаси та кусень хліба, гумова іграшка - лікар Айболить, куплена, мабуть, для онучки, старі окуляри та пошарпаний паспорт. Тоді Ярослав одягнувся й побіг з жінкою на станцію переливання крові.

- Знаєш, де я маю весь твій гуманізм? - вигукнув Дворжак. Вони під'їздили до Ярополя: світало, й холодне ясне місто купчилося на пагорбі в кристалічно-синьому супокої. - Я плював на всі гуманізми! - гнівався старий: —Досить тягав я на свою голову оту падлюку Кабачека... Досить! У кожного є своє призначення в житті. Твоє призначення бокс. Це єдине, що ти вмієш у цьому світі. А ти поліз у знахарі, у цілителі. Мільйони людей дивилися на тебе, уболівали за тебе, вони вірили тобі, а ти їх зрадив. І мене ти зрадив. Так, зрадив! Правильно наворожив тобі цей Альфред Макаронов. Ти підвів усю країну. Бо ти слинтяй, соплі розвісив... Хочеш під всіх руки підкласти! Не вийде, хлопче!

- Чого ти кричиш? - сказав Ярослав. - Ще не все втрачено. Скоро буде матчева зустріч, я підготуюсь і поб'ю цього Майснера. Ось побачиш - поб'ю.

Вони в'їхали в місто, яке ще спало.

- Прощай, - сказав старий біля свого будинку.

Він навіть не подивився на Ярослава.

- Коли тренування? - спитав Ярослав байдужим тоном. Дворжак відповів не одразу. Відніс валізку, прикрашену

яскравими готельними наліпками, до дверей, повернувся, забрав з сидіння портфель і, не дивлячись на Ярослава, буркнув:

- Завтра о дванадцятій. Тільки дивись...

Ярослав захлопнув дверцята "фольксвагена" й поїхав на Головноштамт замовляти розмову з Кемеровом.

Сказання дев'яте, що містить у собі інформацію про

мандрівку дирижаблем на південь України, даючі одночасно об'єктивний опис різних важливих подій 1643 року, серед яких варто хоча б згадати літературний авторів диспут з Юсуфом-пашею, капітаном невільничої галери.

Все почалося від того, як звернувся до мене директор Археологічного інституту з проханням виїхати негайно в район Херсонеса, де знайдено було велику мармурову плиту з викарбуваним на ній давньогрецьким написом, в якому згадувалось наше місто Яропіль. Зміст напису був такий таємничий і сенсаційний, що потрібна була консультація історика, добре обізнаного з різними, часто-густо суперечливими джерелами, б яких мовилося про заснування Ярополя. Я охоче пристав на таку пропозицію, тим паче що мав я на гадці трохи відпочити в Криму після зимової хвороби, бо тамтешній клімат живлющий для мого підупалого здоров'я. Отож, давши телеграму директорові Археологічного інституту, став я лаштуватися у дорогу та запросив небожа свого, Ярослава Гамалію, супроводити мене у подорожі. Ярослав (він давно вже полишив бокс і став лікарем) радо погодився.

Ми вирішили полетіти до Криму на чотиримісному дирижаблі типу "Комета", бо немає, як на мене, нічого кращого за мандрівку саме на цьому виді літальних апаратів. Маленький атомний реактор надійно забезпечував нас необхідною енергією, зручні салони робили подорож приємною, наявність бібліотеки на борту давала змогу працювати в дорозі, а невелика порівняно швидкість та незначна висота польоту дозволяли милуватися краєвидами весняної землі.

Вранці четвертого травня дирижабль наш повільно піднявся з мого подвір'я, і ми пішли на прощальне коло над Ярополем. З висоти чотирьохсот метрів патріархально і неквапливо розгортало свої сторінки місто; наче хтось недбало жбурнув жменю старих кам'яниць на прибогунчанські пагорби – лише новочасні хмарочоси у центрі Ярополя вишикувались, мов пласкі алюмінієві запальнички; у різних кінцях міста позасвічувались маленькі сонця – бані старих церков, вкриті тонкими пластівцями золота; похмурий мур фортеці Потоцького малював літеру "О", таємний, нерозшифрований до часу моєї подорожі криптонім, звернений колись до птахів і хмар.

Стояла найкраща година в житті землі: смуги теплого повітря доносили до нас пахощі заплавних лук, що зеленими, звогченими раменами горнулися до рік; по тихих заводях повзли повільно селянські дубки, навантажені свіжоскошеною травою; власники човнів, не кваплячись, вигрібали єдиним своїм веслом, від чого по воді бігли концентричні кола, мовби викувані небесними ковалями зі срібла; земля поверталася під нами у відтінках синьої імлістої барви, що сповнила виднокруг. Цю землю наче хтось сконструював зі строкатих геометричних елементів, з яких будується просторовий світ – з квадратів, прямокутників, еліптичних площин, міцно припасованих одне до одного шляхами та темними кордонами лісосмуг; та не було креслярської одноманітності у цій картині, бо крізь усі штучні структури проглядали споконвічні

форми землі, визначені бігом сонця та вітру, плином води та часу. Наш повітряний диліжанс вільно ширяв над степом; десь вдалині залишалися великі промислові комплекси – вогняні задимлені острови, звідки вітер приносив гіркий сірчаний присмак димів металургійних комбінатів.

Ми повернулися до салону. Ярослав почав був поратися з обідом, а я пішов до пілотської кабіни; сів за штурвал, начепив навушники, визначив на карті наше місцезнаходження. У навушниках лунала писклява скоромовка морзянки; передавали щось нудне, що не мало з нашим рейсом нічого спільного, і я ввімкнув радіомаяк. Я дуже люблю керувати дирижаблем – це дає ні з чим не зрівнянне відчуття свободи і заспокоєння: тільки у дитячих снах людина інколи відчуває щось подібне – той тихий лет крізь неіснуючі світи. Маяк транслював програму "біг-биту" – напівзабутої музики, яка зворушує тепер хіба що бабунь у плюшевих салопчиках: це дівчата моєї далекої молодості – колись вони на вечірках хвацько витанцьовували бугі-вугі та рок-н-рол; коли прокручують старі кінохроніки, показуючи ці кумедні стародавні танці, у залі вибухає регіт, і тільки бабусі у плюшевих салопчиках витирають крадькома сльози... Щоп'ятнадцять хвилин плівку з музикою зупиняли і диктор читав комюніке про стан здоров'я Едмонта Монтгомері – першої в світі людини, голову якої пересадили до тулуба молодого хлопця, котрий загинув під час автомобільної катастрофи, діставши тяжку травму черепа. Монтгомері почувався добре, потроху звикаючи до свого нового тіла: єдине, що дратувало його, – невправність пальців. Едмонт був джазовим піаністом і тепер вимагав від страхової компанії сплатити йому видатки за втрату працездатності. Я витиснув штурвал від себе, і ми м'яко стрибнули додолу, ніби на велетенській гойдалці. Тепер ми йшли на висоті триста метрів. Земля наблизилась, наче ми піднесли до неї збільшувальне скло.

Серцем я був вже на березі Понту Евксінського, серед напівзруйнованих колон іонійського ордера, що сиротливо стирчать під бляклим небом Севастополя, неподалік матроських цвинтарів та хрипких гудків Карантинної бухти.

Ми помалу летіли цілу ніч, чергуючись з Ярославом. Рано-вранці побачив я вкритий червоними зблисками сталевий простір, який виповнював увесь горизонт. Це було море.

Ми висіли над диким узбережжям десь у районі Одеси. Руді стрімкі береги акварельно малювалися у вранішньому повітрі. Червоняста глиняна смуга, якої торкався прибій, встелена була білястим, з'їденим солоною водою камінням. Було щось у цьому мовчазному пейзажі від настрою картин Іва Тангі. Метафорами самотності блукали по берегу великі чайки. Я помітив ярк, який перерізав стрімчасту лінію берегів, і пішов на посадку. Тут, у ярку, під мережистою тінню південних акацій, розташували ми наш дирижабль, примочувавши його якорями до землі. Ми вирішили трохи перепочити у цих відлюдних місцях, аби десь посередині дня зробити останній стрибок до Херсонеса. Час починався спекотний, і море лежало незворушне, мов шар прозорого зеленкуватого скла, привареного до берега ледь помітним швом прибою. Поснідавши, ми роздяглися з Ярославом і в купальних костюмах рушили на каміння. Я

замилювався своїм супутником: хоч він і кинув давно бокс і погрубшав з тих часів, але все одно в його тілі були антична гармонійність та спокійна, врівноважена міць. У пошуках зручного місця досить далеко відійшли ми од стоянки дирижабля. Ярослав спробував воду і сказав, що вона навдивовиж тепла і що можна купатися, Я не повірив, але справді вода була надто тепла для цієї пори року і для цих широт. Зраділі; шубовснули ми у воду, розполохавши великі зграї бичків, які паслися коло берега. Потім лежали, зморені, на гарячому камінні, заплющивши очі, прислухаючись до карликових дзвонів, шурхотів та дискантних голосів, що бриніли всередині нас, мовби перетворилися ми на дві великі порожні мушлі, в яких знайшли притулок морські сплески.

Раптом чийсь дужі руки схопили мене, і я розплющив очі. Наді мною стояло кілька людей, низькорослих і вбраних у дивний якийсь одяг. Вони підхопили мене, поставили на ноги і боляче скрутили на спині руки; коло Ярослава вовтузилося з десятків цих бандюг: кількох він одразу поклав на каміння з розтрощеними щелепами, але нападники швидко накинули на нього аркан, і через кілька хвилин мій небіж був також "сповитий". Все це сталося так блискавично, що ми навіть не встигли перегукнутися. Бійка відбувалася в повній тиші, тільки тупіт ніг можна було почути, важке дихання та стогін когось з тих, хто валявся, розкривавлений, на камінні. Нападники упхнули нам у роти шкіряні чопи й потягли вгору, на плато, що панувало над морем. Все це видалося напочатку мені якимось жахливим абсурдним сном, та це був не сон: боліли руки, все тіло, піт зросив моє обличчя, а поруч стомлено сунули чорнобороді засмаглі люди, котрі тягли нас нагору. У них були дикі, змучені обличчя. Тепер тільки роздивився я, що нападники вбрані в подерті шаровари, шкіряні розхристані жилетки, за поясами їхніми помітив я пістолі з довгими, оздобленими сріблом кольбами, а при боці їм висіли криві шаблі. Цей огидний маскарад обурило мене: ясно, що трапили ми до рук якоїсь зграї хуліганів-містифікаторів, так званих "бичів", які отаборились на відлюдному березі, тероризуючи туристів – вже кілька разів про таких волоцюг писали газети, і навіть наш великий публіцист С. О. Набатов запропонував з метою збереження повного порядку в місцях масового відпочинку трудящих видавати в районних відділеннях міліції спеціальний дозвіл на право перебування на Чорноморському узбережжі; на його думку, такий захід рішуче зменшив би кількість хуліганів у цих ряснодарних краях; та його пропозиція, на диво, не знайшла значного відгуку з-посеред широких верств населення.

Тим часом ми піднялися на плато. Розбишаки потягли нас до коней, і я подумав, що це надто вже дорогий маскарад.

Нападники кинули нас до коней, приторочивши до сідел ремнями, і наш загін дуже швидко – заледве через кілька хвилин – рушив з місця. Десь далеко позаду лишилися той ярк і ті дерева, під якими, непомітний звідси, погойдувався наш дирижабль, ніби мильна кулька, ілюзія, марево недавньої нашої свободи, далекий і нереальний символ сучасності, бо нас оточувала нова жорстока реальність, примітивна і безжальна, мов посвист нагая.

Отаким пекельним робом почався той шлях неочікувано-кайданний, що привів нас з небожем моїм Ярославом на ринок невольників у Кафу, де продали нас ординці за сто золотих на найкращу галеру Оттоманської імперії, котра перебувала під орудою грізного Юсуфа-паші.

Галера погойдувалася за кілька сотень метрів од берега. Це був прекрасний двопалубний корабель завдовжки 60 футів, визолочений та прикрашений гарним дерев'яним різьбленням. Спереду ебеновий Атлант із золотою бородою підтримував бушприт і дві мідяні котви обабіч кидали жаркі блищики на тіло Атланта; грецький герой, який став робом звияжної Оттоманської імперії! Що й казати – цей символ був витриманий у найкращому стилі тої держави, потужність якої відчували на собі сусідні народи.

Назвавши запам'яталися мені ринок невольників і той його особливий сморід: здається, наче знаходишся у великому взуттєвому магазині, де шкіри пахнуть гостро і в повітрі висить жовтий подошвений дух. У смердючій куряві, над якою лунав суцільний крик, алакання, рев верблюдів, у азійській тисняві ніколи не забути мені зойків українських дівчат-бранок, яких назавжди розлучали з батьками; у цій юдолі скорботи й безчестя домовились ми з Ярославом нікому не казати, хто ми є насправді, аби не накликати на наші голови більшого лиха, якщо ж питатимуть – відповідати, що яропільські купці, схоплені ординцями на диких полях. Але ніхто, зрештою, нами не цікавився, не вимагав від нас анкет: тільки подивилися на наші м'язи та зуби, вдарили по руках, швидко сторгувалися, й повели на галеру, до коваля, який закував нас у ланцюги.

Нас з Ярославом прикували до останньої лави на долішньому чердаці для невольників-веслярів; випадковим збігом обставин опинилися ми ближче за всіх до корми, де розташовані були приміщення турецької варти та каюта самого капітана Юсуфа-паші. Ми завше звернені були обличчям до дверей його каюти. По палубі походжав наглядач Гусейн, кривоокий і злий, як собака; він бив нас за найменшу провину. А було нас двісті сорок людей, поневолених з різних земель – українських, польських, волоських, московських, грецьких та італійських. Але найбільше було серед нас козаків-ясирників з України – по десять, по п'ятнадцять років відсиділи вони коло весел, й розплескані долоні їхні стали схожими на незграбні мозолясті коржі, наляті залізом і ненавистю.

За кілька днів вийшла наша галера у чисте море, наладнована багатючими скарбами та військовими обладунками. Повільно віддалявся од нас Кримський берег. Склеяста лінія суходолу пішла під воду, зникла у хвилях, і вже замість берегів вишикувалось на обрії невагоме сніжне пасмо хмар, а галера, полишаючи на воді різне сміття, недогризки яблук та оранжеві лушпайки апельсинів, лягла на курс, і чорні Атлантові груди вкрилися цівками холодної морської води. Два дні ми з Ярославом і ще з кількома новачками слабували на морську хворість, заблювавши геть усю капітанську палубу, за що скарані були кривооком Гусейном. Та старий козак Іван Нечитайло зварив нам терпкого турецького зілля й вилікував од сеї недуги.

На третій день подорожі перед нашими очима з'явився сам грізний Юсуф-паша. Рудобородий, з голубими очима (шкіра у нього, народженого від матері-грекині, була шляхетного білого кольору), капітан вистрибом прокульгав повз нас у чорному, гаптованому золотом камзолі. Він посувався нечутно, мов тінь, а поруч з ним, як тихий вітер, йшла дівчина-невільниця, про яку ми вже наслухались пліток на галері – йшла у плахтяній спідниці й червоних чобітках, стегна у неї були вузькі і довгі, як у найкращих сучасних манекенщиць, і волосся чорне, й видовжена прекрасна шия, й прямі плечі підлітка. Ми тільки презирнулися з Ярославом, але страшний удар Гусейнового канчука пройшовся по наших спинах, і тоді я у нестямі простогнав крізь зуби: "Плюгавий хасі (євнух)!" Раптом Юсуф-паша зупинився і похмуро зиркнув на мене. Я уявив, як моє пошматоване тіло, загорнуте у парусину, кидають у стемнілий простір, у сутінки, у море. "Звідки ти, невірний, знаєш арабську мову?" – спитав Юсуф-паша. Я витлумачив йому, що, будучи за родом своїх занять гендлярем, побував у далеких і близьких землях, навчившись різних мов – грецької, турецької, татарської, арабської, польської та італійської. Він нічого не сказав, тільки скося подивився на мою брудну подерту сорочку і покульгав далі. Гримаючи ланцюгами, вмовився я на лавці, а Гусейн, від якого завжди смерділо часником, пройшов повз мене і вперше за весь час мого перебування на галері не торкнув мене пальцем, хоча досі цей тип ніколи не відмовляв собі у такій приємності. А за годину прийшов до мене слуга капітана, молодий венецієць Джіроламо, і відімкнув замок мого ланцюга. Так опинився я в каюті Юсуфа-паші.

Він сидів на розкішному турецькому килимі ніжних пастельних тонів; такі килими – вже виблякли й заяложені – зустрічав я хіба що у залах краківського Вавелю, там, де зберігаються трофеї Хотинської битви. На цих килимах уже добре потовклася лінива нечеса – пані Історія, і ранкова свіжість оттоманських килимів та оттоманських перемог перетворилася на почухрану ганчірку. Юсуф-паша був у бухарському халаті – червоні, зелені й золоті смуги творили, як сказав би Д. В. Смаглій, член Яропільського відділення Художнього фонду, суцільний драматичний акорд – мажорний у своїй відвертій героїчній патетиці. А на плечі Юсуфа-паші спочивала чарівна голівка його невольниці. Здавалось, її темний погляд блукав у смутних метафізичних сферах, безмежно далеких од нашої галері. Мене вразила кількість книжок у каюті капітана: це велике приміщення радше нагадувало кабінет філософа, аніж каюту командира військового корабля.

Не перериваючи своєї роботи, Юсуф-паша поглянув на мене.

– Я покликав тебе сюди, полоненику, – сказав він вишуканою арабською мовою, – щоб вислухати твою чесну думку про мої вірші. Бачу я, що ти людина освічена, і сподіваюсь тому, що ти повідаєш нарешті мені правду, бо цей негідник Джіроламо не знає меж, вихваляючи першу-ліпшу дурницю, написану мною. Одного разу, щоби перевірити його (а треба тобі сказати, він знає арабську мову, якою переважно я складаю свої елегії), я прочитав йому список військового знаряддя, яке є на галері. І що ти думаєш? Цей християнський собака закричав: "Мій володарю, це божественні вірші!"

Нічого подібного не було в світовій поезії! О незрівнянний Юсуф-паша! У метриці він вищий за аль-Халіла, у літературній критиці кращий за аль-Іскафі, в читанні корану вправніший за Ібн-Муджахіда, в логіці перевершив самого Арістотеля, в мистецтві блискавичного дотепу залишив позаду великого Абу-л-Айна!" Довелося відшмагати його батогами, аби вигнати з його поганого тіла брехню. Між тим почуваю я велику потребу у справедливій критиці, яка дослідила б тенденції розвитку мого літературного хисту, вказавши істинний напрямок неспокої чорному коневі моєї поезії. Тому слухай уважно все, що я тобі прочитаю, невірний, і скажи щиро свою гадку про ці вірші.

Дівчина сиділа нерухомо, не знімаючи своєї голівки з його плеча. Юсуф-паша примружив очі, пригладив долонею руду бороду й почав:

На присмеркове плесо прийшов самотній я,

аби тебе зустріти, і на мою долоню

сонце впало – велике яблуко червоне,

останній плід мого спустошеного раю.

О вітре юності, о спогади й прозріння!

В країні, де дощі й пожежі,

де небо синє, мов погляд матері моєї,

ти народилося, сузір'я Оріона,

щоб вмерти в небесах

в годину сонцезлету!

Дамаська сталь тверда і вічна,

як невблаганний час, що нас розлучить,

дерева – як зелені вівтарі,

перед якими падаємо на коліна,

та павутиння бабиного літа —

мов символ нашого кохання,

і тиша, замість крику птиць...

Він замовк і питально подивився на мене.

– Капітане, – сказав я, – ваш непересічний поетичний хист не викликає у мене щонайменшого сумніву. Вишукана форма у поєднанні з багатим внутрішнім змістом, глибоко орієнтальний ґрунт вашого світосприймання і водночас нехтування мертвою арабською традицією, яка стала гальмом для розвитку поезії, – узявши все це під увагу, маю я змогу дуже високо оцінити ваш версифікаційний внесок у річище сучасної поезії... тобто поезії сімнадцятого століття. Вперше з такою силою в цих віршах зазвучала тема незамкненого простору, тема відносності часу й одвічних людських почуттів...

Я зробив довгу паузу.

– Кажі далі, – схвильовано мовив він, – кажі все, чужинцю, я слухаю...

– Але чи не здається вам, капітане, абсурдною та ситуація, за якої ви, тонка і, безумовно, обдарована людина, мусите брати участь у найогиднішому злочині перед

людством – у поневоленні людини людиною? Як може поєднуватися у вашому серці – серці поета – жорстокість до невольників і любов до птахів? Чи не здається вам, що в цьому є щось трагічне й протиприродне?

– Дуже дивна твоя мова, чужинцю, – м'яко сказав Юсуф-паша, звертаючись до мене, як до нерозумної дитини. —> З того, що ти сказав, бачу я – ти не розумієш, що таке мистецтво і що таке поезія як його найідеальніший вияв. Життя і поезія – це непорівнювані речі, такі, як земля й небо. У землі свої закони, у неба – свої. Нам можуть ці закони не подобатись, але вони існують, вічні й незрушні, бо таким створив аллах небо і такою землю. Вища правда і доблесть мистецтва полягають у тому, щоб створювати свої небесні світи, які не мали б нічого спільного з цією проклятою реальністю, що оточує нас, в якій однаково важко жити і тобі, й мені.

Він легко і зневажливо ворухнув рукою.

– І подумай, чужинцю, як звеличує людину та прекрасна мить божественного натхнення, коли боягуз починає писати вірші про мужність, негідник і зрадник – про чесність, раб – про свободу, а дурень – про мудрість і обачність. Ти ж намагаєшся поєднати справи земні і справи небесні. З якої землі ти єси, хто навчив тебе такого погляду на поезію?

– Яз української землі прийшов, з міста Ярополя, – сказав я, – а навчила мене саме так розуміти світ вся історія мого народу.

Цієї ж миті погляд дівчини обпалив мене – здається, вперше вона глянула на мене сполоханими очима, довго і чорно зорила вона, немов хотіла щось сказати, та стрималася.

– Що ж, – сказав Юсуф-паша, і якась тінь перебігла по його обличчю, а в тоні його я вловив невдоволення, – йди працею, невірний, тільки праця допоможе тобі позбутися твоїх помилкових поглядів.

Вже смеркало, коли Джіроламо примкнув мій ланцюг. Разом з товаришами – нас було п'ятеро на цій лаві – навалився я на величезне, відшліфоване долонями весло. Швидко сорочка моя змокрила, а тіло налилося втомою. Поруч гнув спину Ярослав, за ним насупився Іван Нечитайло, та кректав, поплывуючи на долоні, московський стрілець Філька Лук'янов – веселий русявий хлопець, порубаний татарськими шаблями під Білим городом; а далі сидів шляхтич Ян Уніховський, хорунжий війська польського, котрий двадцять два роки тому, в часі Хотинської битви, потрапив у полон до Джанибек-Гірея; а що пан Уніховський був людиною бідною і нікого не мав з рідні у Брацлавському воєводстві, звідки сам походив, то про викуп не важився й мріяти, покладаючись лише на ласку бога, перемовинами з яким і присвячував увесь вільний свій час. Я швидко охляв, у роті почув гіркоту і сухість, і лише кінчиком язика злизував з губ солоний піт, зводчував трохи ротову порожнину. Поміж лавками бігав з канчуком Гусейн, підганяв невольників.

Вечоріло.

З корми вітерець приносив пахощі припаленого м'яса та каші, яку готувала собі варта. Кілька яничарів, що сиділи над нами, затягли нескінченну пісню про рідні

Анатолійські береги, де чекають на них чорноокі дівчата. Спала спека, верхівки щогл почервоніли на мить і сховалися в темряві, згасли, як наші останні надії на звільнення, а галера, легко похитуючись, занурювалась у загуслу імлу. Нарешті нам дозволили кинути весла, і ми, знесилені, полягали попід лавками на солом'яних підстилках; я хутко оповів Ярославові про свою розмову з Юсуфом-пашею. Філька Лук'янов щось тринькав на саморобній балалайці, а Ян Уніховський, розпластавшись хрестом на палубі, читав вечірню молитву. Раптом крізь казання Уніховського, розсипини балалайки, голоси вартових та сплеск нічних хвиль долинули до мене дивні звуки. Я штовхнув Ярослава. Він і собі прислухався. Ніби дзижчали електричні голярські машинки або скреготали крильми невидимі металеві комахи. Що б се могло означати? Наче зрозумівши моє питання, піднявся, дзеленькнувши кайданами, Іван Нечитайло. Був це старий козак, бистроокий і хитрий, з випаленим на чолі тавром; він витяг з-за пазухи невеличку пилку і, не мовлячи ні слова, показав нам, як треба пиляти ланцюг. Голосніше заграє Філька Лук'янов, а на другому кінці каторги козаки заспівали думу про Байду, покриваючи журними голосами скрегіт пилок. Ми взялися з Ярославом до роботи.

Раптом чиясь постать схилилась наді мною. Від несподіванки я завмер, навіть не встигнувши заховати пилку – річ, за яку одна кара призначалась на галері: шибениця.

– Не бійтеся, пане, – почув я жіночий шепіт. – Я хочу вам допомогти.

Я ніколи не чув її голосу, але зрозумів одразу, що це вона. Вона присіла навпочіпки коло мене та пригорнулася чорним плащем і розчинилась у темряві. Поруч вместилися Ярослав та Іван Нечитайло.

Чи я не помилилася, чи слушно я пана зрозуміла, чи з Ярополя пан? – спитала вона спершу, і від неї линує аромат фіалкової олії, в якій вершила вона надвечірнє обмивання – забаганки Юсуфа-паші, його пиха і зарозумілість: срібна ванна на мармуровій підлозі, блакитняста напахчена вода, підфарбоване волосся, підведені священними єгипетськими барвами очі – поруч з нами, брудними невільниками, від яких смердить потом і сечею, сиділа ця дівчина з плечима підлітка у пурпуровій сорочці, і вона могла бути моєю донькою так само, як могла бути моєю прапрабабусею, що стала землею, травою, вітром, сплила у море, пішла у непам'ять; так, з Ярополя ми – я та мій побратим; боже мій, боже, простогнала вона, а чи чули ви прізвище Киселя – полковника Яропільського полку реєстрових його королівської мосці козаків? Якого Киселя? – напружуючи пам'ять і згадуючи історичні джерела, проказав я. Невже Максима? Авжеж, Максима Киселя, полковника, невже не знаєте, ви повинні знати, хто його в Ярополі не знає, це мій батько. Як же ти, небого, опинилася тут? – спитав Іван Нечитайло. Вона плакала, витираючи обличчя плащем, Юсуф-паша буйно бенкетував зі своїми яничарами, ніч гомоніла тривожно, фосфоричні вогники в морі позначали рух нашої дивної галери з невільниками на облавках, наче світляний хвіст комети віявся у чорноводді. Звали дівчину Оксаною. І не було кращої дівчини на всій Україні, і сватався до неї сам Зигмунд Потоцький, близький родич гетьмана польного коронного Миколи Потоцького, на увічнення чого гетьман наказав вибудувати в

Ярополі фортецю у формі літери "О", що символізуватиме ім'я Оксани Кисіль, а Зигмунд призначався комендантом фортеці. Та не довелося стати Оксані на шлюбному коберці, бо перед самим весіллям затявся старий полковник, не схотів породичатися з тими, на чиїх руках була кров Павлюка й Кизими; а віддав доньку у Волощину, за сина одного славного воеводи, та перехопили молоду в дорозі ординці й за великі гроші продали Юсуфу-паші. Кинувся був старий полковник на поміч доньці – та гай-гай! – пізно! Поклав голову у сиваських солончаках, а змучене тіло його прив'язали до кінського хвоста й сірими холодними пальцями шкрябав мертвий Кисіль пилюгу на вулицях Бахчисарая. Перехрестився Іван Нечитайло, котрий знав полковника з давніх-давен, і з болем у серці зрозумів я, свідком якої історії мені доведеться стати: історія цієї галери, на якій плавала Оксана Кисіль, знана в наукових колах. Тільки не відав я, як повернеться наша з Ярославом доля, бо про це мовчать пам'ятки 1643 року... Хоче завтра вбити вас Юсуф-паша, сказала Оксана; як почув, що ви з Ярополя, злякався, що нагадуватимете мені про мою батьківщину; ще й призру на вас має, що ви – вивідачі яропільського козацтва, що маєте на меті моє визволення... Слухай, дочко, сказав Нечитайло і поклав руку на плече Оксани. Хочеш допомогти своєму землякові і всім своїм братам поневоленням? Хочу, відповідає Оксана. Ми стаємо на герць з цими людоловами, пошепки сказав Нечитайло. Коло каюти Юсуфа-паші та яничарських приміщень приховали ми сорок фунтів пороху серед мішків з сухарями. Допоможи нам їх підпалити. І відімкни наші ланцюги. Ключі у Юсуфа-паші, ти, певно, знаєш, де саме. Знаю, відповідає Оксана. Тоді берися, дочко, до діла. Треба поспішати, бо нині ночі короткі. Яропіль ніколи подвигу твого не забуде. Йди. Гаразд, відповідає Оксана, Вона подалася з палуби, і хвилини тяглися темні й повільні, вогкість пронизлива лягла на наші плечі; ніхто з невільників не спав, усі збуджено прислухалися до п'яних криків сторожі; в кількох місцях дзвеніли пилки, і тільки тоді, коли вартовий з верхньої палуби підходив до поручнів і дивився на нас, ми завмирили на якусь мить, щоб відтак знову пробудитись у неспокійному русі. Аж ось Оксана прийшла на здибочках і поповідмикала замки на наших лавках. Тихше, сказав Іван Нечитайло, коли козацтво заворушилось, гримаючи ланцюгами, чекайте, браття, вже швидко надійде наша година. Ярослав зголосився допомогти Оксані й вислизнув з нею на корму, і знову нестерпними здалися хвилини очікування; вітер поривчасто хазяйнував у вітрилах, а охоронці вгамувалися нарешті, і, на щастя, місяця не було в небі – як зараз, бачу я, високе товариство читацьке, ту палубу і чую калатання свого серця – темрява, смертельна тривога, непевність. Навіть Ян Уніховський, забувши про молитви, чекав Оксану, стискаючи в руці холодний ланцюг. Нарешті з'явилося дві постаті, почувся неголосний брязкіт. То Оксана з Ярославом принесли кілька мушкетів та шабель. Ян Уніховський – не встигли ми й оком змигнути – вихопив у дівчини шаблю.

– Панове, – сказав він, і голос його тремтів, – я прошу вас надати мені цю честь. Надто довго чекав я цієї хвилини. Я хочу вийти на герць з Юсуфом-пашею. Повірте мені, я ще вмію тримати шаблю. Честь і вітчизна!

Він розплакався і, витягнувши шаблю з піхов, поцілував клинок.

Всі заворушилися у мороці, загомоніли, почали вимагати зброю. Іван Нечитайло роздав зброю найсильнішим та найвправнішим козакам. Ті ж, кому не вистачило шабель і мушкетів, озброїлися чавунними ядрами, залізними дротиками та іншим знаряддям, яке здавна було приховане невільниками. Ярослав від шаблі й мушкета відмовився, бо ця бойова техніка йому була невідома.

- Сядьмо, козацтво, - сказав Іван Нечитайло, і всі посідали на свої лави. Тепер вже не мав я сумніву щодо Івана Нечитайла: керував повстанням він. Вже після повернення до Ярополя перечитав ще раз я "Думу про козака Нечитайла", дивуючись точності опису й психологічній бездоганності у змалюванні характеру старого хитруна.

- Брати мої, - сказав тихо Іван Нечитайло, але всі його чули, хто сидів на палубі. - Брати мої з України, козаки запорозькі, люди наддніпрянські й галицькі! Брати мої з усіх інших земель - брати мої московські, польські, литовські, брати мої православні й люди з-під римського закону! Славне лицарство, до тебе моє слово. Довгі роки чекали ми цю ніч, і ось вона надійшла. Перед нами ворог, який зневажає нашу людську честь, нашу християнську віру, нашу лицарську гідність. Оружною рукою, браття, здобудемо собі волю і перемогу. І не буде нічого кращого, як тая воля, коли поляжуть всі наші вороженьки, і наш корабель підніме вільні вітрила, й наш вільний прапор замайорить на Руському морі!

У межичасі Оксана принесла трохи гарячого вугілля, загорнутого у вогку ганчірку. Ми вирішили насипати порохову доріжку й здаля підпалити її. Іван Нечитайло розгорнув ганчірку... Раптом вартовий, що саме підійшов до поручнів, гукнув:

- Стій! Куди?

- Хочу напитися, пане, димного тютюну, - покірливо відповів Нечитайло, та вартового ця відповідь не заспокоїла.

- Не ворущись! Ось я зараз подивлюся, що у вас там діється! - грізно наказав яничар.

- Брати! До зброї! - вигукнув Іван Нечитайло і, схопивши у жменю розжарені вуглини, кинувся до корми, туди, де серед провіантських запасів лежав мішок з порохом, що його понакрадали невільники потроху в турецьких гармашів. Не встигли ми отямитись, як біля капітанової каюти пролунав страшний вибух. Злетіло високо вгору полум'я, зайнялися вітрила, уламки галери падали на палубу й калічили людей. Серед турецької залози знялася несамоवि́та паніка. Ті, хто вцілів після вибуху, осліплені й оглухлі, почали стрибати навсібіч у море, інші кинулися до зброї, та вогонь, що охопив службові приміщення, встиг знищити більшість луків і запаси стріл. Козацтво ж, підбадьорене першим успіхом, кинулося в рукопашний бій. Ярослав зіткнувся з Гусейном: блискавичним *аперкотом*, як у дні своєї молодості, він звалив цього кремезного цапа на підлогу, а двоє невільників, які саме набігли на цю бійку, схопили Гусейна за руки та ноги, розгойдали й кинули в море; чути було важкий сплеск води. До корми продерся здоровезний козарлюга з п'ятої лави й почав молотити варту ланцюгом, розваливши кільком туркам голови; три стріли - одна за одною - влучили в спину сміливця, із рота його хлинула кров, і він, ковтаючи повітря, впав на

палубу. У мене трусилися руки, коли довелося заряджати мушкет, який я підхопив у пораненого Голобородька: лише згодом я помітив, що весь час кричу, не чуючи власного голосу, щось хрипко, надсадно волаю, хоча виття моє губилося у загальному гаморі, зойках вмираючих людей та. грізному тріску пожежі. На верхню палубу викульгав у спід" ньому Юсуф-паша, розмахуючи шаблею.

- Невірні пси! - закричав він. - Не рухайтесь з місця, зрадники!

Легким, артистичним змахом руки Юсуф-паша відтяв голову старенькому діду Микиті, що був у нас за кашовара; затиснувши в руках важкого мідного черпака, дід похитувався на палубі: там, де була у нашого кашовара шия, блищала мокра чорна поверхня, над якою вистрибували маленькі кров'яні джерельця. Усміхнена голова діда Микити з кістяним грюкотом покотилася до моїх ніг, і в мінливому світлі пожежі здалося, що старий запорожець весело підморгує. А на палубі вже танцює пан Уніховський, який зчепився з Юсуфом-пашею, і ми бачимо, що не забув своєї військової штуки, своєї лицарської шерміцерії польський хорунжий; заскреготала криця, шаблі схрестилися вогняними поверхнями, блискуча містерія життя і смерті, шаблі врубувалися в повітря, яке вкрилося передранковою непевністю, ми добивали останніх охоронців, чорним попелом сіялися на нас згорілі вітрила, а пан Уніховський майстерно перекидав шаблю з правої руки у ліву. Але і Юсуф-паша, дарма що був кульгавий, фехтував знаменито. Чиста тональність визрівала у небесних просмугах, замурзані невідники гасили пожежу, а хорунжий Уніховський все ще не міг впоратися з Юсуфом-пашею, хоч залишали капітана останні життєві сили, але й Ян Уніховський теж знесилів; ось тоді на палубі невідь-звідки з'явився переможний закривавлений веселий Філька Лук'янов і вдарив щосили мушкетом Юсуфа-пашу по голові; скотилася зоря остання у небі рожевому, мов лезо шаблі. Убивча шабля Яна Уніховського увійшла нарешті всередину капітанового тіла, руйнуючи його теплі нутрощі та перерізаючи сітку життєносних комунікацій - й гарячими стали долоні Юсуфа-паші, котрий притулив їх до свого розпанаханого черева, відчуваючи якісь могутні поштовхи, що дедалі ставали слабшими, аж поки капітан не впав на коліна і не почав дріботіти головою об дошки палуби, наче молився. Схід зарожевів безневинними євангелічними барвами. І тоді з жалібним криком і плачем Оксана впала коло Юсуфа-паші і застогнала:

- Що з тобою, Юсуфе? Навіщо ви його вбили? Юсуф-паша підвів голову, в його очах були смерть і заспокоєння:

- Якби ти знала, як я тебе кохаю... - прошепотів він і впав, тихий і покірний, як скошена трава.

Оксана закричала жахно, впала на капітанові груди, рукою обмацуючи його затверділе обличчя...

Роки пройшли з тієї ночі, довгі роки життя мого висипалися повільно, мов піщинки крізь скляну горлянку пісового годинника, але не забути мені тієї ночі й світанку...

Напіа галера переможно кружляла по морю, й чайки сполохано кигикали над молочно-білими вранішніми хвилями. На верхній палубі зібралося віче, щоб вирішити

долю галери: частина повстанців вимагала йти у гирло Дунаю, дехто пропонував спрямувати корабель у район Хаджибея, з тим щоб потім прорватися крізь дикі поля на Україну, інші воліли висадитися на Колхідському чи Болгарському узбережжях, а італійці й греки наполягали на своєму: аби вночі, прослизнувши крізь Босфорську протоку, вийти у Мармурове море й далі – до берегів Італії. Ми з Ярославом не брали участі у тому вічі, бо відали наперед долю галери... Я пригадав усі знані науці джерела щодо цього переможного повстанського корабля, який увійшов у легенду.

Перед дверима трюму поставили вартових – щоб, бува, нікого не спокусила багата здобич Юсуфа-паші: злитки срібла та каптани, підбиті сободем, суконні турецькі мундири з червоними комірами та тонка венеціанська білизна, кинджали, прикрашені діамантами, й кінська коштовна зброя. По обвугленій палубі, встеленій уламками щогл, штуками строкатого турецького єдвабу, тілами вбитих, розірваними ланцюгами, блукала, наче примара, бліда Оксана.

– Пробач, Юсуфе, – шепотіла вона, і погляд її був нерухомий, а хода легка, мов у сновиди. – Я не знала, що так боляче буде.

За п'ять миль від галери мрів ледве помітний, наче смужка диму, берег. Ми презирнулися з Ярославом.

– Слухай, —сказав він, – треба рушати. Це останній наш шанс. Сподіваюся, ти не збираєшся залишатися назавжди У сімнадцятому столітті?

Я наздогнав нещасну Оксану й торкнув її за хлоп'яче плече.

– Ході́мте з нами.

– Куди? – подивилася вона на мене незрячими очима,

– На берег... Підемо до Ярополя. Вам не треба лишатися на галері.

– Облиште, – сказала вона. – Нема в мене тепер нікого. Пізно. Немає мені вороття...

Вона повернулася до мене спиною і пішла на корму,

Тоді ми спустили на воду маленьку шлюпку і, ніким не помічені, відштовхнулися веслом від галери. Вона почала швидко віддалятися од нас, наче якась потужна течія часу забирала корабель з нашої свідомості. Так виникають легенди, подумав я, спостерігаючи, як щезає на обрії галера невільників, що перемогли своїх катів...

За якусь годину ми були на березі. Дивно знайомими здалися нам ці порожні береги, піщані зсуви, вибілене каміння... Якесь хвильне передчуття охопило нас, ми кинулися щодуху, вминаючи мокрий пісок, туди, де стирчали над узвишшям верхівки акацій. Яке щастя! Ми побачили сріблястий балон нашого дирижабля, який легко танцював на морському вітерці. Вскочили в гондолу дирижабля і негайно стартували, навіть не перепочивши після виснажливої ночі й вранішніх наших пригод. Загули потужні мотори, і я спрямував дирижабль у той квадрат Чорного моря, де, за моїми підрахунками, повинна була знаходитись галера. Та дарма... Від неї й сліду не лишилося на безрушній поверхні моря. Запрацював на коротких хвилях радіоприймач. Передавали важливе повідомлення:

"Сьогодні, о п'ятій годині ранку за Грінвічським часом, – сказав збуджено диктор, – професор Інституту енергетичних та фізичних перетворень Сидір Миколайович

Холодний випробував новий генератор, який дає ефект зміщення часу на основі його конденсації. Професор Холодний провів цей експеримент, виходячи зі своєї теорії, згідно з якою час – це вічна й матеріальна категорія, яка не знищується, й тому може в будь-яку хвилину відтворюватись за допомогою спеціального генератора. Більшість видатних вчених у галузі вивчення часу піддають сумніву ідеї професора Холодного. Результати сьогоденного експерименту ще не відомі. Наукові експерти Організації Об'єднаних Націй вивчають всі моральні та юридичні аспекти, пов'язані з такого роду, експериментами".

Ярослав подивився на мене й закурив.

Сонце вже проминуло добру частину свого денного шляху. Під нами повільно сунув білий океанський лайнер – ніби лінійкою прокреслений був його шлях у засіяному сонячними блищиками морі. Ми заклали програму нашого дальшого польоту в електронний мозок і пішли з Ярославом відмивати всю кіптяву і бруд останньої ночі.

Потім понадягали боксерські халати й лягли на пухнасті карпатські ліжники, мовчки втупивши погляди у прозору пластикову стелю, по якій бігали світляні хвилі.

– Що з ними сталося? – спитав Ярослав.

– Цій галері присвячено кілька монографій. Я дам тобі почитати.

– А що з Оксаною?

– Її вбили родичі Юсуфа-паші.

– Нічого не можна вдіяти, щоб її врятувати? – ворухнувся після довгого мовчання Ярослав. – Може, зв'яжемося з Холодним і попросимо повторити?..

– Ні, – похитав я головою. – Не втручайся в історію. Не раджу. Не переробляй її на свій смак. Нічого доброго з цього не вийде. Знаєш, можливо, саме на цій галері вперше зародилася ідея повстання на морі. Це ж перша непереможена територія революції. Погодись, безсмертна ідея. Мені здається, що без цієї галери не було б броненосця "Потемкин" чи крейсера "Очаков"...

– Ти бачив, яке було в неї обличчя, коли вона стояла над цим клятим Юсуфом? – не вгамовувався Ярослав.

– Послухай мене, старого, – сказав я, підводячись, щоб зготувати каву. – Шляхи історії ще можна збагнути... Але жіночу душу...

Я махнув рукою.

Наш дирижабль продовжував свій вільний лет над морем, в якому назавжди загубилися шляхи повсталі галери.

**Сказання десяте, в котрому розглядається
суперечливий творчий шлях члена Яропільського
відділення Художнього фонду Д. В. Смаглія на
широкому історичному тлі. де також діють такі
загальновідомі особи, як мексиканський**

революціонер і художник Хосе Хорхе Пачеко та великий художник і теоретик малярства Галактіонов-Хмара, котрий вміє бігати по линвах.

Чи не здається вам, ласкаві читальники мої, що вже святий час, як то кажуть, спрямувати ваш допитливий розумовий погляд ще на одну непересічну особистість нашого міста, а саме на художника Д. В. Смаглія, члена Яропільського відділення Художнього фонду?

Хто в Ярополі не знає, хто не пам'ятає Д. В. Смаглія! Його монументальна постать у довгому синьому, на ватині, пальті зі смушковим коміром увійшла в легенду. Ось весна, теплий березень, брудні острівці снігу гинуть у жовтоглинні, плямкає багновище на околицях Ярополя, засмоктуючи хромові чоботи Д. В. Смаглія з галошами, а він, збивши на потилицю зелений велюровий капелюх, чимчикує пророчою ходою, не боячись струмків, крижаних почорнілих скиб, що обламуються під ногами, і велике його тіло, здається, також тане під сонцем ранньої весни, але він вперто йде далі, притуляючи до грудей новий свій витвір – барвисту фреску, витончене поєднання кольорів холодних і гарячих, драматичне панно, виконане на замовлення ярош'льської ветеринарної станції, присвячене важливій профілактичній справі:

"ЧИ НЕ ЗАБУВ ТИ ПРИЩЕПИТИ СВОГО СОБАКУ ПРОТИ СКАЗУ?"

Знаю, знаю, знаю, що ви скажете! Що у вашій пам'яті Д. В. Смаглій залишився не як утилітарний підмайстер пензля й трафарету, а як великий художник, чия знаменита картина "Хліб" стала місцем паломництва, а Яропіль завдяки цій картині набув широкого розголосу, особливо ж серед аматорів парапсихології. Та повинні ви зрозуміти й мене. І мої рації мусять бути взяті вами під увагу, а саме: об'єктивність і безсторонність мого літопису вимагають, аби не приховував я від майбутніх поколінь всієї складності і суперечливості моїх героїв, чи, висловлюючись мовою діалектики, показував всепереможну дію закону боротьби протилежностей та закону заперечення заперечення на конкретному прикладі Д. В. Смаглія. Отож, герой мій не цурався чорної роботи, чим прислужився розвитку різних жанрів образотворчого мистецтва.

Ах, читальники мої милосердні! Бачу достеменно я ту весну 1914 року, коли підлітком Д. В. Смаглій переступив поріг іконописної майстерні Софрона Свавільного. Перш ніж пустити хлопця у святую святих – приміщення, де чаклували над дошками *личники* – майстри, що надавали обличчям Спасителя та Богоматері вигляду вічної доброти й вічного суму, де *світники* залишали на гіматіоні Спасителя й мафорії Богоматері ніжну заплутаність фалд, де *травники* виводили барви небачених небесних трав та квітів, Софрон Свавільний послав підлітка на сорокаденний піст, аби тіло своє й душу підготував до зустрічі з вищим духовним світом краси, просвітленим поглядом аби уздрів те, чого ніколи не побачить яропільське міщанство й купецтво, залиті свинячим салом по вуха. Я вже чую застережливі голоси деяких правдолюбців, які, виходячи із найліпших, близьких, зрозуміла річ, і нам заложень боротьби з релігійним дурманом, висловлюються у тому смислі, що, мовляв, а чи варто згадувати про цей

епізод у житті нашого митця, котрий потім і сам стидався своєї причетності до справ духовного мракобісся. На голоси ці я таку дам відповідь: не втікайте від свого минулого, громадяни! Не вбивайте у собі своє минуле, хоч би яким маловартісним та помилковим воно сьогодні вам здавалося, бо хто знає, яким світлом освітить воно ваше життя завтра чи позавтра. І ніколи, любі шанувальники мистецтва, не забувайте, що людина без минулого все одно, що річище без води – висохле, порепане дно, яке не відає, задля чого воно існує, задля якої спраглої землі, задля якого моря...

Грають сумні сурми над Ярополем – то вітер голодний зимовий свище: смертю героя в боях у районі Мемеля загинув за віру, царя й вітчизну батько Д. В. Смаглія; в офіцерському клубі п'яні пани офіцери розповідають непристойні анекдоти про матінку царицю; вже хліб подорожчав, і проглянули перші кістляві провіщуни майбутнього мору – від жебраків і калік вбогих чорним став майдан коло Микільської церкви. Скоро вже, скоро ревітимуть на Україні гармати...

А наш кострубатий парубок вчиться старанно накладати рум'янець на щоках, шії та підборідді угодників, оживляє їхні лиця тонкими *світлами* і кладе чисті білила довкола зіниць, від чого смутком і тривогою повняться погляди святих Миколи, Василя, Кузьми, Дем'яна, Лавра, Євдокії, котрі народжуються в році від початку нової ери 1917-му, Побавившись гарно *оживками*, від яких обличчя стають рельєфно карбованими, та поклавши *підволосся*, герой наш ліпить листовим золотом одяг; робить з м'якуша свіжого житнього хліба кульочку і перекочує її по золоту, а як забере вона шляхетні дрібні аркушики на себе, тоді котить її по дошці, прописаній *зіллям*; ікона пахне смачно пампушками з часником, зілля ж бо готується з часникової м'язги.

Нарешті до останнього таїнства причащається наш Д. В. Смаглій: у свіжій сорочці, травами пропахлий, Софрон Свавільний (а борода у нього – як у Хемінгуея з відомого фото на обкладинці журналу "Лайф") кладе руку на плече підмайстрове й тихим голосом рече: "Ікони треба оліфити після пасхи воскресіння Христова, від місяця квітня до місяця липня, обравши для того сяючий час, коли повітря стигне, й місця треба знаходити затишні, щоб не комарні й не вітряні були, щоб оліфа всякла й фарбам прозорості краси додала".

Та не довелося нашому добродієві прооліфити перші свої творіння. Довго чи коротко розказувати, а життя яропільське, а з ним і Життя Д. В. Смаглія виколілося з тихих стежок, на дорогу небаченої високості повернувши.

То не сурми небесні сурмлять, то з усіх усюд кіннота скаче, з боєм здобуває місто преславне Яропіль; панцерні потяги, наче сірі похмурі сні, приповзають у ранкове місто, й від них іде сморід відпрацьованих гарматних газів та важкого вугільного диму; зморена піхота розсмоктується по крутосхилих яропільських вулицях, й вишневими вечорами риплять біля вогнищ солдатські гармошки й починають яропільські дівчата дітей від солдатів.

Штаб свій вояки розміщують на лівому березі Богунки, у палаці Потьомкіна, в безжурному лазоревому будинку, де підвали порожні й зимні, мовби сам світліший князь Таврійський, гетьман Катеринославського й Чорноморського вірнопідданного

козацтва яким своїм державним генієм передбачив доконечну майбутню потребу в камерах для підслідчих і заручників, рівно як і в приміщеннях для потаємних розстрілів. Де, де поділися Софрон Свавільний та його майстри? У невизначену годину, коли Яропіль нікому не належав, крім вітру й пустки, прилетів невідь-звідки снаряд – чи з Заходу, чи зі Сходу, з Півдня чи з Півночі? – ніби з небес, з хмарних гір скотився й влучив у будинок № 6 по вулиці Купецькій. Похитнулися стіни та впали, притрусивши крейдяним пилом тіла іконописців, серед яких смішним збігом обставин не було Д. В. Смаглія, бо саме його послав Софрон Свавільний з образами до купця Царьова, хоч як не подобалося шанолубному підлітку стикатися з замовниками, вислухувати їхні ідіотичною поважністю сповнені критичні зауваги; ніби передчував щось старий майстер, коли силоміць виштовхував нашого героя з будинку № 6 по вулиці Купецькій; невідомий диригент, якого люди, за відсутністю інших, більш наукових визначень, нарекли *випадком*, змахнув паличкою через півгодини від того, як Д. В. Смаглій вийшов з майстерні. З неба впав з голосінням майже жіночим фугасний снаряд.

Року того Д. В. Смаглій розпочав перші підмальовки до своєї картини, що потім славною зробилася під назвою "Ранок". А було це полотно велике, розміром 2,5 м × 4,5 м, і підрамник на кілочках, що за їх допомогою завше можна було прибрати з поверхні полотна хвилястість і зморшкуватість, яку час накладає на такі витвори, бо фарби олійні коцюрблять мішковину. Вже перші постаті з'явилися були на полотні, й свідки – візьмемо того ж таки А. В. Микитася – заприсягаються, що то народжувалася картина незрівнянної пристрасті: апостоли справедливості з мужицькими обличчями літали з сокирами в небі над Ярополем, і жінка зі скорботним обличчям, у білє вбрана, затуляла тілом своїм землю й дітей, і зорі із срібної фольги від шоколадних цукерок світилися тьмяно на ультрамариновому небі, мов олов'яні гудзики на німецьких кайзерівських мундирах, і чорні безлистяні дерева були завітчані барвними стрічками, немов весільні коні, немов шикувалося велике свято. Після похорону, де кленову труну з легким тілом Софрона Свавільного ніс під спів синиць наш герой, він, повернувшись додому, довго стояв перед картиною, зазираючи в очі апостолам справедливості, та вони відвертали погляди, й жінка вже не затуляла землю, не захищала дітей, безсила була кого-небудь захистити, лише сором лишився на її обличчі, сором і розгубленість. Тоді Д. В. Смаглій узяв відерце з білилами й щіточкою широкою проклав на полотні білі ручаї й озерця, які розливалися, розливалися, аж поки зникли останні кольорові залишки. Відтак подався на заробітки, бо, крім матінки й трьох меншеньких братів, мусив наш герой годувати ще й стару вдову Софрона Свавільного, якій судилося ще довгих і голодних два рока прожити на цій землі.

Фарбував яропільські дахи. Іржа, торішні соснові голки, висохле листя, гримлива розпечена бляха, по якій його кроки – наче згори хтось градом сипонув. Засмаг, змарнів на вітрі, зате вивчив архітектуру міських дахів. Знав, як купчаться будинки, які важливі ділянки міста відкриваються з яких горищ, і через це в часи Яропільської республіки ніхто краще за нього не міг поставити повстанські кулемети на запилужених піддашсях... А втім, шановний майстре малярського цеху, не забувайте і

про мистецтво: в перервах між боями люди, втомлені од стрілянини, висипного тифу, саботажу та нічних обшуків, потребують якихось світлих візій, які б виповнювали їхні серця життєстверджуючим оптимізмом, відвертаючи думки од похмурих реалій навколишнього світу: од нестачі їжі, подертого, завошивленого шмаття ще з імперських цейхгаузів, заболочених, занедбаних вулиць, порожніх домів з вибитими шибками, од мертвих дітей, яких щодня матері ховають на міському цвинтарі у тихій тіні лип, неподалік від кинутої цегляної каплиці... Беріть хутко, майстре Д. В. Смаглій, фарби й пензлі, розмалюйте наше революційне місто так, щоб небу гаряче стало, щоб здригнулася гнила інтелігенція, вихована на брехливих канонах мистецтва експлуататорів! Замість салонного, еротичного, zdeгенерованого мистецтва буржуазних посіпак створимо радісне молоде футуристичне мистецтво революції! 5Сай казяться міщани, дивлячись на наші спіралі, на незбагненну машинерію наших композицій, на шалені кольори й деформовані у революційному екстазі постаті! Товаришу Смаглій, ось вам маузер, ось вам мандат Яропільського ревкому за підписом самого А. В. Микитася, згідно з яким ви призначаєтесь головою Всесвітньої пролетарської академії мистецтв Яропільської республіки (ВПАМЯР), ось продовольча картка на півкіла кінського м'яса. За роботу, товаришу!

Ніколи перед тим і ніколи по тому Яропіль нічого подібного не бачив. Одного ранку місто прокинулося з таким відчуттям, що сон саме зараз почався – багатобарвний і божевільний: Д. В. Смаглій та його не менш футуристично налаштовані помічники збудували своє місто – з фанери, бляхи, гіпсу, паперу, полотна й дощок. Над будинком.Дворянських зборів грізно височіла 35-метрова постать робітника: 10-метровим молотом з пап'є-маше бив квадратний коваль по фронто́ну, ніби це було ковадло; над фортецею Потоцького здіймалась вгору височезна вежа Авіації – водогінні труби, сталеві ванти – і на кожному суглобі цієї вежі повільно оберталися численні пропелери, через що над містом стояло гудіння, мов голос усіх моторів України, зібраних до купи, мов гомін далеких майбутніх повітряних боїв; на панно, розгорнутих на майданах Ярополя, наш герой зобразив різні повстанчі події, котрі відбувалися в місті: серед електричних та парових машин, стояв полковник Богун, обійнявшись з А. В. Микитасем, і кудлатий Ейнштейн благословляв їх смолоскипом, виконаним у кубістичній манері; ширяли в небі літальні апарати, стокрилі метелики, й повалені лежали на землі буржуї в циліндрах, а на червоному коні сидів А. В. Микитась, мов Георгій-Змієборець, замість меча двосічного тримаючи в руках кулемет системи "максим"; Григій Гамалія був намальований разом з керівниками III Інтернаціоналу, котрі їхали на завітчаному, кабріолеті фірми "Мерседес-Бенц", а за колесо хапався, намагаючись зупинити, Микола Романов – жалюгідна монархічна дворняга, розчавлена ходою історії, А навпроти Микільської церкви революційні художники поставили пам'ятник Коліївщині: дерев'яні постаті гайдамаків, вирізьблені з дуба, справжні коси в руках, бляшані бороди й вуса, гіпсові розфарбовані обличчя – й, порубане, перед ними лежало розп'яття з костьолу; на спеціальних блоках та канатах попідвішувані дзвони, котрі бомкали на вітрі вдень і вночі, згадуючи веселого Гонтю; алебастрові купідони,

товсті синки гнобителів і панів, стояли біля цегляного муру з піднятими руками, мов перед розстрілом.

Тоді ж з'явився другий варіант знаменитої картини голови ВПАМЯРу Д. В. Смаглія "Ранок": вже позбавлений релігійного містицизму, образ цей вражав ясною кристалічною силою: на безмежному, мов сучасні аеродроми, полі у землю вросли, наче ті дерева, якісь людські постаті з обличчями членів Яропільського ревкому; і кожен цей врослий у землю революціонер тримав, мов Атлант, понад собою аероплан, хмару, дитину з щасливими блакитними очима, соняшник і кулемет; а небо, наче рушник, було вкрите червоними і чорними півнями.

Саме тоді, разом з Першим Сумським комуністичним полком, випадково потрапив у Яропіль відомий мексиканський революціонер та художник Хосе Хорхе Пачеко. Обличчя тютюнового кольору, довге волосся жорсткими патлами падало на потилицю, сигара в роті, пронизливі чорнючі очі, важкий кольт на правому боці, солом'яний бриль, сплетений якимось дідом на Київщині, шкірянка та червочі чоботи з бронзовими острогами графа Потоцького. Хосе Хорхе Пачеко остовпів, побачивши Яропіль у празниковому вбранні; з почервонілими од щастя очима бігав мексиканський революціонер по місту, відкриваючи для себе все нові й нові дива: на Волинському майдані колись стояла кінна статуя імператора Олександра III. За наказом Д. В. Смаглія було проведено деякі переміщення. Тепер уже кінь сидів на голові бундючного імператора, а на кінській, спині бродячі акробати поставили збитий з дощок кін та влаштували циркову виставу – стрибали, крутили сальто-мортале та інші свої фокуси-покуси показували яропільським дітлахам. Від видовиська цього Хосе Хорхе Пачеко прийшов у такий екстаз, що витяг кольт та тричі бабахнув у небо, продірявивши білу безневинну хмару над нашим містом. А коли, познайомившись з Д. В. Смаглієм, побачив перші обриси його знаменитої картини, то зовсім зомлів від радості й подиву і кинувся цілувати нашого героя, ледве не обсмаливши тому обличчя своєю брунатною сигарою. Зустріч ця – нікому не відомого городянина нашого Д. В. Смаглія із одним з найвизначніших згодом художників XX століття Хосе Хорхе Пачеко – мала далекосяжні наслідки для світового образотворчого мистецтва, бо пристрасний мексиканець, власне, в Ярополі збагнув, в чому повинно полягати мистецтво Серця, а не Розуму, Бурі, а не Затишку. Згодом, повернувшись до Мексіки, Хосе Хорхе Пачеко заснував школу монументального живопису, прославивши своє ім'я на всіх континентах. Його гігантські фрески, в яких він натхненно поєднував, здавалося б, несумісні речі й видіння, прикрашали хмарочоси й комуністичні клуби, президентські палаци та атомні центри. І ніхто з критиків, які оточували шанобливо сивого Хосе Хорхе Пачеко, котрий з незмінною сигарою в зубах бігав по риштованнях, ніхто з цих розумних, всевідаючих, витончених естетів так і не дотямив, чому свій малярський стиль він назвав *смагліїзмом*, або, як писали американські газети, *this famous smagli-style*. Смагліїзм увійшов у всі монографії, присвячені розвитку сучасного мистецтва, та наш герой не відав про те, бо не знав він ані іспанської, ані англійської мов, через що до нього та й взагалі до нашого міста не долинули чутки про те, що ім'я Д. В. Смаглія, члена

Яропільського відділення Худфонду, навіки вписано у скрижалі модерного малярства. Лише зовсім недавно я, працюючи в Академічній бібліотеці Києва, випадково натрапив на монографію Стенлі Джонсона "Smaglysm in the modern art" ("Смагліїзм у сучасному мистецтві"), а що герой наш розповідав якось мені про свою зустріч з Хосе Хорхе Пачеко, то й зрозумів я, в яких яропільських джерелах народжувалися мексиканські фрески. Про це також виразно свідчать кольорові репродукції з розписів Хосе Хорхе Пачеко. Кожен об'єктивний спостерігач знайде в них відгомін картин раннього Д. В. Смаглія. Та, зрештою, цієї побічної мистецтвознавчої теми ми торкнулися принагідно, бо ж не вона є головною у моїх сьогоднішніх споминах.

Між тим мало-помалу вщухли шалені вітри над Ярополем, і потроху почали вкриватися ряскою життєві води нашого героя. Давно пожовтів і зотлів мандат, який проголошував Д. В. Смаглія головою ВПАМЯРу. Одного благопристойного ранку приїхала фура яропільського асенізаційного обозу й вусаті дядьки в закаляних брезентових робах звалили на фуру пам'ятник Коліївщині – шукай його тепер! – наче корова язиком злизала... Панно порвалися й виблякли, замість могутньої постаті з молотом залишився дерев'яний каркас у пап'є-машевому лахмітті, а вежу Авіації розібрали з огляду на нагальні потреби міськкомунгоспу, якому конче необхідні були водогінні труби діаметром 2 дюйми.

Хвилюватися вам, тов. Д. В. Смаглій, не спати ночами, бо зійшло на вас велике благословіння, ім'я якому кохання. Бігати вам, голово академії мистецтв, до Антонінського парку, в бузкові алеї над Богункою, пломеніти, як останньому гімназистику, чекати свою любов, свою Олесю. Дівчина це серйозна, вчиться грати на рвилі, пройшла вже школу Бейера, зна напам'ять кілька поезій Надсона – батько її бухгалтером на залізниці, – а фатальні карти пані Гандзі вже ворожать нашому герою неземне кохання, дальню дорогу та казенний дім. Все так і сталося, як приповіла пані Гандзя: неземне кохання закінчилося Яропільським загсом та питтям вишневої наливки, від якої на другий день розламується голова; дальня дорога привела його до столиці, до казенного дому в Києві, де була тисяча вікон й тисяча дверей, до великого художника й теоретика живопису товариша Галактіонова-Хмари. Та поки влаштовував наш герой дрібні сімейні справи, поки клав останні мазки на полотно, поки фотографував свою картину та складав у валізку свої ескізи (років десять на це пішло), знову щось змінилося в повітрі: певна суворість і військова підтягнутість позначили злам років і епох, характерів та долі.

Тов. Галактіонов-Хмара випромінював тепло і затишок, наче тульський самовар. Запросив нашого героя додому, частував чаєм з бубликами і полуничним, схожим на клей варенням. Потім дивився ескізи й фотографії, що тремтячими руками показував йому наш герой. Приклав навіть до лівого ока кулак у вигляді трубочки (у правому оці Галактіонова-Хмари був голубий скляний протез вітчизняного виробництва, хоча справжнє око великого художника і теоретика відзначалося капітальним карим кольором, та на той час, як пояснив Галактіонов-Хмара, було налагоджено виробництво лише голубих протезів). Ще одну дивну особливість мав тов. Галактіонов-Хмара: його

кабінет вдома було оплетено срібними лінвами, тонким мотузяним павутинням, по якому, мов матрос вітрильника, бігав угору і вниз з м'яким шурхотом великий теоретик. Пояснив остовпілому провінціалові, що то звичка з молодих літ, коли працював еквілібристом у цирку, де й втратив праве каре око. Їхня зустріч, як то кажуть, відбулася в теплій, дружній атмосфері, і вони щиро обмінялися деякими поглядами на сучасне мистецтво. Лише коли прощалися, тисли один одному руки, Галактіонов-Хмара встромив різнобарвний свій погляд у Д. В. Смаглія – наче хтось уколів нашого героя скляною голкою в груди; легку млюсть почув яропільчанин, ноги ватяні стали, наче з тіла його маленькими струмочками вибігали сила й завзяття, і тоненький коماشиний голос проспівав усередині:

ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ...

Через кілька років, під Полтавою, коли лежав Д. В. Смаглій посічений осколками від німецької міни, повернулося знайоме відчуття: ніби хтось висмоктував з нього залишки молодості, тягнув до землі, у згорілі трави, де мураші оселилися у порожніх, розпечених на сонці дисках "дегтярьова", і чийсь лагідний голос переконував нашого героя:

ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ... ТРЕБАЗЦИМКІНЧАТИ...

– Хе-хе-хе, – тільки й сказав Д. В. Смаглій, полишивши квартиру великого теоретика тов. Галактіонова-Хмари.

Над Кигвом догоряв серпень. Міліціонери в білих тропічних шоломах змахували руками на розі Хрещатика й вулиці Леніна, мовби танцювали індійський ритуальний танок. Д. В. Смаглій таки повеселився в паркому пристанційному ресторані, де штучні пальми пофарбовані зеленою вагонною фарбою. Спочатку йому схотілося жбурнути порожню пляшку в оркестр, та стримався, бо на цимбалах ніби грав Софрон Свавільний – світлий старець. І сльози полилися зі Смаглієвих очей, коли згадав, що проґавив він сяючий час від місяця квітня до місяця липня, що не знайшов він тихого місця, щоб не вітряно було і не комарно. І вже підвівся, щоб впасти на груди Софрону і, солодко плачучи, покаятись у низькому своєму існуванні, та за стіл сів, невідь-звідки з'явившись, Галактіонов-Хмара, біль і порожнеча в грудях. Веселий був цього разу великий художник і теоретик живопису, волохатий, як джміль. Розсівся, ноги на стіл поклав, вибалушив пронизливо-холодне скляне око на героя нашого, й почувся той манюсінським мікробчиком перед всевидющим електронним мікроскопом. Сіпнувся Д. В. Смаглій втікти, та відчув, як його скальпелем аналізують.

– Ближче до людини, до єства речей, до матеріальної суті предметів, їх молекулярного стану, – промовило те око. – Що скоріше ти розчинишся у загальному, то краще. Мистецтво починається там, де кінчається егоїзм і самозвеличення. Намалюй хліб, і хай його з'їдять голодні. Намалюй квіти, і хай їх нюхають їх закохані. Намалюй гармату, і хай вона стріляє. Зламай мур, яким відгороджений ти від людей. Зламай мур своєї гордині.

Великий теоретик виробляв у синьому цигарковому повітрі дива еквілібристики: бігав по пальмах, по стінах та столі, обминаючи засиджені мухами люстри. Оркестр

грав аргентинське танго, і темні телятники брязкали на станціях Київ-Пасажирський, Київ-Товарний та Київ-Лук'янівка.

Що було потім – ви все знаєте. Полотно своє, розміром 2,5 м X 4,5 м по приїзді до Ярополя герой наш зному вкрив шаром білил, мовби спочатку заходився ґрунтувать. Вчинок цей Олеся привітала і підтримала, бо непокоїли її чудовиська на картині, які хоч їсти не просили, проте й грошових прибутків у найближчому часі теж не звістували. З чистим, рум'яним серцем повернувся Д. В. Смаглій з Києва, на що звернула увагу Олеся з задоволенням. Власне, тоді в його душі прокинулась приспана мавританська дитина,, про що ми вище говорили, коли згадували архітектуру нашого вокзалу. З новими силами, натхненний, взявся наш герой за роботу: безліч всяких корисних замовлень виконав у ті короткі передвоєнні роки Д. В. Смаглій – багато портретів, розбитих на квадратики, написав, багато домів оздобив славновідомими своїми барельєфами, та багацько гарних дошок Пошани оформив, підносячи естетичний рівень яропільчан на вищий щабель.

А після полтавського оточення, коли його, непритомного, витягли на старому дизельному танку БТ-7 якісь запилюжені хлопці, в пілотках набакир, Д. В. Смаглій потрапив у художні майстерні школи стрілецьких командирів, бо ні до чого іншого вже не був здатний. Малював мішені, по яких потім стріляли курсанти. І от така дивизна була помічена за нашим героєм: він малював повільно (спочатку це дуже не сподобалося начальству), малював не примітивні зелені силуетки, як того вимагає бойовий статут піхоти, а й справжні об'ємні постаті солдатів вермахту. Клав *санкир*, підмальовував тло, потім *світлами* проходився по обличчях. У сталевих касках, сіро-зелених шинелях, з обличчями жорстоко-сполоханими, блідими, як це завжди буває під час атаки, ці моторошно-реальні постаті примушували кожного, хто їх бачив, міцніше стискувати в руках зброю. І от що помітили викладачі стрілецької школи: коли перед їхніми курсантами з'являлися мішені Д. В. Смаглія, влучність вогню зростала в кілька разів; кулеметні й автоматні черги трошили фанеру на друзки, на грудях страшних Смаглієвих солдатів швидко з'являлися дірки, крізь які проглядало небо. Найвищими показниками бойової та політичної підготовки в армії вславилася школа, де художником був Д. В. Смаглій, котрий за це отримав медаль "За бойові заслуги". За його мішенями полювали, з інших армій приїздили замовники, просили виготовити для огляду хоч парочку щитів. Ще й досі Д. В. Смаглій зберігає вдома одну чи дві найкращі свої мішені, діряві як решето: й обличчя купчасто продірявлені, й груди.

А як повернувся до Ярополя, як поцілував змарнілу Олеся й трьох діточок своїх, кинув фанерну валізку з солдатськими подарунками, фарбами й кольоровими олівцями, та й побіг до сарая. Там, притрушене пилом, заткане павутинням, чекало його цупке забілене полотно, якому небавом судилося стати знаменитою картиною "Хліб". З того дня весь вільний свій час Д. В. Смаглій віддавав своїй картині. Ніхто, правда, не мав вступу до сарая, де у заплямленій гімнастерці, з пензлями у правій і палітрою в лівій руці (навколо великого пальця лишалось тривке червоне кільце од палітри) завзято працював наш герой. Як у дні молодості своєї, скромного – м'яса й сала – не їв, горілки

не пив – щоб твердішою була рука та гострішим погляд. Німецьких фарб тонкотертих, що їх на горбу своєму припер з армії Д. В. Смаглій, звичайно, не вистачило, довелося через спекулянтів діставати в Ленінграді. Йшов на це його невеличкий заробок (знову, як і перед війною, малював вивіски), щз й Олеся, яка працювала в швейній майстерні, майже половину своїх грошей на це покірливо, як і личить справжній дружині, віддавала. Бо надумав Д. В. Смаглій намалювати картину на всесоюзну виставку, щоб Академія художеств побачила, що і в Ярополі є справжні художники, щоб, чого доброго, ще й у Третьяковську галерею, що у Лаврушинському провулку в місті Москві розташована, картина ця потрапила. А мо', і сам товариш Галактіонов-Хмара помітить цю картину, порадіє з успіхів свого, сказати б, вихованця, чи що. Всяко в цьому житті буває.

Отож, тяжко так працюючи, порався коло своєї картини наш герой рік без сну, аж поки скінчив її, про що сповістив свою родину на сімейному обіді, не схожому, правда, на теперішні наші обіди: їли картоплю товчену, приморожену, солодку на смак, ще й трохи тюльки до картоплі – і як не сварився на дітей Д. В. Смаглій, а Васько все одно з'їдав тюльку з головою та хвостом, не лишаючи на тарілці срібних позначок доброго тону.

І от одного дня, на світанні, коли люди ще спали у своїх землянках та напівзруйнованих хатинах, коли дітям снилась м'ясна тушонка і згущене молоко з бляшаних банок білими пругкими струмками лилося з неба в їхні розтулені рожеві вуста, в цю годину останнього зимового заledenіння, коли ярілися на сонці скляні віти дерев, а сусіда Д. В. Смаглія Кіндрат Смола вже пиляв дрова обережно, аби не поламати пилку, господи прости, об осколки від снарядів, в цю годину, виніс на подвір'я наш герой свою картину. Власне кажучи, тільки Кіндрат Смола та я можемо підтвердити, що це – картина справжня, про що потім всюди й оповідали, будучи головними свідками цієї таємничої історії. Тепер, коли Кіндрата Смоли нема, тільки я і лишився – єдиний, хто знає про цей випадок не з чийось переказів та пересудів.

Д. В. Смаглій прилаштував до підрамника спеціальне держало – він надумав понести картину до багетної майстерні, де б зробили йому золоту, як і бажав він, розкішну раму. Навіть Олеся свою змучену не гукнув, не показав їй картину у всій недовершеній красі – хотів, щоб усе було чин по чину, при рамі й золоті, наче у справжніх академіків живопису, немовби у самого Галактіонова-Хмари.

На білому рушнику з вишитими червоними півнями лежала величезна кругла хлібина – біла-біла, наче сонце ясне, випечена з муки пшеничної, перед війною такий хліб продавали в Ярополі, носили по всьому місту такі хлібини в плетених великих корзинах, в усі двори заглядали жінки-продавщиці, гукали охочих купити цей хліб білий, свіжісенький. Хлібина вразила нас стереоскопічною своєю реальністю – ми навіть запах теплого хліба почули зі Смолою, навіть слина у наші роти набігла; це тепер людей, звиклих до білого хліба та до об'ємних голографічних зображень, нічим не вразиш, – ми ж просто заклакли від подиву, захоплення й бажання... соромно зізнатися в цьому, брати мої годовані, що перебуваєте в достатку й ситості, але закортіло нам з

Кіндратом Смолою відламати ту шкоринку підсмажену від хлібини, яка вийшла з-під пензля Д. В. Смаглія, а не з печі яропільського хлібозаводу № 3.

Все що завгодно могли ми, перші поцінувачі картини, уявити, першу-ліпшу чудасію, або ж якийсь батальний образ – форсування, приміром, Бугу чи Вісли, або якогось полководця у золотих еполетах, або картини відбудови народного господарства, зруйнованого окупантом, – та чи мало тем було для живописців у ті роки! Самі помисліте, читачі мої мистецтвознавчі!

Але ж у тій картині нічого, крім хлібини, не було. Нічого, крім абсолютної краси й досконалості хліба, нічого, крім безсмертної ідеї Хліба, – ну нічогісінько!

Взявся Д. В. Смаглій за держало, ми з Кіндратом зголосилися допомогти йому – підняли цю картину і, ковтаючи слину, понесли ранковим Ярополем, обминаючи калюжі та згарища. Притомилися ми трохи, бо хлібина важеленька-таки була – не знаю, яким би робом оце Д. В. Смаглій сам доп'яв її до майстерні, коли б не ми. Притулили ми картину до однієї халупи розбитої, де містилася біржа праці, звідки дівчат та хлопців яропільських вивозили до Німеччини.

*З неба зіронька упала і розбилась на льоду,
Я в Германію попала в сорок третьому году...*

Почастував нас Д. В. Смаглій цигарками "Катюша" (я, правда, не кури́в), затяглися наші мужчини гірким осіннім димом, погломоніли трохи про всякі справи важливі, про атомну бомбу, яка скоро і в нас буде, про сесію Організації Об'єднаних Націй, про шкідливу діяльність ЮНРРА та про інші матерії – і до картини повернулися, щоб нести її далі, у багетну майстерню, як того бажав художник.

Повернулися – і остовпіли. Картини не стало. Зникла наша картина.

Тобто не зникла, ні! – навпаки, була, але це вже була не картина, лише сама дійсність: на землі, встеленій білим рушником з вишиваними на ньому червоними півнями, лежала наша хлібина, жива, справжня, ще гаряча, мов тільки-но з печі, сама завбільшки з добрячий казан для полкової кухні, Бігме! Такого ще в світовому образотворчому мистецтві не було, клянуся вам, читачі мої доброчесні!

Остовпів, зблід наш Д. В. Смаглій, а ми з Кіндратом Смолою кинулися до картини, та тільки поглинула нас тривимірність: торкнулися ми шерехатої, теплої, запашної хлібної шкоринки, провели долонями по м'якому хлібному боку, наче це була жива істота; Кіндрат Смола встиг навіть відламати шматок горбушки та скуштувати – сказав мені потім, що смачнішого хліба не їв у житті своєму! – та Д. В. Смаглій скрикнув не своїм голосом, кинувся до хлібини, обійняв її обома руками, наче хотів врятувати свій твір від нашого голоду. Та не було в цьому світі вже його твору, не існувало, була лише одна величезна пшенична хлібина, скоріше – твір Міністерства харчової промисловості, ніж мистецтва живопису.

Збагнувши це, Д. В. Смаглій побіг мерщій додому, мабуть, Олесі хотів розповісти про диво се дивне, а ми подалися за сусідом нашим, щоб, бува, чого не скоїв з собою у нестямі... Що було потім, дізналися ми з оповідки Ярослава Гамалії, котрий небавом прибіг туди, де лежала Смаглієва хлібина: навколо неї вже скупчилися голодні, в

дранті, діти, сироти, що поруч знайшли притулок у підвалі колишнього ремісничого вчилища, – й діти ті худючі відламували шматки хлібини, та їли, їли похапцем, поки не відняли в них той білий пшеничний хліб небачений, про який вони мріяли навіть не могли, бо не знали, що такий може існувати; Ярослав теж з'їв з півкіла того хліба гарячого, й коли до твору свого повернувся Д. В. Смаглій – вже з Олесею та дітьми – від нього нічого не лишилося, лише крихти, на які злетілися всі горобці міста Ярополя, та втоптаний у мокрий сніг рушник з червоними півнями...

Отут можна було б і скінчити дивну історію картини Д. В. Смаглія "Хліб". Щоправда, сам художник, охоплений горем втрати, ніяк не хотів примиритися з загибеллю картини; навпаки, разом з бідною своєю Олесею приніс якимось важку золоту раму, поставив перед тим місцем, де стояла колись картина, сподіваючись, що все повернеться на круги своя. Та дарма. Вже нічого не змінилося в об'ємному цьому світі, й більше художник не побачив своєї хлібини ніколи. Довелося тягти раму назад, у багетну майстерню.

Після цього Д. В. Смаглій вже не пробував писати тематичні картини, боячись різних несподіваних ускладнень. Приїздили до нього з різних усюд, просили, Отар Іванович Гелбахіані давав великі гроші, благав намалювати корову мічурінську голландсько-костромської породи для свого радгоспу – спритний був дядько, думав сусідів своїх обскакати по надоях, та Д. В. Смаглій був невблаганний. Навіть жінці одній відмовив, яка руки йому цілувала, просила намалювати портрет доньки скоєї, що загинула в шахті під час обвалу, – але і тут Д. В. Смаглій тільки похитав головою і на фото дівчини дивитися не схотів. Бо зрозумів він, що вже не бути йому великим художником, не виставляти йому свої картини у найліпших виставочних залах, через те що не знає він якоїсь найголовнішої таємниці, без якої в мистецтві й кроку не руш. Тому Д. В. Смаглій повністю сконцентрував свої зусилля на виготовленні скульптурних прикрас та оформленні різних народних свят – ярмарків, Днів урожаю і т. д. Замовленнями завжди художник наш забезпечений, завдяки дбайливому піклуванню дирекції Яропільського відділення Художнього фонду.

Кількома десятиліттями пізніше історією з хлібом зацікавилися вчені з Інституту енергетичних та фізичних перетворень, зокрема Сидір Миколайович Холодний – син відомого нам анатома, професора Миколи Сидоровича Холодного. Почалися розшуки тих дітей, що колись скуштували хліба Д. В. Смаглія, пішли дослідження, розпитування, психологічні та інші тести. І виявилось, що всі, хто їв той дивний хліб, люди на той час дорослі, навіть старі, все життя відзначалися винятково розвиненою фантазією, вразливістю. Визнаю наостанці, читачі мої добродішні, – як перед лицем совісті святої, – що і я таки скуштував того Смаглієвого хліба, про що ніколи нікому не мовив. Не втримався, голодний був.. За вчинок цей антихудожній уклінно прошу мені вибачити, враховуючи літа мої похилі. Щоправда, як бачите, ніяких наслідків фантазійних хліб цей у мені не полишив: навпаки, лише посилив наукову доскіпливість та раціоналістично-документальний спосіб викладання відомих мені фактів.

Примітки

[1] **КНС** — комітет незаможних селян.

[2] Щасливі, хто має (латин.).

[3] **Парм** — пересувна авіаремонтна майстерня.

[4] Так, так, так (фр.).

[5] **Партеногенез** — вид статевого розмноження, при якому жіноча яйцеклітина розвивається без запліднення.

[6] З допомогою (латин.).

[7] Перший свідок (латин.).

[8] У майбутньому (латин.).

[9] Торттури тіла (латин.).

[10] Загальний висновок (латин.).

[11] По-перше (латин.).

[12] По-друге (латин.).

[13] По-третє (латин.).

[14] Знеславлення (латин.).

[1] **КНС** — комітет незаможних селян.

[2] Щасливі, хто має (латин.).

[3] **Парм** — пересувна авіаремонтна майстерня.

[4] Так, так, так (фр.).

[5] **Партеногенез** — вид статевого розмноження, при якому жіноча яйцеклітина розвивається без запліднення.

[6] З допомогою (латин.).

[7] Перший свідок (латин.).

[8] У майбутньому (латин.).

[9] Торттури тіла (латин.).

[10] Загальний висновок (латин.).

[11] По-перше (латин.).

[12] По-друге (латин.).

[13] По-третє (латин.).

[14] Знеславлення (латин.).